

МОВО ЗНАВСТВО

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ МОВознавства
ім. О. О. ПОТЕБНІ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНОГО
ФОНДУ
НАН УКРАЇНИ

СІЧЕНЬ
ЛЮТИЙ

2014

ЗАСНОВАНИЙ У СІЧНІ 1967 РОКУ
ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ
НА ДВА МІСЯЦІ

ЗМІСТ	Тараненко О. О. Формування нової системи соціальних цінностей і пріоритетів українського суспільства (на матеріалах української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст.). V	3
	Менцель Т., Хентшель Г. Вплив російської мови на флексивну морфологію білорусько-російського та українсько-російського змішаного мовлення	32
	Архангельська А. М. До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби: традиція і сучасність. II	58
	Дорошенко С. І. Два уточнення до класифікації безсполучникових складних речень	71
	Карпенко У. О. Когнітивно-порівняльний погляд на етимологію рефлексів першокоренів	77
	РЕЦЕНЗІЇ ТА АНОТАЦІЇ	
	Севрук О. Масенко Л. Т. Суржик: між мовою і язиком	86
	НАУКОВЕ ЖИТТЯ	
	Хроніка	89
	Дисертаційні роботи з мовознавства	95

CONTENTS	Taranenko O. O. Formation of the new system of social values and priorities of the Ukrainian society (based on the late XXth— early XXIst century Ukrainian language materials). V	3
	Menzel T., Hentschel G. The influence of Russian on the inflectional morphology of Belarusian-Russian and Ukrainian-Russian mixed speech	32
	Arkhanhelska A. M. On the problem of derivational feminization in present day Ukrainian language: tradition and modernity. II	58
	Doroshenko S. I. Specifying two definitions in the classification of asyndetic composite sentences	71
	Karpenko U. O. A cognitive-comparative view on the etymology of primary root's reflection	77
	REVIEWS AND ANNOTATIONS	
	Sevruk O. Masenko L. T. Surzhyk: between Ukrainian and Russian	86
	SCIENTIFIC LIFE	
	News items	89
	Dissertations on linguistic (research themes)	95

ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ І ПРІОРИТЕТІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (на матеріалах української мови кінця XX — початку XXI ст.). V ¹

У статті розглядаються основні номінативно-аксіологічні тенденції в розвитку лексико-фразеологічного складу, системи словотворчих засобів та арсеналу прагматико-стилістичних засобів української мови кінця XX — початку XXI ст. під впливом мовної глобалізації: а) актуалізація поняття успіху як однієї з основних суспільних цінностей (його чинників, ознак, символів, шляхів і засобів його досягнення, одиниць його виміру); б) зміни в мовних системах оцінювання; в) нові явища в прагматиці української мови.

Ключові слова: мовна глобалізація, ключові слова в українській мові новітнього періоду, номінативно-аксіологічні тенденції в українській мові новітнього періоду, концепт «успіх».

5.3. Вияви мовної глобалізації. Ще виразніше *«рівняння на світові стандарти та цінності»* реалізується в явищі мовної глобалізації останніх десятиліть, яке стало виявлятися не тільки в масовому (значно ширшому й інтенсивнішому, ніж доти) проникненні до складу української мови на її різних структурних рівнях запозичень із західноєвропейських мов, але особливо англоамериканізмів — у лексико-фразеологічному складі (як прямі запозичення, так і кальки), у поширенні певних словотвірних рядів, в експансії латинської графіки, що, зрозуміло, насамперед привертає увагу спостерігачів, а й глибше і, можливо, менш помітно — як вираження в мові нових ціннісних орієнтирів суспільства та формування нових прагматичних моделей спілкування. Глобалізація (*глобалізація економіки, культури, інформаційного простору; мовна глобалізація; глобалізаційний: глобалізаційні явища, тенденції, процеси; глобалізуватися, глобалізований, пізніше з'явилося й глобалізувати*), виявляючись у широкому запровадженні реалій загальноєвропейських і, ширше, світових тенденцій розвитку в суспільно-політичне, економічне, культурне та мовне життя України, в умовах сучасного відкритого суспільства вже значно менше залежить (на відміну від *«європейського вибору»*: див. 5.2) від політичної волі та намірів тих чи інших суспільних кіл.

5.3.1. «Успіх» і навколо нього. У загальному руслі культурно-мовної глобалізації й насамперед *«американізації»* відзначається активізація спрямування уваги мовного соціуму до всього першого, найкращого в ієрархії суспільних цінностей та шляхів його досягнення. Ця тенденція стимулювала, зокрема, запо-

¹ Див. початок: Мовознавство.— 2012.— № 3.— С. 3–31; № 5.— С. 13–40; № 6.— С. 3–22; 2013.— № 6.— С. 3–26.

зичення, значну частотність уживання ряду певних слів і зворотів, їхню семантичну трансформацію, продуктивність розростання відповідних словотвірних гнізд:

а) запозиченої з англійської мови аббревіатури *VIP* (*very important person*) у значенні особи (групи осіб) з високим суспільним становищем і значними матеріальними статками (правопис не унормовано: пишеться як *VIP*, рідше *vip* — з вимовою [ві-ай-пі] і [віп], так і в українізованій графічній формі *ВІП*, *віп*), яка вживається як перший компонент (з атрибутивним значенням) у складених іменниках, а також як відмінюваний іменник і як незмінюваний прикметник: *VIP(ВІП, vip, віп)-персони(-клієнти клубу, -гості, -покупці* — у дорогих магазинах, *-зал* — на вокзалі, в аеропорту, в казино тощо, *-номер* — у готелі, *-ложа, -трибуна* — на стадіоні, *-автомобіль, -костюм, -вечірка*), *вілла VIP(ВІП)-класу (класу «VIP»)* та ін. («Софія Ротару... довірчо спілкується з *VIP-чоловіками* в перших рядах партеру»: О. Вергеліс. — КВ, 29.05.1998, с. 21); «*Тільки для VIP*» (напис при вході), *охорона «віпа», дружини ВІПів (вінів)*; уже існує прикметник *вінівський (номер, ложка, клас та ін.)*;

б) частотність з розширенням семантичного діапазону слова *еліта* у значенні «привілейована верхівка суспільства; найкращі або просто найпомітніші, найвпливовіші представники суспільства, якоїсь його частини» (у радянський час це слово вживалося найчастіше щодо галузей рослинництва і тваринництва, а якщо щодо суспільства, то звичайно «буржуазного»): *еліта суспільства, національна еліта України, владна (керівна, правляча) еліта, політична еліта, ділова еліта або бізнес-еліта (бізнесова еліта), інтелектуальна еліта, культурна еліта, військова еліта* і т. ін., навіть *кримінальна (злочинська) еліта*. Наприклад: довідник «*Наукова еліта Закарпаття: доктори наук, професори Ужгородського національного університету*» (Ужгород, 2005), «27 січня в Науково-педагогічній бібліотеці м. Миколаєва народний депутат України голова НСПУ В. О. Яворівський зустрівся з *творчою елітою міста*» (Л. Ржепецький. — ЛУ, 18.02.2010), у мн.: «Я повинен сказати, що центр абсолютно недооцінює те, що в регіонах вирости й сформувалися нові *політичні еліти*» ([Інтерв'ю з І. Салієм]. — Д, 28.11.1998), *регіональні еліти*. Це ж стосується й похідних цього іменника. Прикметник *елітний* «стосовний до еліти; належний до еліти суспільства або якоїсь його частини; поширений серед еліти; призначений [ніби тільки] для еліти [отже, найкращий]» (*елітний спосіб життя; елітний: публіка, футбольна команда, війська, підрозділ МВС* — «Беркут» і под.; *елітний вид спорту* — переважно про теніс, автоперегони; *елітний: житло, коледж, район міста, ресторан, магазин, школа, клуб, автомобіль, меблі, одяг, оправа [для окулярів]*) цілком закономірно розвиває в межах подібних слововживань уже й суто оцінне значення «найкращий, добірний» (наявне вже в «чистому» вигляді в контекстах на зразок *елітне вино, моторне мастило*); абстрактний іменник *елітність: елітність житла, товарів* і под.; так само у творенні складних слів: *стадіон, меблі* і т. ін. *еліт-класу*. Прикметник *елітарний*, який ще в останні десятиліття радянської доби став уживатися зі значенням «винятковий, обраний; вишуканий; призначений не для всіх і доступний не всім» (переважно з неохвалюючою конотацією щодо еліти, еліт «нашого», буржуазного суспільства: *суспільство, публіка, культура, мистецтво, фільм, режисер*), тепер поширив це значення й на реалії «нашого» суспільства, втративши, природно, попередню конотацію, наприклад: «*Елітарна світлиця*» (клуб при Київському міському будинку вчених, що має на меті широке обговорення актуальних проблем суспільства, науки, культури) — й одночасно почав формувати значення, синонімічне до *елітний (елітарний: школа, ресторан, житло, маєток, автомобіль)*, поступаючись, однак, останньому в ужитку. Пор., з іншого боку, досить звичай-

ні випадки несхвально-іронічного реагування в суспільстві на маніпулювання, з погляду мовця, як цим поняттям, так і самим словом:

«Мені дуже соромно за нашу інтелігенцію і так звану еліту суспільства держави Україна. Як же потрібно не любити, не розуміти й не поважати свій народ, щоб довести до такого стану!» (В. Рупак, читач.— Час, 27.11.1998), «...українське суспільство поділено на дві верстви: так звану "еліту", котра збагатилася через привласнення державного майна, ставши новою "шляхтою", і безправну народну масу, яку вона вважає за "бидло"» (Т. Палладіна, професор.— Д, 14.09.2012, с. 12), «Муки дискурсу. З цим модним словечком може конкурувати, здається, хіба що не менш популярне *еліта* — таке ж багатозначне і невловиме» (Н. Мориквас.— Поступ, 10.08.2001).

У центрі цього напрямку перебуває й поняття *успіху* як однієї з пріоритетних цілей у діяльності, в житті². Частотний у вжитку й розгалужений за аспектами позначення та кількістю компонентів номінативно-аксіологічний комплекс *успіху* в українській мові новітнього періоду складається, звичайно, не лише з новіших одиниць іншомовного походження та їхніх кальок і, природно, стимулюється також новими соціально-політичними та економічними обставинами сучасного життя, вже не так, як досі, спрямованого на знеособленість та «скромність» людини як члена суспільства (пор. кліше радянського часу на зразок «прості радянські люди», «скромний трудівник» — як позитивні оцінки в офіційному дискурсі, «ми, як і всі радянські люди, вважаємо...» і под.). Однак і семантико-словотвірна та оцінно-стилістична активізація в цьому напрямі тих мовних одиниць і явищ, які не є результатом власне мовної глобалізації, також може бути актуалізована в мовній свідомості суспільства в загальних рамках глобалізації вже як широкого ментальнісно-культурного явища.

Це насамперед слово *успішний* зі значно вирослою частотністю вживання та розширенням семантичного діапазону. Якщо до цього воно звичайно вживалося як відповідна характеристика дій, подій та їх результатів, а також часових відрізків: «який супроводжується або завершується успіхом, який дає позитивні наслідки» (*успішне лікування, успішні гастролі, успішний розвиток промисловості* і под., а також *успішний сезон, рік* і под.), то у відзначений період під явним впливом англ. *successful* (а також одного із значень іменника *success*) воно набуло також значення «який має успіх, досягає успіху в чомусь (про кого- або щонебудь)»³: *успішний бізнесмен (підприємець), менеджер, політик, прем'єр-міністр, художник* і под., *успішна людина, успішна жінка* («Брати Клички — молоді, успішні та багаті»: ВЗ, 2.01.2003; «Що таке *успішний письменник?*» — анкета: Д, 6.12.2001; «— Хто *найуспішніший* український письменник за продажем на сьогоднішній день? — Павло Загребельний» — із інтерв'ю з книговидавцем: Д,

² Помітну актуалізацію номінативно-аксіологічного комплексу «успіх» у системі цінностей мовного соціуму відзначають і дослідники інших слов'янських мов на їх сучасному етапі: Gryboszowa A. Dynamika zmian językowych o podłożu kulturowym u progu XXI wieku (na materiale polskim) // Z polskich studiów slawistycznych.— Seria X : Językoznawstwo.— Warszawa, 2002.— S. 80–81 (авторка відзначає, зокрема, «гонитву за життєвим успіхом»); Зализняк Анна А., Левонтина І. Б., Шмелев А. Д. Константы и переменные русской языковой картины мира.— М., 2012.— 691 с. (відзначаються, зокрема, зміни оцінного потенціалу в словах *карьерера, амбициозный, агрессивный*, поява сполучень *успешный человек, эффективные люди* і под.). Див. також: Witalisz A. Neosemantyzm agresywny // Przemiany języka na tle przemian współczesnej kultury.— Rzeszów, 2006.— S. 170–178; Осипова М. А. Речь «средних русских»: аксиологические изменения // Жизнь языка : Памяти Михаила Викторовича Панова.— М., 2007.— С. 350 (оцінне переосмислення слів *карьерера, карьерист*).

³ До цього часу перекладні словники, виділяючи два значення для прикметника *successful*, перекладали його як 1) успішний, вдалий; який має успіх (про що-небудь); 2) який досягає успіхів; удачливий; якому щастить (див., наприклад: Англо-український словник : В 2 т. / Уклад. М. І. Балла.— К., 1996.— Т. 2.— С. 460).

20.09.2002; «Ця країна — найуспішніший кандидат до Євросоюзу»); *успішний бізнес* (фірма, телеканал, проект, фільм, книжка і под.: «книжковий бізнес стає успішним», «об'єднувати збиткові шахти з успішними»; «...сотні працівників одного з найбільших і найуспішніших в Україні спиртзаводів...». — ВЗ, 25.07.2002). Сучасний дискурс, розрахований на молодь, на людей, які прагнуть «іти в ногу» з життям, рясніє висловами, що подають образ *успішної* і впевненої в собі людини: «*Успішна людина* — сильна Україна»; у назвах різноманітних конкурсів, друкованих видань тощо: «Журі *Успішних Людей*» (журі, що оцінювало результати конкурсу найкращих торговельних марок та послуг України «Фаворити успіху — 2011»); досить часто щодо жінок (як наслідок активізації — часто за допомогою грантів зі США та інших країн Заходу — різноманітних жіночих рухів, громадських організацій): «Я *успішна*, красива і кохана» (з анонсу програм для жінок на радіо «Ера», 2003–2004 рр.), «*Успішна жінка* має бути самостійною, рішучою, гарною та енергійною. А без свого авто годі й думати встигнути все» (з реклами автомобілів: газ. «Київ на долонях», 10.12.2002), «*Успішна жінка*: хто вона?» (назва матеріалів у друкованих ЗМІ на відповідну тематику), «*Успішна жінка*» (громадська жіноча організація), «*Успішна жінка України*» (К., 2012; розкішне видання про відомих жінок сучасної України), «Я — *успішна жінка*» (К., 2004; програмне видання для сучасних жінок), «*Успішна пані Чернівців*» (конкурс 2010 р.). Сьогодні вже навіть важко уявити, що ще донедавна цього значення слова *успішний* у такому широкому вжитку не існувало, хоча, звичайно, окремі подібні слововживання простежувалися. Відповідним чином розширив свою семантичну структуру й похідний іменник *успішність*: «Іван Малкович [сучасний український книговидавець] довів *успішність* книжки українською мовою». У цьому ж значенні, що й *успішний*, був утворений прикметник *успішливий* (наприклад: «Кандидатури своїх потенційних жертв злочинна шестірка вибирала ретельно. Це були люди заможні: *успішливі* бізнесмени, лікарі». — Е, 7.08.2001), але він не набув поширення (хоча його словотвірна структура — з «активним» суфіксом — могла б, здавалося, сприяти цьому).

Під впливом англ. *effective* зі значно ширшою структурою значень, ніж укр. *ефективний*, останнє також розвиває значення, близьке до *успішний* у його новому значенні: *ефективний менеджер*; «Можна впевнено сказати, що Влад Кириченко — представник нової української формації людей, *успішних, ефективних* та не байдужих до того, що відбувається навколо» (Н. Тисячна.— Д, 24.12.2009, с. 1).

Серед ознак «успішної» людини увиразнилися й ті, що передаються в мовному плані за допомогою *само-, себе* і под. Це, з одного боку, одиниці на зразок *самореалізуватися, реалізувати себе* («— На сьогодні скажу, що я себе *реалізував* на 200 відсотків, — продовжив Михайло Поплавський». — УМ, 30.04.2013, с. 13; «Така нетворча робота не дає людині можливості *самореалізуватися*»), «відчувати себе (не)реалізованим»; *самодостатній (особистість, політик та ін.)* (див. 3.3.2), актуалізовані ще з кінця 80-х років як вияв прагнення представників відповідних верств суспільства до максимально повного вираження, розкриття своєї особистості; з другого, — актуалізація відомого й давніше англійського («американського») звороту: «Про таких, як Федір Іванович, нині кажуть *self-made-man* — людина, яка сама себе створила» (Н. Позняк. — УМ, 3.07.2012, с. 12); «Нові мільйонери, які “створили себе самі”, у нас ще можливі, але “незалежні і самодостатні” мільяртери в авторитарному суспільстві нізвідки не виникають» (А. Ганус.— Е, 27.06.2013, с. 5).

До складу комплексу «успіх» входять одиниці на позначення його чинників, ознак, символів, шляхів і засобів його досягнення, одиниць і систем його виміру.

Для того щоб стати *успішним* у новому житті, як про це свідчить помітна активізація в українській мові останнього часу під впливом англійської мови членів відповідних словотвірних гнізд, потрібно бути *амбітним* (*амбіційним*, мати *амбіції*) і *креативним*.

У семантико-аксіологічному комплексі першого з цих гнізд відбулося істотне зрушення від значень з конотацією несхвальності: *амбіція* «загострене, аж до зарозумілості, самолюбство; у мн. — необґрунтовані претензії на що-небудь» (*хвороблива амбіція, вдаритися в амбіцію*; активізовані від початку 90-х рр. слововживання *великодержавні, імперські амбіції* — переважно про ментальність російського народу і політику Російської Федерації), *амбітний характер, амбітна поведінка* і под. — до значень зі схвальною конотацією. Особливо виразно це проступає в новоутворених значеннях прикметника *амбітний* (*амбіційний*): а) який має здорове честолюбство, ставить честолюбну мету й прагне досягати її (про людину); б) характерний для такої людини (про її наміри і діяльність); честолюбний, творчий (про план, проект, програму і т. ін.), наприклад:

а) «У зв'язку з розширенням діяльності на території України корпорація з США шукає *амбітних, енергійних людей*, які бажають реалізувати свої життєві цілі» (з оголошень у ЗМІ), «Україні зараз конче потрібні молоді, завзяті, *амбітні* і, головне, чесні *політики*» (П. Васьків, читач. — Д, 8.06.2012, с. 13), «Бо їдуть туди [до країн Західної Європи] на навчання *люди амбітні*, недурні, талановиті, молоді, в яких усе попереду» (Л. Ясинчук. — Е, 11.07.2013, с. 10), «Чоловік у літах приходить у відділ кадрів фірми. Кадровик: — На жаль, ви нам не підходите. Нам потрібні *люди* молоді, *амбіційні*, здатні творчо зростати! — Чоловік: — І все-таки запишіть мій телефон. Коли з'ясується, що у вас усі творчо ростуть, а працювати нікому, — зателефонуйте» (з нових анекдотів); з розширенням уживання: «Ми мусимо ствердитись у якості сильної та *амбітної держави*» (з промови Президента В. Януковича на урочистостях з нагоди 20-річчя незалежності України в Національному палаці «Україна» 23.08.2011 р.); б) «НАТО й Україна сподіваються на швидке схвалення *амбіційного плану дій...*» (Перший канал Українського радіо, Новини, 9.12.2005), «...ми вибудовуємо *амбітні цілі*» (В. Ющенко), «Програма уряду буде *амбіційною*, але цілком здійсненною», «Треба ставити перед собою *амбіційні завдання*».

Відповідна семантична структура вже сформувалася і в похідних — іменнику *амбітність* (*амбіційність*) і прислівнику *амбітно* (*амбіційно*): *амбітно* (*амбіційно*) *налаштований, спрямований* і под., а також у формально твірному іменнику *амбіція* (у мн.): «— Якщо ми це врахуємо, можемо... провести Олімпійські ігри-2022. Одній Україні це буде складнувато, відверто кажу. Хоча ми маємо такі *амбіції* і бажання» (ГПУ, 26.02.2013, с. 5); «— Ви маєте *політичні амбіції*?»⁴.

Прикметник *креативний* став широко вживатися на позначення як а) певних властивостей людини, її діяльності та результатів цієї діяльності (*здібності, мислення, потенціал, підхід, ідея, проект* тощо; «Поезія Андіївської для української мови, безсумнівно, є *креативною*». — Т. Возняк. Тексти та переклади. Л., 1998; «17-та річниця прийняття Конституції України ознаменувалася *креатив-*

⁴ Словники досі так подавали переклад іменника *ambition*: 1) честолюбність; владолюбство; амбіція; 2) мн. честолюбний задум; 3) прагнення; 4) мета, об'єкт бажань; мрія; переклад похідних *ambitious, ambitiousness* — як честолюбний, честолюбність (Англо-український словник: В 2 т. / Укл. М. І. Балла. — К., 1996. — Т. 1. — С. 52). Але вже, наприклад, оцінюючи реєстр статей однієї з нових енциклопедій, що виходять в Україні, рецензент дорікає авторові за те, що «актуального поняття "*амбіції*" — катма» (К. Родик. — УМ, 11.01.2013, с. 19). Щодо вживання цього іменника в названому значенні в однині, то воно поки що не сприймається, хоча стало з'являтися в межах східнослов'янського мовного простору вже понад сто років тому: «— What is your ambition? — ...Скажите мне, в чем ваша *амбиция*? — Я хочу стать президентом»: В. Г. Короленко. Без языка, 1895; про перебування емігрантів з України у США).

ними акціями протесту в столиці, зокрема символічним розп'яттям Основного закону під стінами Конституційного Суду...»: А. Даниленко.— УМ, 2.07.2013, с. 5; у сферах педагогіки, соціології, менеджменту з цим словом уже сформувалися термінологічні словосполучення), так і б) самої такої людини, групи людей, організації (з поєднанням у семантиці ознак: «творчий, з нестандартним мисленням» + «соціально активний», зокрема як організатор): *продюсер, менеджер, директор* (це назви спеціалізації, посад), *агентство* (його профіль); *креативний клас* (соціально активна група людей із «середнього класу», здатна пропонувати й реалізовувати нові оригінальні підходи в різних сферах суспільного життя, активно впливаючи на певні суспільні верстви й очолюючи їх); «В іншому ж усі турботи (зокрема фінансові) брали на себе організатори (чого не зробіш для підтримки *креативної молоді*)» (Д, 16.05.2001); «Укладаючи свою топ-десятку найкращих вишів України, журнал звернувся до роботодавців — найкращих і *найуспішніших компаній*... Як показали результати опитування, ...*найкреативніших фахівців* готує Києво-Могилянська академія» (УМ, 10.04.2013, с. 3); на позначення результату відповідної діяльності вживається і в застосуванні до цілком конкретних предметів: *креативні товари* (у магазині), *футболки* і т. ін.; «*Креативний коньяк для енергійних амбіційних людей, що прагнуть успіху та шукають свій шлях у житті*» (з напису на етикетці коньяку «ALEX SILVER (АЛЕКС срібний)», м. Нова Каховка Херсонської обл., 2009 р.). Уже сформувалося гніздо цього слова: *креативність*, розм. *креатив* — як сама креативність, так і її конкретне втілення, результат («Цей підхід вражає своїм *креативом*», «Претендентам на посаду бракує *креативу*», *запропонувати креатив*), *креативно* (мислити, підходити до розв'язання проблеми, виходити з кризи), розм. *креативник* (дизайнер-креативник і под.), рідко *креативниця*, дієслово розм. *креативити*. Цей прикметник спочатку ще могли подавати з його українським перекладом: «Основною *креативною (творчою) фігурою* зазначеного московського видання був NN» (А. Павлишин. — Львів. газета, 28.07.2004). Однак спроби подавати замість нього слово *творчий* (наприклад, *креативне / творче мислення, творчий клас*) не завжди видаються адекватними (наприклад: «На перші ролі в суспільстві дедалі ширше виходять люди *творчих професій*»), особливо для другого з цих значень, оскільки українське слово більше належить до сфери духовності, а англійське — асоціюється з виходом у сфери практичної діяльності.

Формування у члена сучасного суспільства нових рис характеру, темпераменту зі спрямованістю, з нахилами до активного і «креативного» демонструє семантико-аксіологічний розвиток слів *адреналін, екстремальний*, сленг. *драйв(овий)*, а також поки що менш частотних у своїх нових значеннях (переважно в мові реклами, модельного бізнесу, в молодіжному сленгу) *агресивний, брутальний*:

адреналін — від нейтрального значення «гормон, що підвищує обмін речовин, артеріальний тиск, вміст цукру в крові і т. ін.» (з наявністю й негативно конотованих слововживань: *адреналінова туга, ханора, тривога* і под. — про пригнічений настрій як наслідок надміру адреналіну в крові) до позитивно маркованого значення «підвищення внаслідок гострих відчуттів рівня адреналіну в крові, що приносить організмові приємне збудження / приємне збудження організму як наслідок гострих відчуттів і підвищення рівня адреналіну в крові» (пор. англ. *adrenaline*):

«— Після того, як пішов зі спорту, більше року ходив у депресії. Ніщо не може замінити той кураж і *адреналін*, який дає спорт» (ВЗ, 20.06.2013, с. 13), *відчувати [величезний, колосальний] приплив (викид, спалах) адреналіну; дістати (одержати, отримати) заряд (ковток), бажану (нову, зайву, чималу) дозу (порцію) адреналіну; любов до адреналіну* (у любителів екстремаль-

них видів спорту та розваг, в аматорів ризикованих видів діяльності й узагалі гострих відчуттів), *любитель адреналіну; у пошуках адреналіну, у гонитві за адреналіном; адреналін грає (прибуває, нуртує) в крові, рівень адреналіну в крові зашкалює*; «— Сходження на будь-яку вершину... — це викид адреналіну» (Д, 27.06.2012, с. 22); «У Львові є водії, які спеціально шукають найгірші дороги, щоб випробувати свої авто і відчутти у крові *сталах адреналіну*. У неділю ці *екстремали* вивели свої машини на дорогу для... танків» (Д. Синяк.— ВЗ, 17.06.2003), «— Більшість лізуть під землю заради *адреналіну*, щоб полоскотати собі нерви» (розмова з одним із київських дигерів, який проводить підземні екскурсії для охочих: ГПУ, 28.05.2013, с. 2), «Трохи *адреналіну* в серпневому кінопоказі каналу “1+1”» — про показ гостросюжетних фільмів (Е, 25.07.2000, с. 10); «*Адреналін*» (програма на т/к «Перший національний», 2012 р., присвячена актуальній соціальній тематиці), «*Адреналін-Сіті*» (мережа спортивно-розважальних комплексів);

адреналіновий (сплеск, відпочинок, навіть «наркоман»); уже з'явилося й дієслово *адреналінити* («Від цього я починаю *адреналінити*»);

екстремальний — у межах загалом нейтрального значення «який виходить за межі звичайного, звичного (за складністю, труднощами, небезпечністю)» від реалізації в складі словосполучень, що вказують на більшою чи меншою мірою негативний для людини вплив позначуваних ними ситуацій (*умови, ситуація* і под.), до вживання в позитивно маркованих контекстах (*види спорту, відпочинок, розваги* тощо і — з метонімічним зміщенням — навіть на позначення людини: *спортсмен* та ін.); як сконденсована форма подібних словосполучень зі словом *екстремальний* — розм. *екстрим* (спочатку часто вживалося у неправомірній з правописного погляду формі *екстрім*; англ. *extreme*): *гірський, підводний* і т. ін. *екстрим, займатися екстримом, подорож з екстримом, любити екстрим, любитель (аматор) екстриму*; розм. *екстремал* (жін. р. *екстремалка*) «той, хто непрофесійно займається ризикованими видами спорту, іграми тощо, схильний діяти в екстремальних умовах, дістаючи від цього задоволення»: *спортсмени-, туристи-екстремали*. Наприклад:

«У Києві з'явилася нова *екстремальна забавка*... для шукачів гострих відчуттів... називається зорб. У другій половині ХХ століття його вигадали дивакуваті новозеландські винахідники, надувши велику пластикову кулю та зіштовхнувши її з людиною всередині зі схилу. ...Аби потрапити на свято божевілля та *адреналіну* в Києві, ви маєте проїхати... [подається адреса зорбінг-бази]» (В. олгова. — УМ, 4.08.2006, с. 18), «Для *любителів справжнього екстриму* в Гідропарку є банджі-установки (кран, із якого стрибають відчайдухи)», «Є варіанти й для *любителів повітроплавання*. Коли “*ген екстриму*” не дає спокійно жити, тоді без зайвих вагань треба стрибати з парашутом» (Ю. Морозюк. — УМ, 4.08.2006, с. 18), «*Екстремалку* та красуню Інну Гомес з телешоу “Останній герой” важко було не запам'ятати» (Г. Вдовиченко.— ВЗ, 11.12.2003);

драйв (англ. *drive*) — від відомих у молодіжному сленгу вже протягом кількох десятиліть значень «особлива енергійна, емоційно напружена манера музичного виконання / емоційний стан приємного збудження, хвилювання від такого виконання» («— Якщо на концерті йде щирий *драйв* і все зроблено талановито, то глядач сприйме яку завгодно дозу складної музики»: Сашко Ярмола, соліст музичного гурту «Гайдамаки». — КВ, 15.07.2005, с. 13; *драйвовий: музика, концерт, гурт*) до значень «який приємно збуджує, хвилює; сповнений таких відчуттів» (*відпочинок, похід, настрій*) і «енергійний, напористий» («“Свобода”, хоч є партією з більшим досвідом, але теж молода, “*драйвова*”»: В. Карасьов, політолог. — УМ, 20.07.2013, с. 4);

брутальний — від значення «грубий, жорстокий і т. ін.» до схвального «грубуватий, але мужній, сильний, рішучий (про зовнішність і характер, поведінку); прямий, різкий, але природний у поведінці», тобто «справжній» — про чоловіка (на протигагу сучасним [нібито] «фемінізованим» чоловікам): *брутальний чоло-*

вік, в образі брутального мачо і под., а також «грубий, але від цього привабливий» (про що-небудь): «справжній, пристрасний, брутальний футбол», «брутальний всемогутній джип» (з реклами), «брутальний жіночий одяг» (з елементами із шкіри, металевими частинами тощо);

агресивний (*агресивно, агресивність*) — у схвальному значенні «активний, енергійний; наступальний; задириливий, зухвалий» (пор. англ. *aggressive*), яке поширилося в основному у сферах спорту, економічної діяльності, реклами, моди (втім, в українській мові така еволюція цього прикметника виявляється поки що недостатньо виразно): *грати в агресивний футбол*, «Хокеїсти прийняли нашу систему — зіграли *агресивно*, в наступальній манері» (УМ, 28.08.2013, с. 15); *агресивний маркетинг, агресивний портфель* (у банківській справі), *молодий і агресивний банк; агресивна і приваблива реклама, агресивне оформлення товару, агресивний і стильний автомобіль; агресивний шарм*, «Родзинкою конкурсу “Міс Принцеса України”, який відбудеться у Луцьку, буде вихід конкурсанток у купальниках. Майстер з постановок обіцяє: — Він буде набагато *агресивнішим*, ніж зазвичай» (Волинські новини, 27.11.2013, с. 1), *агресивний пілінг; агресивний рок*.

Актуалізовані прагнення до успіху та його пропагування, рекламування виявляються в номінативно-аксіологічних змінах у складі різних тематичних груп лексики на позначення різних сфер життя. Так, якщо взяти сферу соціального, службового, творчого і под. просування кого-небудь, уже позбулося конотації певної несхвальності слово *кар'єра* (у радянському суспільстві *робити кар'єру* міг тільки той, хто ставить свої особисті інтереси над колективними, тобто *кар'єрист*; про шанованих людей, які досягли успіху в житті, не прийнято було говорити *успішна кар'єра, блискуча кар'єра* і т. ін.), що особливо помітно в його похідних — прикметнику *кар'єрний* (так, приватні фірми в запрошеннях на роботу відзначають, що «є перспективи *кар'єрного зростання*») і навіть, хоча й поки що незначною мірою, іменнику *кар'єрист*: консалтингова фірма «*Кар'єрист*». На одне з помітних місць в оцінках людей висунулося публічне і в багатьох випадках уже цілком нейтральне або й офіційне оцінювання їх за «статевими» ознаками: «Модель Веста Сенная ввійшла до переліку 55 *найсексуальніших* жінок планети за версією чоловічого журналу “Плейбой”» (ГПУ, 30.11.2012, с. 38); «Тіна Кароль [естрадна співачка] знає, який одяг обрати, щоб виглядати *сексуально*, вишукано, модно» (ВЗ, 1.11.2012, с. 2); «Жіноча аудиторія охрестила його новим *секс-символом* українського кіно» (Е, 4.10.2012, с. 17); не рідкістю під час тих чи інших публічних заходів, у телеєфірі тощо (особливо в середовищі шоу-бізнесу) уже стало робити такий, наприклад, комплімент жінці, рідше чоловікові: «Яка ви сьогодні *сексуальна!*», «Яка на вас *сексуальна* сукня!». Досить звичним стало вживання слова *мачо* (ісп. *macho* «1. самець; 2. “справжній” чоловік», але через посередництво англійської мови) на позначення чоловіка, що є втіленням уявлень про «справжнього чоловіка» (з ореолом мужності, статевої привабливості і под.): *сучасний, справжній, «крутий» мачо*; «Кличко привабливий тим, що органічний — спортсмен, успішний бізнесмен. Не потрібно робити із себе академіка чи професора, як Яценюк намагається бути *мачо*. Штучність зіграє проти нього» (О. Москалюк. — ГПУ, 29.10.2013, с. 6: про кандидатури можливих претендентів на майбутніх президентських виборах; тут мається на увазі, що Арсеній Яценюк відпустив «кількаденну неголеність») (з похідними *мачизм, мачист, мачистський*).

Уже сформувався певний набір слів — мовних символів *успіху* людини в сучасному житті: це назви конкретних предметів («товарів») у чийомусь володінні та характеристики способу життя кого-небудь.

Це насамперед назви легкових автомобілів престижних марок закордонного виробництва (в останні кілька десятиліть радянської доби таким символом соціально престижного автомобіля була чорна «Волга») — спочатку просто [дорога, престижна, “крута”] іномарка, у 90-і роки — особливо *шестисотий* (600-й) *мерседес* (мерс) або просто *шестисотий* (як субстантиват), тобто легковий автомобіль представницького класу марки «Mercedes-600», пізніше також назви авто деяких інших марок (в образній системі самої мови це, однак, поки що відбувається менш виразно, ніж у випадку з «мерседесом»), наприклад:

«...Коли збідніла інтелігенція найбільше боїться хама на *Мерседесі*» (Є. Глібовицький. — КВ, 26.09.1997), «Стараються. Відпрацьовують, бо головне ж — замовник... Власник. Що їздить кавалькадою з трьох *шестисотих мерседесів*. Що вже часом зве себе паном» (УС, 1.07.2000), «От і виходить: з голого по нитці — винахідливого “*Мерс*»» (С. Волошко. — ВК, 15.01.1999, с. 14), «Усі навколо живуть, як і жили: хтось зневажливо хрюкає дверпятами “*мерса*”, хтось плаче над з’їденою жуками картоплею, хтось рахує “срібло” на четвертину хліба...» (Час, 16.07.1999, с. 1), «Відомо, що в нашій державі серйозні дядьки живуть далеко поза межею мрії навіть американського мільйонера. Їм уже замало таких середняцьких прибабасів, як *шестисотий мерс* і круті *вілли*» (Т. Кузяк. — Поступ, 7.06.2003); у зіставленні з «убогими» вітчизняними реаліями: «Онопенко прагне бути соціал-демократом сучасного європейського взірця, але цей взірєць поки що так само мало пристосований до українських умов, як *шестисотий мерседес* до ґрунтових доріг колгоспного села» (С. Грабовський. — УС, 12.08.1999); «Ці діячі не соромляться вдягати французькі костюми, їздити на *БМВ*, купувати шикарні машини дітям, брати з рук влади величезні території під Києвом для будівництва *вілл*» (Я. Іванчук. — ВЗ, 11.11.2004), «Мода на “*Бентлі*”... Ще п’ять років тому авто цієї марки були навіть для столиці диковинкою: всього 15 “*Бентлі*” на весь Київ. Через два роки цифра переважила за півсотні. У гаражі “*Бентлі*” став таким же невід’ємним атрибутом “крутизни”, як колись “малинові” піджаки і півкілограмові золоті ланцюги на шиї... Найчастіше шикарні “*Бентлі*” красуються під стінами парламенту і Київради» (І. Пукіп-Юнко. — ВЗ, 30.07.2009), «...пропустити на вулиці своїм *лексусом* чи *майбахом* скромне чуже авто, яке їде по головній, ...означає визнати себе “лохом”» (М. Стріха. — Д, 6.07.2012, с. 5), «“*Мерседеси*”, “*Ленд Ровери*” та “*Лексуси*” біля входу — ось найперші ознаки того, що в кафе відпочивають аж ніяк не прості люди» (Т. Середич. — Е, 3.01.2013, с. 7).

Серед інших мовних символів матеріального життєвого успіху сучасного українця — марка наручного годинника швейцарського виробництва «*Ролекс*», у 90-і роки, коли в країні тільки запроваджували стільниковий телефонний зв’язок і його послуги були дуже дорогими, назви такого телефона: «...*мобільний телефон* на шкіряному поясі з нікельованою пряжкою і — о, Господи! — годинник “*Ролекс*” на лівому зап’ястку» (В. Кожелянко. Роман «Логіка речей»), «“новий українець” — нахаба з “*мерседесом*” та *мобільним телефоном*» (О. Гриценко. — Нариси української культури. К., 1998, с. 112), «Середній клас починається з *мобільного телефона*. І не важить, чи його куплено на останню копійку, чи взято напрокат під чесне слово у багатшого колеги, вкрадено або виграно у лотерею» (Т. Гуреш. — УС, 29.03.2001, с. 10) (з набором розмовних і сленгових синонімів *мобільник*, *мобілка*, *мобіла*, а також *стільниковий телефон* — ще одна офіційна назва, яка спочатку вживалася ширше, ніж тепер). Серед назв житла це *вілла* (див. приклади вище) і *пентхауз*: «Зірковий клієнт зняв розкішний *пентхауз*. В одному з найдорожчих готелів» (УМ, 24.06.2003), «Данило має на Хрещатику 3-поверховий *пентхаус*» (ГПУ, 9.08.2013, с. 2; саме з таким написанням).

Символи з менш серйозними конотаціями для характеристики певної сфери сучасного успішного, а конкретніше — «шикарного» життя:

гламур (*гламурний*) (не безпосередньо з французької мови, а вже від англ. *glamour*, амер. *glamor* — чари, чарівність, привабливість, тобто «шарм»; зовніш-

ній ефект, блиск) — спосіб і стиль ефектного, блискучого, стильного, особливо «світського», життя, який звичайно демонструється на шпальтах модних «глянце-вих» журналів, у розділах світської хроніки ЗМІ тощо; відповідний стиль ма-сової культури — у моді, дизайні, мистецтві:

«Блиск нарядів і гламур на Каннському кінофестивалі», «Свято краси і гламуру. Перший ук-раїномовний мюзикл у нашій країні презентує Донецький український музично-драматичний театр» (А. Бобир. — УМ, 6.08.2010, с. 10), «Гламур вийшов із моди — блискітки, стрази, під-бори, пергідрольне волосся, бутерброди на нігтях» (Д, 5.06.2009), «29 червня британський гурт “Депеш Мод” виступив на столичному стадіоні... — Зі сцени віяло протестом, відвертіс-тю, широко мелодикою. Зовсім не було гламуру, — розповідає... учасниця гурту “Сестри Тельнюк”. — Це хлопчача музика» (ГПУ, 2.07.2013, с. 2), «Не подобається мені ця публіка. І ця вишукана гламур (у жін. р. — О. Т.)» (Л. Костенко. Записки українського самашедшого), «король (королева) гламуру» (про естрадну і т. ін. «зірку» або про стиліста одягу, візажиста), «...Вони тремтячими брудними пальцями розкривають ті буклетики, ...розкривають кожен на своїй сторінці. А там — заокеанські дівчата. Гламур із України» (І. Карпа. Повість «Перла-мутрове порно, або Супермаркет самотності»).

На основі цього іменника вже сформувалося словотвірне гніздо: *гламурний* (серіал, журнал, проект, сукня і т. ін.; стиль, вигляд, вишуканість, музика, співак / співачка, новини: зі світу шоу-бізнесу та життя «зірок», життя; дівча-та, красуня і т. ін.), фам.-пестл. *гламурненький* (з прислівниками *гламурно*, *гламурненько*), пестл. *гламурчик*, позначення осіб *гламурник*, *гламуриця* (*гламурка*), *гламуризація* (життя, мистецтва і т. ін., наприклад: «Кадровий ре-зерв *гламурних* білявок, які невдовзі визначатимуть культурні контексти країни, невичерпний»: Ю. Макаров. *Гламуризація* дискурсу. — Укр. тиждень, 11–17.05.2012, с. 70), дієслова *гламурити*, *огламурити*. Несхвальне ставлення до такого стилю життя і мистецтва увиразнилося в створенні дериватів *антигла-мур*, *антигламурний* (рух, ставлення, ідеологія; «Еміль Кустуріца — *антигла-мурний* режисер»);

глянець — 1) скорочено-конденсована форма від словосполучення *глянцевий журнал*, тобто яскраво оформлений, на блискучому папері, журнал мод, жіно-чий журнал і под.: «Співачка... вперше знялася оголеною для чоловічого журна-лу “Плейбой”... — Коли красива дівчина з’являється на обкладинці чоловічого *глянцю*, багато людей кажуть, що їй просто бракує чоловічої уваги...» (ГПУ, 11.01.2013, с. 28); 2) ефектний, блискучий стиль життя, особливо «світського», та масової культури, який масово йде зі сторінок «глянце-вих» журналів, кіно й телебачення (значною мірою синонімічне до *гламур*): *глянець телебачення*; «*Глянecь*» (як власна назва — журналів, модельних агентств, салонів краси і под.); *глянцевий* (мода, мистецтво та ін.; «Цей фільм — одна з *глянце-вих* варіа-цій на античну тематику»).

Розглядаючи це явище в сучасній російській мові на тлі основних європейських і, зокре-ма, деяких слов’янських мов, дехто з дослідників відзначає, що для західноєвропейської (як і для польської) культури не характерний той «*гламурний*» бум, «*глянце-во-гламурна* револю-ція» («жіноче явище, що поширилося в Росії й на стиль життя чоловіків»), яким заражена су-часна російська культура⁵. Це зауваження, однак, можна вважати слухним тільки щодо від-значеного «буму» — того бурхливого вияву в межах відносно невеликого часового відрізка частотності вживання та семантичної і словотворчої продуктивності цих слів як мовного від-биття прагнення широких верств населення трьох східнослов’янських країн до «красивого» («елітного») життя (щось подібне в російській мові давно вже дістало назву «Шик, блеск, кра-сота!») або принаймні до того, щоб спостерігати за ним. Але як явище в цілому (не так яскра-во, не так продуктивно) відзначені тенденції поширилися вже в різних європейських мовах (переважно щодо сфер моди, жіночих журналів, шоу-бізнесу і т. ін.) — наприклад (за матеріа-

⁵ *Luciński K.* Языковые заимствования и ментальность. — Kielce, 2009. — С. 150–153.

лами з пошукової інтернет-системи Google): англ. *Hollywood glamo(u)r*; *glamo(u)r fashion*, *party*, *beauty*, *girl* і под.; *glossy magazine* «глянцевий журнал» (досить частотне словосполучення) і на цій основі: *glossy news*, *life*, *lifestyle* і под.; нім. *Glamo(u)r Magazin*, *Glanz und Glamo(u)r* (з реклами журналів мод, жіночого одягу і т. ін.), *Glanz Magazin*, *Glanz Mädchen* і под.; п. «*Glamo(u)r*» (назва журналу мод), фрази на зразок *moje życie glamo(u)r*, *życie w stylu glamo(u)r* і под.; ч. «*Glanc*» (журнал) та ін.

Актуалізація в мовному вжитку деяких із подібних одиниць на позначення різних аспектів «успіху» (успішності в житті) може бути зумовлена, як відзначалося вище, загальною ментальнісно-культурною, а не тільки мовною глобалізацією — свідомим чи підсвідомим уявленням певних суспільних верств про спосіб життя в «цивілізованих» західних суспільствах і прагненням до нього (зокрема, й просто жартівливим). Так, можливо, слід пояснювати появу такого досить частотного тепер жартівливо-іронічного звороту, що «тематично» прилягає до «*гламурно-глянцевого*» ряду, як [бути] *в шоколаді* — «у повному порядку; на вершині задоволення або успіху» (у функціях обставини і присудка): «Сьогодні *в шоколаді* бути стильно» (Т. Андрушко. Весни навідувався птах : Поезії), «... Поясни мені, як це так трапилось, що я тут усе налагодив, організував, з податковою бодаюся і сиджу ні з чим. А Юлька з Даринкою — усі *в шоколаді*» (І. Солодченко. Повість «Три кроки у маренні»), «Життя вдалося! Ми *в шоколаді*!», «Українських законів ані ліцензіар, ані ліцензіат не порушують. Усе *в шоколаді*» (Д, 1.04.2011).

У функції мовного маркера і мірила життєвого успіху на «європейський» лад слід, можливо, розглядати й розвиток у семантичній структурі прикметника *престижний*, яке досі подавалося в словниках зі значенням «який має соціально значний авторитет (про що-небудь)» (*робота, посада, навчальний заклад, премія*), значення «який свідчить про значний “матеріальний” успіх кого-небудь: дорогий, вишуканий і т. ін.» (*житло, автомобіль, ресторан, стиль одягу*)⁶.

Серед позначень шляхів і засобів цілеспрямованого впливу на формування «успішного» образу кого- або чого-небудь у сприйнятті інших — його позитивного «*іміджу*» (див. нижче) центральне місце посіло словотвірне гніздо з опорним компонентом — англійською аббревіатурою *PR*⁷ або, як наслідок її лексикалізації, іменником *піар*, розгалужене за кількістю дериватів, яке досить швидко стало семантично неоднозначним і неодноплановим у своєму стилістично-оцінному реєстрі, активно поширившись і в розмовній мові. Маючи нейтральне факхове значення «поширення через ЗМІ та інші канали комунікації способів і засобів творення привабливого образу кого-, чого-небудь»: *займатися піаром*, *фахівець з піару*, особливо в складних словах: *PR(піар)-агентство*, *PR(піар)-структура*, *PR(піар)-служба*; *PR-директор*, *PR-менеджер*; *PR(піар)-акція*, *PR(піар)-забезпечення*, *PR(піар)-кампанія*, *PR(піар)-підтримка*, *PR(піар)-технологія*, *PR(піар)-хід* і т. ін., це слово — унаслідок відомих особливостей практики впливів на масову свідомість у вітчизняному політичному житті, особливо перед черговими виборами, — досить швидко набуло й значення з несхвальною конотацією — «практика несумлінних, маніпулятивних впливів на суспільну

⁶ Пор.: Толковый словарь русского языка конца XX в. : Языковые изменения / Гл. ред. Г. Н. Скляревская. — СПб., 1998. — С. 504.

⁷ Це скорочення словосполучення *public relations*, яке на вітчизняному ґрунті спочатку подавалося як пряме запозичення в англійському написанні або в його відтворенні засобами української графіки: *паблік рлейш(е)нз*, дещо пізніше відповідно до норм правопису — *рйлейш(е)нз*, а згодом стало широко функціонувати вже в перекладі як *зв'язки з громадськістю*: «Понад 70 років у світовій системі соціального управління, менеджменту і маркетингу значне місце займають спеціалісти з “паблік рйлейшнз”, що можна перекласти українською мовою як спеціалісти по зв'язках з (нормативно: зі зв'язків.— О. Т.) громадськістю» (Л. Верес.— ЛУ, 27.12.1997).

свідомість за допомогою різних каналів комунікації»: *чорний (брудний) піар* («Президентські вибори Україна буде ще довго вихаркувати. *Чорний піар*, потоки брехні, неприховане лицемірство і зневага до всього українського... прирекли країну на перманентну суспільну депресію»: Р. Кухарук — УС, 31.08.2000) і под. Похідні цього слова, крім *піармен* і *піаризація*, мають розмовний характер: *піарівський*, *піарний*, рідше *піарський* (*акція*, *хід*, *трюк* і т. ін.), *піарник* (*піаривець*) та ін.; що ж до оцінної конотації, закладеної в них, то вона здебільшого є або різною мірою недбало-цинічною (у слововжитку працівників цієї сфери), або несхвальною (з боку сприймачів такого дискурсу), що особливо виявляється в дієсловах та одиницях з компонентом *само-*: *піарити* (кого, що), *попіарити* (*уміти себе попіарити*), *пропіарити* (*відпіарити*, *розпіарити*: *розпіарений політик*, *співак*, *спортсмен*), *(по)піаритися* («Знаний письменник не “піарився” на буденній культурницькій діяльності перед телекамерами, але зробив таки чимало»: В. Неїжмак. — УМ, 2.07.2013, с. 9; *спокуса попіаритися перед телекамерами*), *пропіаритися* (*відпіаритися*: *успішно відпіаритися*); *самопіар* (*займатися самопіаром*), *самопіаритися*. Уже існують деривати і з префіксом *анти-*: *антипіар*, *антипіарівський* (*кампанія*, *хід* і под.).

У різних сферах життя вже широко усталилося таке визначення ступеня популярності кого-, чого-небудь, тобто вимір його «успіху», як *рейтинг* (англ. *rating* — від дієслова *to rate* «оцінювати; розцінювати; визначати клас, категорію»): *мати високий / низький рейтинг*, *підвищення / зниження рейтингу* і т. ін. У похідному прикметнику *рейтинговий*, крім відносного значення: *рейтингове опитування*, *голосування*, *рейтингова структуризація ринку*, *розмістити в рейтинговому порядку* і под., сформувалося якісне значення «який має високий рейтинг» (з наявністю форм ступенів порівняння, антоніма *нерейтинговий*): *політик*, *фільм*, *телеканал*, *телепередача* та ін. (існують також деривати *рейтинговість*, *рейтингувати*, *рейтингування*). Для визначення ступеня рейтинговості / нерейтинговості в електронних ЗМІ стали користуватися протиставленням *прайм-тайм* (англ. *prime time*) «найоптимальніший з погляду сприйняття рекламних повідомлень час для показу телевізійних програм» (з утворенням українізованого прикметник *праймовий*) / *непрайм-тайм*, наприклад: «— ...я ніколи не мав на меті працювати у *праймовому* випуску “ТСН”. Мені найцікавіше було працювати на аудиторію нічних випусків... У Сполучених Штатах, до речі, *найрейтинговіші* випуски новин, які виходять ближче до ночі, є найдовшими і вважаються *праймовими*» ([Із інтерв'ю з тележурналістом В. Гайдукевичем]. — УМ, 23.03.2012, с. 17). Для переважно неофіційного визначення ступеня популярності чого-небудь у сферах шоу-бізнесу, літератури і мистецтва, торгівлі, надання різноманітних послуг стало вживатися гніздо слів *хіт* (англ. *hit*) з похідними: спочатку в значенні найпопулярнішої естрадної пісні, потіснивши *шлягер*, а незабаром і з ширшим значенням: *хіт сезону* (про найпопулярнішу протягом зазначеного часу пісню, спектакль, фільм, предмет одягу та ін.), «Найбільший *хіт* продажу наших іграшок — це динозаврики» (з інтерв'ю директора фабрики дитячих іграшок), «один з *хітів* готелю — бар», звідси *хітовий* (*пісня*, *фасон купальника* та ін.), *хітовість*. Гніздо *бренд* (англ. *brand*) з похідними (*брендовий*, *брендувати* що-небудь, *брендування*, *брендизація*, *брендований*) стало вживатися у значеннях як а) торговельної марки — з конотаціями її високої якості, престижності (*одяг відомих брендів*, *брендовий одяг*), істотно потіснивши тут відоме ще з радянського часу гніздо розм. *фірма* (у сленгу часто як *фірмал*), *фірмовий* (*одягатися у фірмові речі*, *носити «фірму»*), так і б) ширше — позитивного образу, обличчя чого-небудь: (а) «— Щодо торгової марки, то думаю, що її навряд чи

змінять, бо вона доволі відома та “розкручена”. Можуть... з’явитися нові продукти. Але сам *бренд*, вочевидь, залишать» (Е, 11.07.2013, с. 2), «Так само привезли одяг трохи вищого класу, відомих *брендів*, *фірмовий*» (газ. «Блискавка», 2013, № 27, с. 9), «*Бренд року*» (із зазначенням року: назва виставок, конкурсів у певній сфері товарного виробництва); (б) «Сорочинський ярмарок був і залишається одним з історичних *брендів* Української держави» (В. Неїжмак.— УМ, 28.08.2013, с. 9), «Боксери Клички, футболіст Шевченко, співачка Руслана стали своєрідним *брендом* нашої держави», «Перший Національний скуповує *бренди*. ...Зірки тележурналістики NN, NN... пішли в політику, проте їхні *бренди* на пострадянських теренах... досі модні» (В. Клименко.— УМ, 11.04.2002, с. 2); *виступати (працювати і т. ін.) під брендом* (яким або кого-, чого-небудь). На позначення відповідного рівня розвитку технології практично одночасно з’явилися у вжитку як калька з англійської повної назви *висока технологія* (перев. у мн.; від *high technology*), так і морфологічно українізований її скорочений англійський варіант (*high tech*): «побудовано за останнім словом *хай-теку*»; «Такого *хай-теку* ще немає в жодній країні»; «В гостях у зірки. Марія Бутирська: “Мій стиль — “*хай-тек*”. ...У квартирі чемпіонки світу з фігурного катання відчувається спортивна *хай-теківська* суворість, але при цьому простежується відмінний смак господині» (Квартирне бюро: Інформаційний вісник, 2006, № 5, с. 15). Набір подібних маркерів успіху в різних сферах життя постійно розширюється, наприклад: «В університетах активізувалася робота з опублікування наукових статей у міжнародних журналах із високим *імпакт-фактором* (індексом цитування). Цей фактор додає ВНЗ ваги на міжнародній арені та є передумовою потрапляння до міжнародних *рейтингів*» (УМ, 4.06.2013, с. 3).

Мати *успіх*, бути *успішним* (про кого- або що-небудь) — це також, з одного боку, «бути *форматом*», з другого, — «бути в *тренді* (*трендом*)», «бути в *мейнстрімі*». Для визначення ступеня спочатку рейтинговості / нерейтинговості різних явищ шоу-бізнесу, матеріалів у ЗМІ тощо, а потім і взагалі відповідності чого-, кого-небудь певним зразкам, усталеним у тих чи інших суспільних сферах, стали користуватися протиставленням професіоналізмів *формат*, рідше *форматний* (зі знаком «плюс») і *неформат*, рідше *неформатний* («мінус») ⁸ у значеннях «те, що відповідає / не відповідає профілю, стилю діяльності певного електронного або друкованого ЗМІ, його окремим матеріалам, програмам»:

«Просто в нашому шоу-бізнесі є певні орієнтири на *формат*, який ми маємо враховувати, якщо хочемо тут грати» (Сапко Ярмола, соліст музичного гурту «Гайдамаки». — КВ, 15.07.2005, с. 13), «— Вираховуєте, хто *формат*, а хто ні? — Коли на радіо чи телебаченні кажуть “ти не *формат*”, це... пояснення того, чому вашої пісні не буде в ефірі» (ВЗ, 31.01.2013, с. 12), «Відкривши агенцію, яка видає українське аудіо та відео, Влад назвав її “наш *фор-*

⁸ Слово *формат* належить до «модних» у сучасній Україні й уже істотно розширило свою семантику — від терміна зі сфери інформаційних технологій у значенні «спосіб розміщення і представлення інформації в пам’яті комп’ютера або на зовнішньому носії (диску, дискеті тощо)» (*формат (трз)*) до значення («комп’ютерної» метафори) «сукупність ознак, особливостей, що визначають суть чого-небудь» (близьке до *форма* в одному зі значень цього слова): «Серйозно вивчалось питання: чим же має стати СРСР уже в новому “*форматі*” — конфедерацією, федерацією?» (Борис Олійник.— Дз. т., 30.05.2010); «Рівно 17 років тому Україна змінила свій *формат*» (т/к «Студія “1+1”», ТСН, 24.08.2008: у передачі до Дня незалежності України); «переглянути *формат коаліції* у Верховній Раді» — і, зокрема, такого його відтінку, як «профіль, стиль діяльності певного радіо- або телеканалу, друкованого ЗМІ; жанр радіо- або телепрограми і т. ін.» (*формат радіостанції* і т. ін.; «Телерадіокомпанія “Люкс”, мабуть, буде першою серед тих, хто апробуватиме такий *формат* подачі новин»: ВЗ, 18.07.2002), на основі якого й розвинулося аналізоване вище в тексті одне з нових значень.

мат” — у відповідь на зневажливе визначення ділків від культури щодо українського продукту “это — *неформат*”» (Н. Тисячна. — Д, 24.12.2009, с. 1), «— До речі, про радіостанції. Ваша музика *форматна* для радіо?» (Укр. шлях, м. Львів, 11.07.2002, с. 12).

Англ. *trend*, яке стало активно вживатися в цей час у своєму власному значенні «основна тенденція, основний напрям розвитку; основне явище в межах певного часу» (*нові тренди в політиці, економіці, культурі, моді; модний тренд*; «Другим знаковим трендом цього політичного сезону стало оновлення... політичних еліт»: В. Карасьов, політолог. — УМ, 26.07.2013, с. 4; «У Києві відкриття якоїсь художньої виставки... під'їздить одна чиновниця від культури, виходить із машини... з песиком на руках. ... Пані, як тепер кажуть, *вловила тренд*»: Ю. Макаров. — Укр. тиждень, 11.05.2012, с. 70), розвинуло й значення «гостра актуальність, популярність, модність кого-, чого-небудь і взагалі їх відповідність найбільш усталеним, прийнятим у певний час суспільним поглядам»: «Сьогодні в соцмережах ця фотографія стала справжнім *трендом*», «Це явище нині в *тренді*», «Такий фасон цього сезону в *тренді*», «Ми нарешті в *тренді*!», існує вже також прикметник *трендовий*. *Мейнстрім* (англ. *mainstream* — букв. «основна течія») означає домінантний для певного часу напрям у певній сфері суспільного життя, суспільної свідомості (спочатку під цим мали на увазі насамперед найпопулярніші тенденції в масовій культурі), тобто те, в руслі чого намагається жити й діяти, що прагне наслідувати значна частина суспільства: «*Мейнстрім* і манівці українського гендеру» (стаття О. Ганьківської та А. Сальникової в часописі «Критика», 2011, ч. 5-6); «*Мейнстрім*» — власна назва різних компаній, що працюють у сферах обслуговування, торгівлі, туризму та ін.; *мейстрімний, мейнстрімовий* (музика, кінематограф, література, дизайн; з метонімічним перенесенням означення: *кінорежисер, письменник* та ін.).

Як позначення одного з оцінних «вимірів» кого- або чого-небудь у сприйнятті оточення, в громадській думці й водночас засобу формування цього «виміру» стало широко вживатися гніздо з твірним іменником *імідж* (англ. *image* — образ) у значенні «образ, репутація кого-, чого-небудь (часто як результат цілеспрямованого творення)»: *імідж політика, журналіста, партії, банку* та ін.; *створювати імідж* (собі або комусь, чомусь іншому), *працювати над іміджем* (власним або чиймось), *на імідж* («— Синхронне плавання — це такий вид спорту, де спочатку слід *працювати на свій імідж*, реноме, авторитет». — Е, 8.08.2013, с. 19), «його імідж від цього *постраждав*»; новоутворений прикметник *іміджевий* (*репутація, підтримка* [політичного діяча, вітчизняного бізнесу, газети, книговидавання тощо], *агентство*; з формуванням якісного значення: «все найкраще, все *найбільш іміджеве*»); *імідж-агентство, іміджмейкер* «фахівець, який займається творенням позитивних іміджів».

З орієнтацією на зарубіжну практику «виміру успіху» з її принципом не просто конкуренції, а видовищної змагальності стали широко проводитися різноманітні конкурси, рейтинги з визначенням когось або чогось найкращого в певній сфері або в певній «номінації» (за зразком англійської мови сформувалося гніздо: *номінувати, номінований, номінант* та ін.), наприклад: а) конкурси краси, що їх стали проводити ще з кінця 80-х рр.: «*Міс Київ (Харків та ін.)* — 1990», «*Міс Україна* — 1990», «*Міс Міленіум*» (2000 р.), «*Міс Київ ХХ століття*»; корпоративні, внутрішньовідомчі конкурси — у нічних клубах, агентствах моделей: «*Міс Бюст*», «*Міс стриптиз*» і под., «*Міс “ВЗ”* — 2013» (конкурс серед читачок газети «Високий Замок»); «*Міні-міс Львова* — 2001», «*Міні-міс Україна*» та ін. (серед дівчаток); «*Пані Києва* — 2002», «*Пані Україна* — 2004» і под. (серед заміжніх жінок), «*Пані Пошта Хмельницького* — 2001» і под. (серед поштарок міст); б) «*Людина року*», «*Книжка року*», «*Бренд року*» і под.

Щодо цього вже встигло сформуватися й неохвальне або й різко критичне ставлення — як до таких заходів, що не спираються на об'єктивну основу оцінювання або неприємно різко дисонують із загальним збуженням населення. Наприклад: «Прогресивна журналістка, ...переможниця багатьох конкурсів тележурналістів і ведучих, “Журналіст року — 2000”, Ольга Герасим’юк відмовилася від номінування в конкурсі “Людина року — 2001” (УС, 16.08.2001, с. 10); «Зовсім скоро... будуть оголошені підсумки загальнонаціональної програми “Людина року — 97”. В цей день на сцену відреставрованого за 80 млн доларів Палапу “Україна”, пахнучи французькими парфумами, піднімуться відгодовані, в гарних костюмах чоловіки, щоб отримати “прометеїв” в номінаціях — “державний діяч року”, “політичний лідер року”, “бізнесмен року”, “юрист року”. Важко собі уявити ситуацію більш абсурдну, адже все це буде проходити серед голодної обкраденої країни...» (Схаменись, *еліто!* Сором перед світом. — НП, 28.02.1998);

в) *хіт-парад* (музичних творів, кінофільмів, літературних творів, а також *хіт-парад дикої природи* і под.); *топ-10* і под. (кого-, чого-небудь: див. 5.3.3.1); «100 великих (видатних, найвідоміших, найбагатших і т. ін.) українців»; видання «Український BEST: Книжка року’2003» (К., 2004: визначення найпопулярніших книжкових новинок); «Гордість країни» (ток-шоу на СТБ, присвячене «надзвичайним вчинкам звичайних людей» — наших сучасників) та ряд інших.

Паралельно з цим у сучасному слововжитку активізувався й полюс мовних маркерів «антицінностей» до концепту «успіх», хоча, звичайно, й не такою мірою, оскільки провідною лінією загальної тональності відповідного сучасного дискурсу є безумовно спрямованість саме на «успіх»: «Я не можу сказати, що був *неуспішною людиною*, але мені страшенно не щастило»; «— В *успішних країнах* завжди відбувається діалог між владою і опозицією. В *неуспішних* — лише внутрішня боротьба» (А. Садовий, міський голова Львова. — Е, 11.07.2013, с. 4); «— На думку багатьох українців, їхня країна є *невдахою* серед держав світу, — каже керівник дослідної компанії “Ресорч енд брендінг груп” Євген Копатько» (ГПУ, 17.09.2013, с. 18). Номінативна група на позначення «неуспішних» людей охоплює, власне, не стільки тих чи інших окремих осіб, скільки людей як представників тієї чи іншої «міноритарної» суспільної категорії, причому переважно з акцентуванням не на їхній нещасливій долі (долі «простої», «маленької» людини і под.), що викликало б, природно, співчуття до них, як це було загалом характерно для громадської думки в ХІХ–ХХ століттях, а на тому, яким не можна, не слід бути в сучасному житті (часто з конотаціями неохвальності, іронії й навіть глузування). З одного боку, це привело до активізації в загальному вжитку — як наслідок різкої поляризації соціальної структури, що прийшла на зміну більш однорідному суспільству радянської доби, особливо в його зовнішніх виявах, — таких одиниць досі книжних сфер функціонування, зокрема соціології, психології, як члени гнізд *аутсайдер-* (*аутсайдерський, аутсайдерство*) і особливо *маргінал-* (з поповненням їхньої кількості) на позначення перебування кого-небудь на межі (на периферії) чи й за межами своєї соціальної групи й узагалі певного ядра суспільства — відповідної більшості (людей, які перебувають «у *тренді*», або просто «нормальних людей»). Наприклад:

«”Батьки” [“перебудови”] діяли начеб руками народу, тонко підмінивши його *аутсайдерами* суспільства» (Борис Олійник); «Прихильники європейської України вже не є тією *маргінальною групою*, як на початку 1990-х» (В. Пономарьов. — Критика, 2009, ч. 7–8, с. 8), «Другий проект передбачає остаточну русифікацію українців на півдні та сході і їхню поступову *маргіналізацію*... на заході» (М. Рябчук. — Критика, 2009, ч. 7–8, с. 9), *маргіналізуватися* («Це немало для українського політикуму, який сьогодні вироджується, *маргіналізується* та криміналізується»: Юлія Тимошенко. — ВЗ, 20.06.2013, с. 7), *маргіналізований*. Найвиразніше це помітно в семантико-конотативному комплексі іменника *маргінал*: це не просто той, хто перебуває на соціальній периферії, «ізгой», а людина, що саме цим має [нібито] викликати до себе неповагу, а то й зневагу: *політичні марінали*; «— Якщо ворог не здається, його відселю-

ють. Та й скільки вас там є, тих *патріотів-маргіналів...*» (Олександр Ірванець. Роман «Рівне / Ровно»), «З шанованого колись пролетарія перетворився я на банального *маргінала*» (МУ, 12.06.1998, с. 2).

З другого боку, це активізація в загальному вжитку деяких глузливих номінацій із загальним значенням «невдаха» — перейнятого з молодіжного сленгу зневажл. *лузер* (з похідними *лузерство*, *лузерський*; англ. *loser* — той, хто програв):

«...на Павла дівчата уваги не звертали. Він вважався *невдахою*, або, як зараз висловлюються тинейджери, “*лузером*”» (О. Узарашвілі. — ВЗ, 27.09.2012, с. 22), «Вікторе Андрійовичу, станьте над усім, будьте вище... Не йдіть на ці вибори. Вони також не ваші (як і у 2010 році). Вас не зрозуміють. Прошу вас не вести на вибори різних *лузерів*» (В. Балога — про рішення В. Ющенка балотуватися у Верховну Раду за партійними списками: ВЗ, 26.07.2012, с. 2), «— Інший міф — Донецьк як альтернативна політична столиця... — Не згоден з однієї простої причини: якби він був столицею, люди з нього не валили б натовпом до Києва. ...Залишилися або *лузери*, або ті, кому бізнес не дозволяє виїхати» (Д. Десятерик. — Д, 27.06.2012, с. 22), «...збіглася сила-силенна журналістів, аби зняти спровоковану тими ж промосковськими *маргіналами* бійку і розповісти потому, як із кулаками вітали нардепа Ірину Фаріон в Одесі... Не так сталося, як планували *лузери*» (І. Фаріон. — ГУ, 22.06.2013, с. 5: розповідь про свою поїздку до Одеси та спровокований певними політичними колами навколо цього скандал); *політичний лузер*;

ірон. «*збитий льотчик*» — про того, хто втратив своє вище соціальне становище: «Психодопомога “*збитим льотчикам*”. В Італії... вперше організували пункт психологічної допомоги політикам, які втратили депутатські мандати, програли вибори чи яких відсторонено з високих посад у інший спосіб» (С. Ферт. — УМ, 16.10.2012, с. 16), «Вибори-2012. *Збиті льотчики* української політики. Про тих, що пролетіли повз Верховну Раду» (ВЗ, 1.11.2012, с. 6); засвоєного з кримінального жаргону зневажл. *лох* «нетямуща, некімтлива, неуважна людина як потенційна жертва обману, шахрайства»: «Для них (певних груп «нових українців». — О. Т.) поступитися у будь-якій ситуації (байдуже, пропустити на вулиці своїм лексусом чи майбахом скромне чуже авто, яке їде по головній, чи почати переговори з опонентом з метою справді домовитися про компроміс, а не просто обманути) означає визнати себе “*лохом*”» (М. Стріха. — Д, 6.07.2012, с. 5); у порівнянні: «Стояли з годину, як *лохи*, в пробці» (з розповіді автомобіліста); серед написів на плакатах, транспарантах, що супроводжували численні акції протесту проти Президента Л. Кучми на початку 2000-х років, був і такий: «Кучма — *лох!*» (це, звичайно, відбивало тільки відповідне бажання самих протестантів). Досить частотним у вжитку став також іронічний вислів (утворений, безперечно, не сьогодні) — самохарактеристика ділових якостей «нас» самих («От такі ми є!»): «...То чого ми *бідні*? Бо *дурні*. А *дурні*? Бо *бідні*» (Час, 19.01.1996, с. 1), «...От і виходить: *бідний*, бо *дурний*, а *дурний*, бо *бідний*» (Д, 6.08.1999, с. 17). Актуалізований номінативно-аксіологічний комплекс «неуспішної людини», таким чином, також утворюють мовні одиниці, що, з одного боку, відбивають різке розшарування соціальної структури суспільства з формуванням відповідного ставлення до тієї його частини, що не «вписується» в «магістральний» шлях до «успіху», а з другого, — стали прямим або непрямим наслідком ментальнісно-культурної глобалізації, хоча й не всі з них мають сучасне іншомовне походження.

5.3.2. Одиниці й системи виміру та оцінювання. Протягом зазначеного періоду зазнали досить значних і навіть істотних змін, оновлення різні способи й системи виміру та оцінювання. Так, досить звичними стали такі розмовні позначення розмірів одягу, як «*еска*», «*емка*» і «*елька*» — утворення від графічних скорочень S, M і L у написах на його маркуванні (від англійських прикметників

small «малий», *middle* «середній» і *large* «великий»), які з'явилися ще наприкінці існування СРСР (можливо, з польської мови), але обмежувалися у вжитку невеликим колом «професіоналів» (працівників торгівлі, перекупників, а також тих, хто мав змогу «діставати» дефіцитні імпортовані речі). Одиниця виміру довжини *дюйм*, яка після запровадження метричної системи мір у вітчизняній дійсності досі функціонувала лише у вузьких професійних сферах (зокрема, для виміру діаметрів труб), тепер під впливом англомовної практики (англ. *inch*) розширила діапазон свого використання у сфері комп'ютерної технології для виміру діагоналі екрана (дисплея, монітора): «ноутбук з діагоналлю 21 дюйм», «7-дюймовий смартфон». Але основні зміни в системах виміру сталися, звичайно, в застосуванні не до кількісних, а до якісних параметрів об'єктів оцінювання⁹.

У діяльності середньої школи зазнала зміни система оцінювання знань — при переведенні її 2000 р. з попередньої 5-бальної на нову 12-бальну¹⁰. Бальне значення оцінок 3, 4, 5, відповідно, істотно понизилося; відмінниками тепер вважаються ті учні, що одержують 10–12 балів. У мовленні школярів, учителів і батьків з'явилися іменникові розмовні позначення цих балів: крім раніше відомих *одиниця* — *п'ятірка*, стали вживатися й *шістка* — *дванадцятка*: «Я одержую з літератури тільки *дванадцятки*». 5-бальна (власне, 4-бальна) система оцінювання лишилася, однак, у вищій школі, на різноманітних курсах, тренінгах і т. ін., у системі навчання в Збройних силах України. Вона ж переважно продовжує виступати і в переносному значенні — як оцінювання кого-, чого-небудь: «У ході обговорення державного бюджету на наступний рік депутати поставили йому *трієчку*», тобто оцінили на «задовільно», «Ступінь готовності групи можна оцінити на *четвірку*», тобто на «добре», «За дисципліну — *п'ятірка*. Євро-2012 поставило новий рекорд — стало найкоректнішим турніром в історії європейських чемпіонатів» (М. Качурівський. — Е, 5.07.2012, с. 19), нерідко, однак, уже з уточненнями, поправками із зазначенням саме цієї шкали оцінок: «— Як ви самі оцінюєте свою роботу на Першому Національному за ці два роки? — За п'ятибальною шкалою, на *тверду четвірку*» (УМ, 29.03.2012, с. 12). Проте в сфері такого переносного вживання втягуються вже й одиниці нової системи:

⁹ Ілюстрацією певного «переходу кількісних змін у якісні» стали досить звичайні тепер випадки застосування формули 90–60–90 як «кількісного» представлення еталонної жіночої фігури для оцінювання й наших співвітчизниць, зокрема на різноманітних конкурсах краси, і не тільки: «Фігура в неї була аж ніяк не 90–60–90, груди невеличкі й стегна завузькі, та все одно — виглядало це вельми спокусливо» (О. Авраменко, В. Авраменко. Роман «Реальна загроза»).

¹⁰ Установлення 12-бальної шкали оцінок в освіті є виявом орієнтування не на якийсь конкретний зразок у світовій практиці, а загалом на менш ригористичну, «ліберальнішу» (за задумом, якомога повнішу й докладнішу) систему оцінювання знань, представлену в західному світі. Однак таке переведення було сприйняте суспільством загалом несквально — як недостатньо вмотивоване і громіздке, наприклад: «Кому вигідно ламати систему, класично відпрацьовану, відрегульовану? На мою думку, лише неукам, які сидять у високих кабінетах і далекі-далекі від шкільної практики. Для чого, наприклад, потрібні семестри і дванадцятибальна система? Чим були погані чверті й п'ятибальні оцінки? Багато дітей навіть не розбираються в новій «цифері». Перепитують одне одного: “А вісім балів — це скільки?” Забули чиновники Тарасове застереження: “...і свого не цурайтесь”. Ладні пілувати слід зарубіжних навчителів, ладні волати: “Навчіть нас, навчіть дурних...”» (Г. Анохіна, читачка, колишня вчителька, Сумська обл. — Сільські вісті, 10.06.2003). Багато хто з політиків у своїх передвиборних програмах брав до уваги цей факт і обіцяв у разі приходу до влади повернутися до старої 5-бальної системи. Ось як звикали до нової системи — з розповіді журналіста, що проводив неофіційне заняття в одній із шкіл: «У 12-бальній системі мене навчили орієнтуватися діти. “Ви ставте подумки нормальні оцінки, а потім множите їх на два”, — порадили вони. Так я і робив, але згодом довідався, що це категорично заборонено» (Д. Синяк. — ВЗ, 5.04.2002).

«Якщо за 12-бальною системою, то можна оцінити десь на *шість балів*» (школяр-підліток з Києва про стан з наявністю риби в річці, 2007 р. — в одній з телепередач), «— Оцініть за 12-бальною шкалою розвиток інформаційного простору в Україні. — *Вісім балів*» (Д, 12.07.2013, с. 22), «...якщо користуватися 12-бальною системою, то, очевидно, першій сесії [Верховної Ради] можна поставити *9-10 балів*» (А. Даниленко.— УМ, 10.01.2013, с. 4), «— Пологи пройшли на *12 балів*, — сміється... лікар» (І. Шелупець.— Е, 18.04.2013, с. 11).

Із запровадженням в Україні міжнародних параметрів оцінювання якості товарів і послуг поширився їх розподіл за новими оцінними категоріями на зразок (подаємо від нижчого до вищого)¹¹: *економ-клас* — *бізнес-клас* (салони в пасажирських літаках, каюти на судах і т. ін.), *економ-клас* — *бізнес-клас* — *преміум-клас* (житло, готель, автомобіль, меблі, сантехніка, косметика, одяг і т. ін.), *прем'єр-ліга* (футбольна ліга найвищого рівня — замість попередньої «вищої ліги»), а також за категоріями більш індивідуального визначення (не всі з них, можливо, мають свої прямі аналоги в «цивілізованому» світі): *нерухомість*, *автомобіль*, *меблі* і т. ін. *престиж-класу* (*еліт-класу*, *VIP-класу* та ін.), *автомобіль*, *яхта класу люкс*, *еліт-готель*, *автоперегони еліт-класу*, наприклад: «— Білоруське молоко не може бути дешевшим за наше. Адже воно переважно *преміум-якості*» (Е, 3.01.2013, с. 11), «"Донбас-арена" — перший у Східній Європі стадіон *еліт-класу*». Крім відомого ще в радянський час прикметника розм. *люксовий* (*номер, каюта*), з'явилися розм. *вінівський*, *преміумний* (англ. *premium*). Для визначення категорійності вітчизняних готелів, санаторіїв тощо запроваджено за світовими зразками категорію «*зірковості*» — *три-, чотири-, п'ятизірковий* і в цілому просто *зірковий*: «Українські готелі змусять показати їх справжню *зірковість*. У кожного з нас траплялись випадки, коли селишся в український готель, у якого на вивісці красуються три-чотири зірки, а умови — на слабеньку зірку» (Б. Полумацканич. — ВЗ, 11.07.2013, с. 4).

Як відзначено вище (5.3.1), набули також поширення різноманітні системи оцінювання на умовах змагальності — за допомогою проведення конкурсів, рейтингів.

5.3.3. Мовна прагматика глобалізації. У сфері прагматики української мови новітнього періоду під впливом культурно-мовної глобалізації стали виділятися такі тенденції, як а) акцентування на дуже позитивних якостях когось, чого-небудь і б) до деякої міри навпаки, певне спрощення в оцінках, у стилістиці спілкування, в) детабуїзація певних сегментів досі морально «заборонених» тем, а також г) певна вульгаризація, поширення агресивної стилістики спілкування (через перекладну кіно-, теле- і відеопродукцію, що заповонила вітчизняний ринок), і г) навпаки, евфемізація тих тем, про які суспільство досі звичайно говорило прямо, не вбачаючи в цьому «нічого такого».

5.3.3.1. З орієнтуванням на західні зразки з їхнім культивуванням «позитиву» (кращого, більшого, швидшого, унікального, нового, а також «справжнього») у добу ринкової економіки та комерціалізації різних сфер життя країни, зокрема в мові реклами, в моделях творення власних назв, стало поширюватися вживання слів, префіксів (див. п. 6.2.8) та композитних компонентів (див. 6.1.2) з відповідними значеннями (свою роль тут відіграла, звичайно, й наявність відповідних мовних традицій у «дорадянському» житті країни)¹². Нап-

¹¹ Пор. параметри оцінювання якості товарів і послуг в СРСР: *другий* — *перший* — *вищий* (*найвищий*) *сорт* (*татунок*) (з можливим ще *екстра*), про категорії готельних номерів, кают тощо: *звичайний* — *напівлюкс* — *люкс* (з можливим ще: *підвищеного комфорту*) та деякі інші.

¹² Це явище, звичайно, характеризує сучасний стан й інших слов'янських мов. Див., наприклад: Čmejrkova S. Jazyk reklamy // Český jazyk na přelomu tisíciletí.— Praha, 1997.— S. 139–140.

приклад: *гранд-шоу*, у власних назвах різноманітних закладів, організацій — «Гранд-готель» або готель «Гранд», Гранд-клуб «Софія», магазин «Гранд Презент», міжнародний ліцей «Гранд», компанії «Гранд-Спецбуд», «Гранд-М» (М — меблі) і под.; поширення таких словосполучень з прикметником *швидкий*, метонімічно зміщеним у поєднанні з назвами предметних понять, які самі не «рухаються», до значення процесів — операцій з цими предметами, як «Швидка їжа» (англ. «Fast food» — мережі швидкого харчування), *швидкі гроші*, тобто швидко одержання кредитів. У рекламних текстах: «Літо без меж в “Шале Грааль”, Трускавець. Подаруйте собі і своїй родині безмежний відпочинок і море задоволення» (з телереклами про принади відпочинку та лікування в одному з нових дорогих санаторіїв цього міста); «Вікна від виробника. Неймовірно низькі ціни!», «Казкові різдвяні знижки!» (з реклами). Рекламні тексти, що пропагують зразки чоловічої косметики, особистої гігієни, одягу і т. ін., часто включають назву адресата реклами за такими, наприклад, зразками (щодо жінок подібні моделі застосовуються рідше): «Для справжніх чоловіків!» («Взуття для справжніх чоловіків» — напис у магазині; «Сильне волосся — для справжніх чоловіків!» — з реклами шампуню), «Справжнє чоловіче пиво “Десант”!», «Міцний чоловічий бренд — “Козацька рада”!» (з реклами цього сорту горілки на радіо, 2013 р.).

Одним із ключових слів нової доби ще від самого її початку стало *ексклюзивний* (англ. *exclusive*) — у двох значеннях (в обох — з наявністю конотацій позитивності, особливо, звичайно, в другому): 1) виключний — належний або наданий тільки кому- або чому-небудь; який єдиний наділений чим-небудь (право на щось, повноваження, інтерв'ю і т. ін.; дистриб'ютор); 2) винятковий — унікальний, єдиний у своєму роді (колекція одягу, показ моделей, ресторан і т. ін.; явище, програма, проект; відсотки на депозит [у банку] — дуже вигідні, високі); з утворенням іменника розм. *ексклюзив* (до обох значень прикметника, наприклад: «І, мабуть, вони побачили б у картинах Віктора Юрика *ексклюзив* — манеру, притаманну тільки йому одному»: В. Дригайло. — КС, 6.09.2013, с. 16).

Поширилася тенденція до того, щоб назви різноманітних словників української мови, видання яких у цей час помітно активізувалося, розпочинати словами «Великий...», «Повний...», «Сучасний...», «Універсальний...» і под.; пор. навіть у назві однієї з редакцій правопису: «Український правопис : Проект найновішої редакції» (К., 1999) — замість просто «нової». Серед нових рекламних формул уже виникла така, як «...XXI століття», яка ще може бути зрозуміла в своїй більшій чи меншій мірою власне номінативній, а не просто рекламній функції, наприклад: всеукраїнська акція «Підприємець XXI століття» (1999 р.), у назві нової серії словників української мови: «Словники XXI століття», але її застосування стає дедалі ширшим, пор.: «Куяльник. Вода XXI століття!» (з реклами вже добре відомої мінеральної води).

Загостреною спрямованістю суспільної уваги до всього помітного, визначного можна, очевидно, пояснити й появу таких двох переносних значень прикметників (очевидно, кальок з англійської), як *знаковий* «визначний» (подія, постаті в історії та ін.; пор., наприклад, англ. *a sign of the times* — знамення часу) і *культовий* «який має величезну популярність, якому нібито аж поклоняються» (фільм, серіал, режисер та ін.; пор. англ. *cult serial* і под.).

У префіксальних дериватах, композитах, складених власних назвах у межах цієї номінативно-прагматичної тенденції відбулася значна активізація вживання і творення:

а) слів з префіксами **супер-**, який може виступати і як окреме слово, та **укр. най-** (див. п. 6.2.8), складних слів з компонентами *експрес-*, *бліц-* (див. 6.1.2);

б) компонента *топ-* у складних словах (він може виступати і як окреме слово; від англ. *top* «верх; вершина; верхній; найвищий» — у прямому й переносно-му значеннях) зі значеннями «найвищий, головний; найкращий або, навпаки, найгірший»: *топ-менеджер* (провідний менеджер — посада), *топ-менеджмент*, *топ-новина*, *топ-тема* (тобто «тема № 1»), *топ-подія* (дня, тижня та ін.), *топ-модель* (манекенниця найвищого класу), *топ-команда* і т. ін.:

«Ранг співрозмовників своєї майбутньої передачі сам В. Піховшек визначає як *топ-політиків*, тобто представників вищого ешелону влади»: К. Тібет. — Д, 22.01.1999; *гравці* (футболісти і т. ін.) *топ-класу* (*топ-рівня*); з наступною цифрою або словесним позначенням числа — у складі назв різноманітних опитувань, рейтингів: *топ-десятька найкращих університетів* (туристичних центрів, співаків і т. ін.) України; «Центр міжнародних проєктів “Свроосвіта”... опублікував черговий академічний рейтинг університетів “Топ 2000 Україна”» (УМ, 4.06.2013, с. 3); *топ-5 злочинів року*; «МВС України склало рейтинг найкриміногенніших регіонів країни. Ось як виглядає *топ-10* областей, у яких краще не розгулювати вулицями з настанням сутінок...» (ВЗ, 1.11.2012, с. 22); «українізуючись», цей атрибутивний компонент уже виступає і як звичайний прикметник: *топовий політик*, *топова тема* та ін. («Ім’я Маслаченка навічно вписано до трійки “топових”, як нині прийнято казати, футбольних телекоментаторів»: С. Довгаль. — УМ, 7.12.2010, с. 9);

в) слова *плюс* (у складі власних назв) зі значеннями «наступний, ще один», «... і більше» й, зрештою, «кращий (ніж той, що має назву без цього слова)»¹³, наприклад:

«З того часу я вів додаток до “Мелорами” [радіопрограми], який називався “Мелорама плюс»» (ВК, 10.02.1999, с. 6); у назвах періодичних видань: газети «За вільну Україну» і «За вільну Україну плюс» (Львів), тижневики «Грані» і «Грані плюс» (обидва існували на початку 2000-х рр. під егідою Соціалістичної партії України), журнали «Персонал» і «Персонал Плюс» (органи Міжрегіональної академії управління персоналом), уже за відсутності попередньої назви без «плюс»: «Література плюс» (орган Асоціації українських письменників, що виникла у протиставленні себе Спілці письменників України), журнали «Театр плюс», «Книжковий клуб плюс»; газетні рубрики «Новини плюс» (газ. «Україна молода»), «СПОРТплюс» (газ. «Суботня пошта», Львів); ресторани «Піца Плюс» (Київ), кафе «Юліана-плюс», «Віка-плюс» (Львів), мережа закусочних «Кебаб плюс» (Київ), Інститут сімейної медицини плюс (Київ); у назвах лікарських препаратів (запозичених, звичайно, разом з імпортованими ліками): «Ноліпрел» і «Ноліпрел плюс», краплі «Береш» і «Береш плюс» і под. (назви з «плюс» сигналізують про сильнішу дію препарату).

Як іронічно зауважує журналістка, «нарешті ми дожили до епохи “о’кей” і “супер”, і підтвердженням цього є неперевершений Микола Вересень у своєму ток-шоу “Табу”, що раз у раз повторює ці два милі йому слова» (Т. Даниленко. — УС, 15.07.1999, с. 11).

5.3.3.2. З іншого боку, увиразнилися тенденції до певного спрощення — як у стилістиці спілкування, так і в семантиці окремих слів (за часом вони збіглися з активізацією тенденцій до більшої простоти публічного мовлення внаслідок відштовхування від «пафосності» радянської «новомови»: див. п. 2). Так, можна відзначити прагнення до меншої офіційності як розширення демократизації стилю спілкування, що виявляється у сфері антропонімії — у практиці іменування людей, по-перше, на ім’я та прізвище без компонента по батькові (зустріч *Президента Леоніда Кучми з журналістами; професор Микола Петренко*)¹⁴, по-

¹³ Знак «+», що став з’являтися й на наших телеканалах при назвах телепередач: «16+» і под., указує на відповідне вікове обмеження глядацької аудиторії.

¹⁴ Див. докладніше про мотиви використання подібних антропоформул у сучасній мовній практиці: Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як харак-

друге (в менш офіційних ситуаціях, але не обов'язково побутових), «по-американському» тільки на ім'я, в тому числі й щодо малознайомих людей, немолодих і старших від самого мовця: «У мене є одне прохання, *Савік (Савіку)*» (із звертань учасників популярного телевізійного ток-шоу «Шустер Live» до його ведучого), «Я вітаю вас, *Андрію (Оксано і т. ін.)!*» (ведучі теле- і радіопрограм до їх учасників), «Ще *Олексій (Олена і т. ін.)* із Черкас» (у телефонних дзвінках на радіо- і телепрограми). Номінування малознайомих людей у дусі інтимної фамільярності цілком виразне в новому значенні слова *друзі*, мн. (рідше одн. *друг*) — більш або менш постійні партнери по спілкуванню в соціальних мережах інтернету: «Зізнаюсь, я людина, цілком залежна від інтернету. Там — моя робота і мій відпочинок. Там — мої *друзі*. Чи, як заведено їх називати, *френди*» (А. Бондар. — ГПУ, 4.11.2010, с. 12), «Геннадій Москаль має в соціальній мережі “Фейсбук” 4998 *друзів* за максимально дозволеною кількості 5 тис.» (ГПУ, 14.06.2013, с. 7); так само в телесюжетах на теми сучасної міжнародної політики глядачі мають можливість спостерігати, як, наприклад, президент США називав, наприклад, президента Російської Федерації «мій *друг*».

У сфері сучасної масової культури тенденцію до подібних мовних «спрощень» цілком виразно ілюструє набуття прикметником з позитивно-оцінним якісним значенням *популярний* суто відносного значення, коли, наприклад, вислів *популярна музика* широко вживається й на позначення того, що в СРСР звичайно іменувалося як естрадна музика (щоправда, уже без «фільтрування» продукції такої музики на рівні різноманітних «худрад»). Ще більшою мірою це виявляється у випадку розростання словотвірного гнізда з компонентом *поп-* (англ. *pop* — від *popular*): *поп-культура*, *поп-музика* і сленговий синонім цього слова як апофеоз усього явища — *попса* (англ. *pops*) і підсил.-зневажл. *поп-сятина*, *попсня* — з похідними *попсовий*, *попсовик*, *попсовичка* (характерно, що цю назву охоче застосовують щодо своєї діяльності й самі представники поп-музики); *поп-виконавець* (*виконавиця*), *поп-співак* (*співачка*), *поп-зірка* і под. (представники поп-музики), наприклад: «— “Океан Ельзи” [рок-група] нічого революційного не запропонує... Вони роблять доброякісний продукт, тобто далеко не совкову *попсню*. Таких гуртів у нас мало» (ГПУ, 31.05.2013, с. 3).

Серед інших випадків певного «приземлення» значення слів під впливом їхніх англійських відповідників увагу привертає, зокрема, такий: *інтелектуал* тепер уживається не тільки в значенні «людина з високорозвиненим інтелектом», а й просто «людина, що займається інтелектуальною працею». Наприклад: «Заборона не стосувалася художньої літератури. ... Російському уряду йшлося не про те, щоб заборонити *інтелектуалам* писати і видавати твори українською мовою» (Я. Грицак. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Л., 2002); «С. Гайдай: — Яценюк — людина розумна, всебічно розвинена, він може бути почутим таким прошарком електорату, який політологи називають міськими *інтелектуалами*, або ж *креативним класом*» (Е, 16.01.2014, с. 4) (пор. також у п. 5.3.1 *еліта*).

5.3.3.3. Унаслідок масового поширення з країн Заходу перекладної літератури, періодики, відео-, кіно- і телепродукції еротичного змісту (а потім і творення власної продукції за цими зразками), появи секс-шопів та подавання в ЗМІ, розрахованих на масового читача, консультацій сексологів, порад «цілительів» і ворожок на теми статевого життя, матеріалів про «нетрадиційні» види і способи статевого життя, «світської» хроніки про особисте життя «зірок» шоу-

терні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. — 2002. — № 4–5. — С. 35.

бізнесу, кримінальних матеріалів про зґвалтування, педофілію та інші статеві збочення, під впливом масової реклами препаратів (зокрема, «чудо»-засобів для підвищення ерекції в чоловіків і досягнення оргазму в жінок), протизаплідних засобів і засобів запобігання зараженню СНІДом, засобів особистої гігієни для жінок значною мірою вже втратила традиційну для вітчизняної культури інтимність, закритість тема статевого життя та пов'язаних з нею частин (органів) тіла. Наприклад, з реклами одного з таких засобів: «Капсули для чоловіків “Спулан” дозволили багатьом чоловікам, які страждають від еректильної дисфункції, знову відчути радість життя. З капсулами “Спулан” статевий орган знову набуде колишньої стійкості. Ви будете впевнені в собі, пишатися собою і сповнені відчуттям власної гідності» (ВЗ, 11.07.2013, с. 12). Уже став цілком звичним у вжитку набір цілком «цензурних» різноманітних синонімів на позначення статевого акту (метонімічні переноси від абстрактного до конкретного) — *секс* (займатися сексом, безпечний секс), *кохання* (вважається, що *займатися коханням* — це калька англ. *to make love*), *любоці*, *кохатися* (з кимось) та ін.:

«Саме на тридцятій хвилині *сексу* починають виділятися гормони, що протидіють різним хворобам. Про це заявили біохіміки з Великобританії, які вираховували ідеальну тривалість *сексу*. Виявляється, *заняття коханням*, що триває менш ніж півгодини, може негативно позначитися на здоров'ї. Під час експериментів спеціалісти виявили, що після 30 хвилин *любоці* в організмі починають виділятися гормони... Найдовше “призначено” *кохатися* людям із захворюванням суглобів — аж 1,5 години! ...Крім того, півгодини *кохання* — це втрата 350–400 калорій. ...Тож той, хто *займається коханням* принаймні тричі на тиждень, виглядає молодшим...» (М. Мороз. Довше, довше, ще довше... — Е, 22.07.2010); «Давай з тобою *займатися любов'ю*» (пісня музичного гурту Скрябін», 2004 р.).

Назвою однієї з популярних груп естрадних виконавців, створеної в Україні, що складається тільки з молодих жінок привабливої зовнішності, стало «*ВІА Гра*» — подвійне каламбурне обігравання: назви відомого засобу для підвищення чоловічої потенції «*Viaagra*» і *ВІА* «вокально-інструментальний ансамбль» + укр. *гра*. З численних рекламних оголошень і роликів на телебаченні (як правило, перекладних) увійшло до розряду частотних не тільки для жінок відповідного віку, а й для всього населення України слово *прокладка* у значенні гігієнічного засобу для жінки під час менструації (досі в домашньому побуті це слово належало переважно до «чоловічого» лексикону, уживаючись як назва відповідної деталі в різноманітних пристроях і механізмах, насамперед у водопровідних кранах та інших сантехнічних вузлах): «Телеведуча не соромиться рекламувати *прокладки*, але не погоджується агітувати за політичні партії і вести чужі весілля» (УМ, 31.07.2009), «Як люблять у нас вихвалитися! ...Незабаром, певно, з'являться № 1 у світі... мильниці, шнурки, резинки для волосся, *прокладки* (маються на увазі ті, що в кранах, про інші — вже немає сил говорити) і т. ін.» (Д, 18.06.1999, с. 5). Унаслідок постійної інформації про практику застосування силіконових імплантів для посилення привабливості форм жіночого тіла (*силіконовий бюст* і под.) з'явилося й ірон. «*силіконова*» *красуна*.

Ще одним напрямом у масовому поширенні лексики сфери статевого життя стала тема *сексуальних меншин* (*секс-меншин*), «інших» видів статевої поведінки — уже не тільки щодо життя в «Європі», а й щодо вітчизняної дійсності (це використовується і як інформаційний та розважальний матеріал у ЗМІ, і як один із засобів компрометації політичних противників): «Чим тільки не ошасливають виборця! Від обіцянок з першого квітня зробити щасливим і заможним життя кожного до легалізації *секс-меншин*» (УС, 11.04.2002). Крім самої цієї назви, з'явилися також назви *особи нетрадиційної (нестандартної) [сексуальної (статевої)] орієнтації* та «видові» назви *гомосексуал, гей* (англ. *gay*),

бісексуал, транссексуал і, на противагу їм, — гетеросексуал, тобто звичайна особа «традиційної» орієнтації, яка досі ніби й не потребувала окремої назви. Слово *гей* уже стало основою досить продуктивного гнізда — з прикметниками *гейський, гейвський (тема, рух, журнал, законопроект)* та достатньо вже розгалуженим набором складних слів *гей-спільнота, гей-парад* (демонстрація представників сексуальних меншин за толерантне ставлення до них з боку суспільства), *гей-пропаганда, гей-активіст, гей-шлюб, гей-пара, гей-скандал, гей-лобі* та ін.¹⁵ В Україні слідом за «цивілізованим світом» став поширюватися рух проти *гомофобії* (слово, що досі було відсутнє в словниках)¹⁶, а в зв'язку з прагненням країни інституціоналізувати свої відносини з Європейським Союзом, однією з умов чого є вимога ввести до національного законодавства положення про неприпустимість дискримінації людей, зокрема, й за ознаками їхньої статевої орієнтації, поширилася аббревіатура *ЛГБТ* (*лесбійки, геї, бісексуали, трансгендерні особи*: від англ. *LGBT — Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender*): *ЛГБТ-рух, ЛГБТ-спільнота, ЛГБТ-організація, ЛГБТ-активіст* та ін.

5.3.3.4. З творів перекладної (головним чином зі США) кіно-, теле- і відео-продукції разом з досить помітним набором грубої, лайливої, включно з непристойною, лексики стали поширюватися елементи агресивної стилістики спілкування¹⁷. Непристойні слова (*to fuck, shit* та ін.) у перекладах звичайно замінюють дібраними відповідниками — наприклад, замість вигуку *Shit!*: «*Пішов ти!..*» (к/ф «Легіонер»: т/к «Студія “1 + 1”», 24.05.2002); активно вживається слово *дупа* (до цього у Східній Україні воно було фактично невідоме): «*Хлопці, вперед за мою дупою!*» (із заклику офіцера йти в атаку), «*Тягни свою дупу сюди*», тобто «*йди сюди*» (к/ф «Врятувати рядового Райана»: т/к «Інтер», 11.05.2003). (Так само стали відомішими й деякі непристойні агресивні жести, зокрема виставляння середнього пальця руки). У дитячих фільмах таких слів, природно, немає, однак, очевидно, далеко не всі дорослі глядачі погоджуються з тим, що діти, якщо вони виховуються в нормальних родиніх і в нормальних об-

¹⁵ Ось, наприклад, досить характерний для друкованих ЗМІ матеріал зі змістом зазначеної тематики (з використанням відповідних синонімів та іронічною стилістикою): «У світлих прожекторів звивалося тендітне чоловіче тіло з явно жіночими контурами, обіпнене чорним гіпором..., що належало “найблакитнішій пташці України” Костеві Гнатенку. *Гей-прорив* у столичні маси було вчинено в нічному клубі “Голлівуд”... У пісні Кость солодким голосом мріяв: “...я зустріну хлопчика і віддам любов йому всю свою до дна”. Деякі “хлопчики” в залі помітно підбадьорились, а потім і зовсім розквітли після того, як “блакитна пташечка”... привітала присутніх: “Вітаю людей, які більше не бояться!” (мається на увазі, можуть більше не приховувати своїх орієнтирів у коханні). Поет, телеведучий, головний п... [скорочення автора репортажу. — О. Т.] України і просто “стильний чувачок” міняв вбрання під кожну пісню... Суть спенічного дійства зводилась до того, що кожна особистість не лише має право на сексуальне самовизначення, а й на гордість, якщо таке самовизначення не вписується в загальноприйняті канони. ...На закінчення *гей-революціонер* оголосив, що...» (КВ, 20.02.1998, с. 24: у розділі «Світські прогулянки» з каламбурним епіграфом «*Гей, слов'яни!*»).

¹⁶ Наприклад: «Не такі (заголовок). У столиці відбувся перший за роки незалежності марш людей *нетрадиційної сексуальної орієнтації*. ...невеличка група демонстрантів. Їх не більше як півсотні. ...У руках плакати: “*Гомосексуальність — не хвороба*”, “*Права людини — гордість країни*”, “*Гомофобія дорівнює насильству*»» (С. Мартинець. — Е, 30.05.2013, с. 15).

¹⁷ Це явище поєдналося з потужним струменем подібного спрямування у стилістиці сучасної української мови, але вже «внутрішньої» природи — нагнітанням мовного антиестетизму та натуралізму, вульгаризацією мовлення як засобом вираження, з одного боку, «розкутості» мовця, мовної бравати і т. ін., а з другого, — глухого незадоволення навколишньою соціальною дійсністю (див.: Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-х рр.) // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 29–30).

ставинах, можуть так агресивно поводитися і так розмовляти, як герої американських мультфільмів», — зокрема, з досить активним використанням означень *брудний* і *смердючий* та спільнокоренових слів: «Я перетворю тебе на *смердючий сир!*» (мультфільм «Пітер у Країні чудес»: т/к «Новий», 6.04.2002; прізвиська перекладачів звичайно не зазначаються) і навіть у переносному значенні: «У мене взагалі немає цього *смердючого інстинкту*», тобто дуже поганого: м/ф «Злюки-бобри». — Т/к «Новий», 1.09.2002); «Ось вам, *смердюки!*» (м/ф «Маленький Дракула»: т/к ІVK, 24.09.2002); у дитячому художньому фільмі: «— *Дурня якась!*», «*Заразо мала!*» (так вигукує маленька дівчинка з к/ф про собаку «Бетховен»: т/к ICTV, 7.01.2003); з цих фільмів можна почути і слово *дупка*.

5.3.3.5. У назвах осіб за їхніми расово-національними ознаками, статтю, фізичними, фізіологічними особливостями, родом занять, а також у назвах статей партнерів набуває поширення перейнята насамперед зі США практика мовної політкоректності¹⁸ — застосування обережного підходу, «щадного режиму» у використанні таких найменувань з тим, щоб якомога менше морально травмувати людей, не завдавати їм морального дискомфорту. Практика соціальної евфемізації в мовних маркерах осіб як членів суспільства з різною метою застосовувалася і в СРСР (наприклад: *особи єврейської національності*; *технічна працівниця* або звичайно *техпрацівниця* замість *прибиральниці*, *контролер* замість *наглядач*: у місцях ув'язнення, *оператор машинного доїння* замість *дояр(ка)*, *доглядач будинку* замість *двірник* — як офіційні назви цих родів занять), але тепер вона стала виявлятися ширше — в найменуваннях осіб:

1) за расово-національними ознаками: запровадження як офіційної назви національності, етносу самоназви *роми*, мн. (одн. *ром*, *ромка*; *ромський*) замість *циган* (точніше, поряд з ним): *роми України* (пор. так само в інших слов'янських мовах цього часу); для найменування осіб з африканським корінням — негрів або мулатів, що є громадянами України, — *афроукраїнці* (одн. *афроукраїнець*, *афроукраїнка*: так, зокрема, кажуть про відому естрадну співачку Гайтану) за зразком запозиченого *афроамериканці*: спочатку жартівливо як натяк на американську практику політичної коректності, але слово поширюється вже і в нейтральних контекстах (зокрема, в плані боротьби з виявами расизму в країні), хоча слово *негр*, яке в українській мові ніколи не мало негативних конотацій (на відміну від *негритос*), поки що також функціонує цілком нейтрально й достатньо широко. До цього явища мовної прагматики, стимульованого із Заходу, прилягає й дальше поширення вітчизняної практики описового найменування представників того чи іншого етносу або групи етносів словосполученнями зі словом *національності* (форма род. в. — за зразком уже наявних ще з радянського часу *особи єврейської національності*: в офіційному вжитку, в ЗМІ часто замість «неполіткоректного» *євреї*, *особи кавказької національності* замість *кавказці*, *вихідці з Кавказу*: в документації правоохоронних органів та усних виступах працівників цих органів — щодо злодіїв та інших правопорушників, що «гастролюють» в СРСР, а тепер уже і на пострадянському просторі за межами своїх етнічних регіонів, де слово «національність» уживається, звичайно, в ширшому значенні), іноді *народності*: *особи слов'янської національності* (про представників трьох східнослов'янських народів — у протиставленні до *осіб кавказької національності*, у Криму — до кримських татар і т. ін.)¹⁹; «Школярку

¹⁸ Див. також на матеріалі деяких інших сучасних слов'янських мов, зокрема: Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. — Olomouc, 2011. — С. 116–133.

¹⁹ Утім, подібні описові назви використовуються не тільки як засіб евфемізації, а й, очевидно, через брак конкретніших даних або їх неістотність для змісту повідомлення.

перестріли дві жінки ромської національності» (т/к ICTV, «Надзвичайні новини», 9.02.2010), тобто циганки; «Затримано 2 особи циганської народності» (Ратуша, м. Ужгород, 20.09.1997: з кримінальної хроніки); *особи афроамериканської національності* (з виступів працівників міліції);

б) за статевими ознаками — як реалізація гендерної політики соціальної рівності щодо жінок²⁰. Наприклад, у довідковій рубриці часопису «Критика» (гол. ред. Григорій Грабович): «Автори й авторки (подібна рубрика в інших виданнях має звичайно назву на зразок «Наші автори». — О. Т.). Н. В-ка — *літературознавиця, критикиня, перекладачка, редакторка* літературного часопису... Є. К-ка — доктор філологічних наук, професор, *завідувачка* відділу..., *авторка* низки розвідок...» (2012, ч. 11–12, с. 1);

в) за ознаками наявності фізичних і психічних вад, каліцтва (слово *інвалід*, яке давно вже вживається як «політкоректний» евфемізм замість давньої народної назви *каліка*, причому не тільки в офіційній сфері, а й у побуті, тепер і саме стало зазнавати функціональних обмежень) — *люди (особи, діти, школярі і т. ін.) з особливими потребами (з обмеженими [фізичними] можливостями)*:

«Третього грудня в усьому світі відзначають Міжнародний день інваліда. *Людей з особливими потребами* більше...» (ГПУ, 23.11.2012, с. 28), «Міністерство освіти і науки затвердило концепцію інклюзивної освіти, яка передбачає навчання *дітей з особливими потребами* разом з іншими. ...У київському метро для *осіб з обмеженими фізичними можливостями*, окрім пандусів для візочків, облаштували вісім додаткових металевих перил» (УМ, 7.10.2010, с. 2), з поясненням у тексті значення цих найменувань: «На цю акцію запрошено дітей зі шкіл-інтернатів та з товариств *дітей з особливими потребами (інвалідів)*» (ВК, 18.12.1999, с. 2), «Посольство США в Україні підтримує й надає кошти на програми інклюзивної освіти для шкіл, де навчаються *діти з особливими потребами (діти-інваліди)*. — Авт.» (УМ, 16.04.2013, с. 4);

у цій же функції соціального евфемізму набуло поширення перейняте з мовної практики західної української діаспори *неповносправний* (пор. п. *niepełnosprawny*), часто як субстантиват: «Справді, хіба це не знущання над людиною, коли вона мусить оголошувати про свої потреби менеджерів ресторану, аби той супроводжував до туалету для *неповносправних?*» (Х. Шевчук. — Молода Галичина, 7.08.2001), а також деякі інші звороти: *люди (особи, діти і т. ін.) з функціональними обмеженнями, з фізичною та інтелектуальною недостатністю*;

г) за родом занять, виконуваною соціальною функцією і т. ін. Так, досить поширеним стало слово *менеджер* — це не тільки фахівець з управління виробництвом та обігом товарів, який входить до керівного складу підприємства (тобто фахівець з менеджменту — людина з дипломом про відповідну освіту), але й просто працівник, що відповідає за певну сферу роботи, хоча ніким не керує: *менеджер торговельного залу* (замість *продавець*), *з реклами* (замість *рекламний агент*), *банку, похоронного бюро, ресторану, офіс-менеджер* (замість *секретар*) і т. ін. («У готелі. До “рецепшну” підходять хлопець і дівчина: “Ми б хотіли зняти номер на дві хвилини”. Менеджер: “Але ж це неможливо!”». — УМ, 1.09.2011, с. 16); *промоутер* — це працівник, що займається «промоцією», тобто цілеспрямованою рекламою товару для просування його на ринку, але так називають і звичайних найманих (навіть на день або й на кілька годин) роздавачів рекламних матеріалів, передвиборних листівок тощо на вулицях, коло входу в метро і т. ін.; *модератор* (англ. *moderator* — від дієслова *to moderate*, у якому значення «бути арбітром», «головувати» є похідними від значень «пом’якшу-

²⁰ Див. докладніше про це, зокрема: Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 18–25; Архангельская А. Знач. праця. — С. 153–265.

вального» характеру — «стримувати; угамовувати і т. ін.» — замість *голова* або *ведучий* (зборів, конференції, публічної дискусії і под.), що мають конотації «адміністрування» у своїй внутрішній формі, з наявністю вже й відповідного дієслова (замість *вести*): «... в ролі *модераторів* презентації виступили брати Капранови» (ЛУ, 10.07.2008), «Прес-секретар Медведєва... розповіла, що він *модеруватиме* брифінг сам» (УМ, 19.05.2011, с. 6);

г) за офіційно не зареєстрованими статевими відносинами — уже не тільки в розповідях про звичаї і мораль зарубіжжя, а й щодо вітчизняної дійсності (спочатку жартиливо, іронічно, але дедалі більше вже й нейтрально) *бойфренд* і рідше *герлфренд* або й *герлфрендка* замість *коханець* і *коханка* або прийнятих в офіційно-бюрократичному слововжитку *співмешканець* і *співмешканка*, а також замість уже традиційних інших евфемістичних найменувань *друг* і *подруга*:

«Публіка полюбляє обговорювати поведінку моделей, вбрання, спосіб життя, зарплатню, *бойфрендів*, діти та інші примхи» (Т. Корпусова.— УМ, 13.11.1999, с. 8), «Коли горілка закінчилась, чоловік зник. Дама знайшла собі *бойфренда* з Луганська» (З. Воронович.— ВЗ, 4.07.2013, с. 8), «Тоді мамин *бойфренд* продав їхню квартиру, і вони стали бездомними» (В. Симкович.— КВ, 20.06.2003), «Чи є у вас *бойфренд*?» (ведучий телепрограми до однієї з учасниць).

5.3.4. Критичне ставлення до глобалізації та «європейського вибору».

Ставлення різних суспільних верств і політичних кіл країни до цього комплексу явищ, природно, різне, однак про *антиглобалізм* як такий (*виступи антиглобалістів, антиглобалістські протести, демонстрації* тощо), як і про критику *мультикультуралізму*, — суспільні рухи, уже цілком сформовані на Заході, у будь-якому разі говорити поки що немає підстав. У сферах суспільно-політичного, економічного життя, науки і технологій глобалізація частіше сприймається просто як даність або позитивно (як шлях до того, щоб покінчити з відставанням у мисленні, технологіях і культурі й узагалі долучитися до «західної цивілізації»). Найширша критика цього вектора розвитку України виходить від суспільних кіл, що продовжують сповідувати «традиційні східнослов'янські цінності» та орієнтуватися на Росію (див. 5.2.2): «Ми не хочемо ставати колонією Європи» і под. У певних колах української національної орієнтації (насамперед, звичайно, традиційно-консервативних, але не тільки) вже окреслилося критичне ставлення до глобалізації як ідеологічно-культурного явища, що загрожує національним духовним цінностям, пор., наприклад: «Ви — один з дуже й дуже небагатьох у сучасній Україні письменників, хто, не звертаючи увагу на *глобалізаційне очманіння*, щедро уґрунтоване заокеанськими грантами, твердо й нехвибно продовжує “лінію” Т. Шевченка, І. Франка, Б. Грінченка...» (В. Жадько, письменник, професор.— КС, 23.08.2013 с. 12). Особливо гостро критичне ставлення до глобалізації з її «антицінностями» спрямовується на її наслідки (реальні чи тільки приписувані їй) в моральному, морально-естетичному та мовному аспектах.

Так, 2013 р. у зв'язку з цілком реальною, як тоді здавалося, готовністю державного керівництва України до підписання угоди про асоціацію з Європейським Союзом стала посилено мусуватися тема гомосексуальних статевих відносин як нібито неминучого наслідку такої «європеїзації»: «— У багатьох містах, надто півдня і сходу країни, ні з того ні з сього почав чути запитання: “А навіщо нам Європа, якщо там *одностатеві шлюби, геї, гей-паради*?”, — каже громадський діяч Олег Рибачук... — Хто стоїть за цим? — Росія. Вони почали бити в цю точку. Мовляв, ми — консервативне, православне суспільство зі своїми традиціями, які хочуть нам поруйнувати ці клятві європейці. Замість НАТО українців почали лякати *геями*» (ГПУ, 24.09.2013, с. 18). Таке пряме пов'язуван-

ня цих понять характеризує позицію певних кіл УПЦ МП (див., наприклад: ГПУ, 5.11.2013, с. 2), Компартії України (наприклад, у виступі її лідера П. Симоненка 7 листопада 2013 р.), організації «Український вибір» (з її лідером В. Медведчуком): так, у листопаді — грудні 2013 р. на рекламних плакатах уздовж ліній ескалаторів у метро поряд з іншими написами на зразок «Європейський Союз — це зростання цін» був і такий: «Асоціація з ЄС — це *одностатеві шлюби*. “Український вибір” попереджає!». Прямим наслідком цього в мовній площині вже стало утворення таких одиниць з *анти-*, як *антигейський* (*антигейський рух* (закон та ін.), *антигей-закон*(-парад та ін.), поширення номінацій *одностатеві* (гомосексуальні) *шлюби* (*сім’ї*), хоча дозвіл на це законодавчо проведено поки що тільки в деяких країнах Заходу.

У середовищі не тільки інтелігенції, а й ширших суспільних верств існує незадоволення щодо наростання бездуховності суспільства, явищ полегшеного і прикрашеного підходу до творення та споживання культурних, мистецьких цінностей як зворотного боку «американізації» / «вестернізації» масової культури і самого способу життя в цілому. Несхвально-іронічні й відверто зневажливі оцінки такої культури вже виразилися, наприклад, в утворенні (або запозиченні) переносних значень слів *шоу* «певне явище, захід і т. ін., розраховані на шумний зовнішній ефект» (*політичне, передвиборне шоу*; «Улаштували тут *шоу*!»), *шоумен* «той, хто схильний улаштовувати такі “шоу”», назв на позначення телевізійних багатосерійних мелодрам (жанру, зрозуміло, дуже популярного в масового глядача): «*мильна опера*» (англ. *soap opera*) і каламбурні новотвори «*мило*», «*милодрама*» («*мило*» + *мелодрама*): «Інформаційний простір на 99 % поглинув монстр — телебачення з його нескінченними “*мильними операми*” та супербойовиками. Суцільним потоком лине легкодоступна, але жажлива по своїй суті *поп-культура*, що вихолощує душу, знекровлює мозок» (В. Михайленко, бібліотекарка. — ЛУ, 26.03.1998); «Венесуельського “*мила*” не обіцяємо, місцеві новини гарантуємо. Виключно на власному матеріалі працюватиме нова рівненська телекомпанія... Звичайно, легше було б купити декілька венесуельських серіалів і мультфільмів та крутити їх щодня, набираючи собі рекламу, але все це вже було». — УМ, 31.08.1996). Пор. також в оказіональних утвореннях: «“*Попсація*”, “*Хітація*” — профанація» — про низький, на думку автора, рівень вітчизняної масової культури (Д, 24.07.1998).

Подібного роду мовні оцінки нових масових тенденцій у розвитку не тільки культури, а й суспільного життя в цілому поширюються також з лексики сучасної західної соціології та журналістики і утворюються на власному мовному ґрунті від назв реалій американської системи громадського харчування²¹: *кока-колонізація* (*ринку, світу* та ін.; гра слів: *кока-кола* + *колонізація*), *снікеризація* (*ринку, економіки, культури* та ін.) — від назви популярного, в Україні особливо в 90-і роки, сорту шоколадних батончиків «Snickers», яка в нас стала вживатися розширено на позначення вже різних сортів шоколадних батончиків імпортного виробництва: «...за всякі “шоу”, “роки”, “хіти” (автор має на увазі засилля подібних іншомовних слів у назвах програм вітчизняних телеканалів.— О. Т.) мене б мама не злюбила, як не злюбив простий народ не тільки села, а й міста *снікеризацію* наших ринків» (П. Мельник, читач.— УК, 12.01.1995): 1) заповнення товарами відповідних американських брендів і взагалі подібними імпортними продуктами харчування (смачними, але в разі їх регулярного споживання — на-

²¹ Пор. також, наприклад: Waszakowa K. Perspektywy kognitywnego opisu słowotwórstwa (kognitywna interpretacja znaczenia derywatu) // Z polskich studiów slawistycznych. Seria 10: Językoznawstwo.— Warszawa, 2002.— S. 258.

вітє шкідливими для здоров'я) національних ринків; 2) експансія американської матеріальної й духовної культури, американського способу і стандартів життя; *макдональдизація (суспільства, життя, культури, освіти та ін.)* — від назви поширеної в світі мережі ресторанів швидкого харчування «McDonald's [Corporation]» (маються на увазі тенденції до швидкості та «простоти» — з набором нескладних автоматизованих операцій — творення суспільних явищ на засадах уодноманітнення, раціоналізації й комерціалізації)²²; *попкорновий* — у переносному значенні «який має невисоку художню якість, розрахований на неவிбагливого споживача» (від *попкорн*, англ. *popcorn*, — ласощі: «повітряна кукурудза», яку за американським звичаєм стали продавати в буфетах кінотеатрів і яку глядачі з хрускотом жують, переглядаючи фільм): *фільм, блокбастер, кіно* тощо й за аналогією до цього: *музика, шоу* та ін.; пор. також в індивідуально-образному вживанні: «...нова влада має серйозно вирішувати питання культурної революції, інакше тут (в Україні. — О. Т.) не залишиться жодних шансів для культури. ...Інакше тут у культурному сенсі так нічого й не станеться, а, як і раніше, буде один суцільний шансон і *фастфуд*. — Ви проти глобалізації? — Звичайно. Ми за самовизначення» ([Із інтерв'ю з солістом гурту «Гайдамаки» Сашком Ярмолу]. — КВ, 15.07.2005, с. 13); від назви одного з брендів дитячих підгузків «Pampers», яка в нас набула значення підгузка імпорного виробництва взагалі, — *памперсизація*: 1) (*масова*) *памперсизація дітей, ринку дитячих товарів*, 2) (*масова, тотальна*) *памперсизація телебачення* (про засилля реклами цього й, очевидно, всіх подібних товарів).

Зазнає критики мова реклами та її вплив на масового споживача (це перекладні відеоролики): «Середній клас — це жертва реклами. Реклама — це жертва середнього класу. Умовно кажучи, *тьотя Ася* пере з обох боків екрана. Дітям “*мілкі*”, собі “*маггі*”, псові “*чанні*”. Так і йдемо по життю, з “*маггі*” в зубах і “*чанні*” на шнурку» (Т. Гуреш. — УС, 29.03.2001, с. 10; маються на увазі героїня рекламного ролика відбілювача для тканин «Ас», шоколадний батончик «Milky Way», бульйонні кубики «Maggi», корм для собак «Charri»). З'явилася серія анекдотів про «*блондинку*» («*білявку*») — гарну, але пустеньку, дурненьку молоду жінку (очевидно, як іронічна переоцінка образу сексапільної блондинки на зразок Мерілін Монро):

«*Блондинка* і брюнетка спостерігають за верхогонами, і *блондинка* цікавиться: “Куди це всі так поспішають?” Брюнетка пояснює, що той, хто прийде першим, виграє велику суму грошей. Блондинка подумала й каже: “Це зрозуміло. Ну, а інші куди так спішать?”» (з анекдотів на тему «Як добре бути білявкою»: т/к М-1, вересень 2009), на основі чого вже виникли звороти на зразок: «Вона розігрувала *типову блондинку*», «...А так подивившися — *блондинка блондинкою!*». Цей образ уже постійно фігурує в ЗМІ: «Румунська топ-модель... заснувала політичну партію для вродливих людей. ...Та одним із найбільших злочинів вона вважає жарти про *білявок* і пропонує: невдалий жарт — за ґрати!» (ВЗ, 15.07.2010). Пор. у суто інформаційній замітці: «Авто в'їхало у підвал. ...За кермом сиділа *білявка*, кажуть очевидці. Паркувалася близько 20 хв., весь час розмовляла по телефону» (А. Жигайло. — ГПУ, 2.07.2013, с. 2); цікаво, чи підкреслював би автор колір волосся героїні репортажу, якби це була брюнетка, шатенка?

Хоча вістря власне мовного пуризму в межах українськомовних дискурсів нині з цілком зрозумілих причин спрямоване передусім на зменшення слідів наявності лише однієї з тих мов, що справляли і справляють масовий вплив на структуру української мови, — російської, виступи проти навали новітніх «європейських» запозичень і насамперед, звичайно, англоамериканізмів є також помітним явищем (з такими, зокрема, полемічно загостреними характеристика-

²² Перше з цих слів існує в західній соціології вже кілька десятиків років, а два останні — від початку 90-х років. Тепер вони застосовуються й щодо реалій вітчизняної дійсності.

ми сучасного або найближчого майбутнього стану української мови, як «укрлиш» — «українська + English») ²³. Наприклад: «Колись у нас був популярний такий собі спосіб обману трудящих: на кофту, виготовленудесь у Конотопі чи Коростені, чіпляли імпортований “лейбл”. Знаходилися легковіри, що ловилися на гачок, платили грубі гроші за фальшивку. Чи не про такі домашні пошивки з чужими “лейблами” промовляють назви деяких видань: “*Post-nostyn*”, приміром, “*Закон & (енд) бізнес*”, “*Час / Time*”...Зрозуміло, платить, напевне ж, той, хто замовляє музику» (П. Федотюк. Етюди про мову. — СП, 1997, ч. 7, с. 14); у пресі лівого політичного табору — з іронією: «Національна ідея *енд самсунг корпорейшен*» (В. Леванов. — Вільна Україна, м. Львів, 1999, № 14: «Фрази»). Однак у самій мовній практиці подібні критичні виступи фактично не впливають на подальше масове наростання явищ мовної глобалізації.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ГАЗЕТ:

ВК — «Вечірній Київ»; ГПУ — «Газета по-українськи»; ГУ — «Голос України»; Д — «День»; Дз. т. — «Дзеркало тижня»; Е — «Експрес» (м. Львів); ЗВУ — «За вільну Україну» (м. Львів); КВ — «Київські відомості»; КС — «Кримська світлиця» (м. Сімферополь); ЛУ — «Літературна Україна»; МУ — «Молодь України»; НП — «Незалежний погляд»; РІО — «РІО: Реклама. Інформація. Оголошення» (м. Київ); СП — «Слово Просвіти»; УГ — «Українська газета»; УК — «Урядовий кур’єр»; УМ — «Україна молода»; УС — «Українське слово».

О. О. TARANENKO

FORMATION OF THE NEW SYSTEM OF SOCIAL VALUES AND PRIORITIES OF THE UKRAINIAN SOCIETY (based on the late XXth — early XXIst century Ukrainian language materials). V

The article focuses on the main nominative and axiological tendencies in the development of lexical-phraseological structures, of word-building means systems, and of pragmatic means stock in the Ukrainian language of the late XXth — early XXIst century, occurring under the influence of language globalization: a) actualization of the concept of «success» as one of the cardinal social values (its factors, signs, symbols, ways, and means of achieving it, units its measuring); b) changes in the language evaluation systems; c) new phenomena in pragmatics of the Ukrainian language.

Key words: language globalization, key words in the Ukrainian language of the modern age, nominative and axiological tendencies in the Ukrainian language of the modern age, the concept of «success».

(Продовження див. у наступних номерах журналу)

²³ Див., наприклад: Радчук В. Плекаємо укрлиш...Для кого? // Урок української. — 2003. — № 8–9. — С. 26–30 (див. докладніше: Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов’янському тлі). — Мовознавство. — 2008. — № 2–3. — С. 160–161, 184).

ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ НА ФЛЕКТИВНУ МОРФОЛОГІЮ БІЛОРУСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ЗМІШАНОГО МОВЛЕННЯ

У статті йдеться про вплив російської мови на флективні структури білорусько-російського та українсько-російського змішаного мовлення, поширених відповідно на території Білорусі та України. Матеріалом дослідження є два корпуси записів спонтанних родинних розмов, зібрані в семи місцях кожної країни. Описується вісім явищ, у яких флективні структури білоруської та української мов збігаються, але відрізняються від співвідносних структур російської мови. Відоме в контактній лінгвістиці припущення, що в змішаних ідіомах поширюються регулярніші (природніші) структури однієї з контактних мов, можна підтвердити лише умовно. Флективна форма російської мови потрапляє до змішаного мовлення разом з лексичною морфемою. У корпусі білорусько-російського змішаного мовлення флективні форми, властиві російській мові незалежно від лексичної морфеми, фіксуються рідко, у корпусі ж українсько-російського змішаного мовлення такі приклади майже відсутні.

Ключові слова: білорусько-російське змішане мовлення, українсько-російське змішане мовлення, «трасянка», «суржик», мовний контакт, флективна морфологія, флективна нерегулярність.

1. Вступ. Білорусь і Україна — це дві країни, мовна ситуація яких упродовж століть характеризувалася інтенсивними та екстенсивними мовними контактами й, зокрема, контактами між генетично спорідненими і структурно подібними мовами. Протягом XIX і в XX ст. російська остаточно витіснила польську як соціально домінуючу контактну мову. У 2-й пол. XX ст., якщо не раніше, білінгвізм поширився серед широких груп населення, оскільки діти селян і робітників також повністю були залучені до шкільного навчання. Спільною характеристикою сучасної мовної ситуації в Білорусі та Україні є функціонування білорусько-російського змішаного мовлення (БРЗМ) та українсько-російського змішаного мовлення (УРЗМ) у різних сферах і ситуаціях суспільного життя.

БРЗМ і УРЗМ стають об'єктом досліджень, присвячених як мовному плануванню, так і суто лінгвістичним питанням. Один з аспектів лінгвістичного інтересу до БРЗМ і УРЗМ полягає в тому, що в змішаному мовленні досліджується мовний контакт між генетично спорідненими мовами: це схоже на контакт між діалектами континууму¹. БРЗМ і УРЗМ значною мірою відповідають типу змішування мов, який П. Муйскен називає «конгруентною лексикалізацією»: у ньому майже не існує структурних обмежень щодо чергування форм відповідних контактних мов, або ідіомів². При цьому статус змішаного мовлення є спір-

¹ Див.: Хентшель Г. Белорусский, русский и белорусско-русская смешанная речь // Вопр. языкознания. — 2013. — № 1. — С. 53–76.

² Див.: Muysken P. Bilingual speech. A typology of code-mixing. — Cambridge etc., 2000. — P. 122–153; щодо БРЗМ див.: Tesch S. Syntagmatische Aspekte der gemischten weißrussisch-russischen Rede : Kodemischung, Kodewechsel und verwandte Phänomene (im Druck).

ним. Багато дослідників розглядає його як абсолютно довільне явище спонтанного мовлення, як нерегулярне, якщо не «хаотичне», змішування мовних ознак контактних мов, для якого узус нібито не характерний³. Інші вбачають у межах сильних формальних варіацій щонайменше зародження систематичного, узуального застигання і функціоналізації мовленнєвої діяльності⁴.

У цьому дослідженні буде розглянуто спектр флексивно-морфологічних контактних феноменів БРЗМ і УРЗМ. Флексивна морфологія, незалежно від типологічної близькості контактних мов, найважче піддається впливу іншої мови. У зв'язку з цим виникають питання: 1) чи існують систематичні відмінності між флексивно-морфологічними явищами мовних контактів, представленими в БРЗМ і в УРЗМ? і 2) чи вибір альтернативних флексивних форм зумовлений конкретними структурними перевагами контактних мов, чи він є скоріше соціолінгвістичним, мотивованим, наприклад, асиметрією в престижі між контактними мовами? Дослідження ґрунтується на матеріалі двох корпусів змішаного мовлення — в Білорусі та Україні.

2. Змішане мовлення в Білорусі та Україні. У БРЗМ і в УРЗМ окремих осіб частки української / білоруської і російської мов можуть варіюватися на всіх структурних рівнях; крім того, ця варіативність залежить також від ситуативних критеріїв (наприклад, співрозмовника, теми і т. д.). Таким чином, у змішаному мовленні перетинаються прагматично мотивоване, функціональне перемикавання кодів («code switching»), яке, однак, не має великого значення, афункціональне змішування кодів («language mixing») і конвенціоналізоване змішане мовлення («fused lect») ⁵. На думку Г. Хентшеля, БРЗМ становить різноманітні міські субдієми. У межах цих ідіомів шляхом поступової конвенціоналізації може бути досягнутий рівень «fused lect». При цьому не варто сподіватися на створення єдиного національного стандарту для БРЗМ і УРЗМ ⁶. Водночас

³ Див., наприклад, про УРЗМ: *Bracki A. Surżyk. Historia i terażniejszość.* — Gdańsk, 2009. — 273 s.; про БРЗМ: *Мечкоўская Н. Б. Трасянка ў кантынууме беларуска-рускіх ідыялектаў: Хто і калі размаўляе на трасянецкі? // Мовы і культура Беларусі : Нарысы.* — Мінск, 2008. — С. 248–256.

⁴ Див., наприклад, про УРЗМ: *Тараненко О. О. Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози // Мовознавство.* — 2008. — № 1. — С. 14–30; *Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику» (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект // Variation und Stabilität in Kontaktvarietäten: Beobachtungen zu gemischten Formen der Rede in Weißrussland, der Ukraine und Schlesien. Beiträge zu einem «Thematischen Block» auf dem XV. Internationalen Slavistentag in Minsk, Weißrussland 2013 / G. Hentschel (Hrsg.). — Oldenburg, 2013. — S. 27–61; *Flier M. Surżyk or surżyks? // Belarusian Trasjanka and Ukrainian Surżyk. Structural and social aspects of their description and categorization / G. Hentschel, S. Zaprudski (eds.). — Oldenburg, 2008. — P. 39–56; Del Gaudio S. On the nature of Surżyk. A double perspective.* — München, 2010. — 328 p.; див. про БРЗМ: *Хентшель Г. Зазнач. праця.* — С. 53–76; *Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka» // Slavistische Linguistik 2006/2007/ P. Kosta, D. Weiss (Hrsg.). — München, 2008. — S. 169–219; Hentschel G. On the systemicity of Belarusian-Russian mixed speech: the redistribution of Belarusian and Russian variants of functional words // Studies on Belarusian Transjanka and Ukrainian Surżyk as results of Belarusian- and Ukrainian-Russian language contact: Papers from a conference (Oldenburg, June 15–18th 2007) / G. Hentschel, O. O. Taranenko, C. Woolhiser, S. M. Zaprudski (eds.). — Frankfurt/M. (in print).**

⁵ Див.: *Auer P. From code switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech // Intern. Journ. of Bilingualism.* — 1999. — N 3. — P. 309–332; щодо БРЗМ див. також: *Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen: Weißrussisch, Russisch und gemischte Rede in der Kommunikation weißrussischer Familien // Wiener slawistischer Almanach.* — 2013. — N 70. — S. 140–142.

⁶ *Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität...* — S. 216–217; *Хентшель Г. Белорусский, русский...* — С. 71–72; *Menzel Th., Hentschel G. Zu Pronominalparadigmen in Kontaktvarietäten: Demonstrativpronomen im Sprachkontakt Weißrussisch — Russisch // Lingua Historica Germanica.* — Berlin (im Druck).

окремі структурні феномени у змішаному мовленні можуть показувати однаковий розподіл у різних регіонах або навіть на рівні всієї країни і відрізнятися від літературних норм білоруської / української і російської мов.

З історичних причин в Україні слід очікувати навіть більшу ареальну неоднорідність, ніж у Білорусі. Відносно однорідна мовно-соціологічна позиція російської мови в Білорусі протиставляється дуже різним мовним констеляціям у різних регіонах України. На Заході країни, згідно з поширеною думкою, уживання української мови відносно стабільне: вона впевнено протистойть російській мові. Схід і Південь вважаються сильно зрусифікованими⁷. Центральна Україна розглядається як головний регіон поширення УРЗМ, у той час як на Заході домінує українська «національна мова», а на Сході і Півдні — російська. Щодо Білорусі відповідні істотні відмінності не відзначені; столиця Мінськ розглядається як сильно зрусифікована⁸.

Як в Україні, так і в Білорусі змішане мовлення має глибинні історичні корені, які сягають щонайменше XVIII–XIX століть. Існує вагома причина пов'язувати початок цієї мовної асиметрії з політичним бажанням централізації в Російській імперії за часів Петра I⁹. Мовні структури, які історично виникли в мовних контактах, закріпилися в системі літературних мов, але також і в соціальних ідіомах, і, зокрема, в діалектах. Практично це означає, що велику кількість окремих подібних мовних ознак між ідіомами російських та білоруських / українських діалектів, з погляду їхнього статусу, не можна оцінювати як запозичення або автохтонну конвергенцію: те, що поверхнево видається як росіянізм, можна іноді описати в контексті діалектологічної і мовно-історичної диференціації як автохтонну структуру відповідних діалектів¹⁰. При цьому враховуються соціальні умови, що сприяють поширенню первинно діалектних мовних явищ в інших, соціально мотивованих ідіомах, якщо вони формально збігаються з характеристиками контактної російської мови¹¹. Для цих «старих» мовних явищ дійсно те, що вони можуть бути абсолютно системно усталеними. Саме з цієї причини вони більше не повинні пов'язуватися з актуальним змішаним мовленням, але з ареально чи соціально обмеженими субдіямами білоруської або української мови — у тому разі, якщо літературні варіанти цих мов їх уникають. Слід мати на увазі, що білорусько-російський та українсько-російський мовні контакти минулих століть, порівняно з ситуацією в другій половині XX ст., були менш інтенсивними: вони стосувалися передусім сфери управління, а протягом XIX ст. — також й інших сфер суспільного життя та господарства. Обсяг поширення індивідуального білінгвізму, важливий показник формування змішаного мовлення¹², у минулому був досить незначним. Тому можна припустити, що «старі» білорусько-російські і українсько-російські мовні контакти приводили переважно до лексичних запозичень у контактних мовах; у граматиці контактних ідіомів на той час майже не фіксуємо росіянізмів.

Цей сценарій відповідає «ієрархії запозичень» («borrowing scale») С. Томасон¹³, відповідно до якої граматична система, зокрема флективна морфологія, є стійкішою щодо впливу на неї мовних контактів, ніж лексика. Поки «культурний тиск» співвідношення мовних контактів не перевищує рівнів 1 («нерегулярний контакт» — «casual contact») і 2 («дещо інтенсивніший контакт»), не слід розраховувати на запозичування форм на граматичному рівні. За

⁷ Див., наприклад, *Schweier U. Ukrainisch // Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens* [= Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens, Bd. 10.] / M. Okuka (Hrsg.).— Klagenfurt ; Wien ; Ljubljana, 2002.— S. 536.

⁸ *Kittel B., Lindner D., Tesch S., Hentschel G. Mixed language usage in Belarus : The socio-structural background of language choice // Intern. Journ. of the Sociology of Language.— 2010.— N 206.— P. 47–71.*

⁹ Див. щодо УРЗМ: *Bracki A. Op. cit.— S. 44*; див. також: *Moser M. How it all began: Suržyk in the 18th century // Studies on Belarusian Transjanka and Ukrainian Suržyk as results of Belarusian- and Ukrainian-Russian language contact : Papers from a conference (Oldenburg, June 15–18th 2007) / G. Hentschel, O. O. Taranenko, C. Woolhiser, S. M. Zaprudski (Hrsg.).— Frankfurt/M (in print). С. Дель Гаудіо намагається продемонструвати безперервність деяких мовних особливостей, пов'язаних з УРЗМ, з XVI і XVII ст. (*Del Gaudio S. Op. cit.— P. 169f*).*

¹⁰ *Del Gaudio S. Op. cit.— P. 139.*

¹¹ Див.: *Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність...— С. 48–49.*

¹² *Masenko L. Język i społeczeństwo: Wymiar postkolonialny.— Gdańsk, 2008.— S. 161.*

¹³ *Thomason S. G. Language contact : An introduction.— Edinburgh, 2001.— P. 70–71.*

умови «дещо інтенсивніших контактів» впливи мовних контактів обмежуються самостійними частинами мови, сполучниками і прислівниками; запозичені фонемі фіксуємо виключно в запозичених словах, синтаксична інтерференція є також низькою. Граматичні зміни починають з'являтися тільки на третьому рівні («більш інтенсивний контакт») і позначаються на словозмінних закінченнях у запозичених словах. На думку С. Дель Гаудіо¹⁴, виразні поширені форми УРЗМ, які він називає застиглим «прототипом суржику» старших малоосвічених мовців, з'явилися в таких ситуаціях контакту, які належать до другого рівня за класифікацією С. Томасон. У такому випадку відокремлюється той пласт мовно-контактних явищ, що встановлений у системі, беручи початок в історичних, не дуже інтенсивних контактних ситуаціях. Такі самі умови можуть бути прийняті для історичного мовного контакту білоруської мови з російською¹⁵. Імовірно, глибоко інтегровані в системах українських і білоруських ідіомів характерні ознаки мовного контакту з російською мовою з XVIII і XIX ст. стосуються переважно лексичних одиниць. У «прототипі суржику» С. Дель Гаудіо описує лише декілька росіянізмів з флексивною морфологією¹⁶. Умова їхньої появи полягає в тому, що при контактній структурно подібних мов «bottowing scale» порушується. Загалом слід зазначити, що граматичні особливості «актуального» змішаного мовлення лише в деяких випадках належать до історично старих мовних контактів з російською мовою.

Під впливом радянських політично-культурних централізаційних тенденцій БРЗМ і УРЗМ отримали нову якість. Як масове явище, зокрема в малих і великих містах, змішане мовлення виникло передусім унаслідок соціальних подій у Радянському Союзі. Тільки в радянські часи знання російської мови поширилося на значну частину білоруського та українського суспільства¹⁷. Зі зростанням білінгвізму збільшується інтенсивність мовних контактів; цілком імовірно, що досягається третій або навіть четвертий рівень («потужний культурний тиск» — «strong cultural pressure») відповідно до ієрархії С. Томасон. На третьому рівні інтенсивності починається запозичення службових слів і дериваційної морфології; словозмінні морфеми засвоюються лише завдяки лексичним запозиченням. На четвертому рівні інтенсивності відбувається продуктивне використання запозичених флексивних морфем з місцевими коренями. М. Флаєр підтверджує, що, за контактні-мовними прогнозами, найлегше адаптуються в УРЗМ лексичні морфеми, характерні для російської мови, потім словотворчі суфікси і, нарешті, словозмінні закінчення¹⁸. Відповідні дослідження УРЗМ часто співвідносять явища мовного контакту на флексивно-морфологічному рівні з категорією «сильно русифікованого мовлення», яке протистоїть категорії системного «прототипу суржику»¹⁹. Нарешті, систематичні історичні контактні явища та індивідуальні сильно варійовані особливості мовного контакту в актуальному змішаному мовленні неможливо відокремити одне від одного.

Для лінгвістичного аналізу особливе значення мають часові рамки поширення змішаного мовлення. Результати дослідження діалектного вирівнювання П. Традгілла показують, що

¹⁴ Del Gaudio S. Op. cit.— P. 234–235.

¹⁵ В. Курцова припускає, що інтенсивність мовних контактів з російською мовою збільшилася лише протягом XX століття. Нинішні сільські діалекти білоруської мови були більше русифіковані на лексичному рівні, ніж у фонетиці та граматиці (Курцова В. М. Беларуская дыялектае маўленне: Новыя лексічныя сродкі, іх лінгвістычны статус і грамадская ацэнка // Сучасны стан беларускай мовы і дзейнасць грамадскіх аб'яднанняў па яго паляпшэнні.— Мінск, 2010.— С. 23?24).

¹⁶ Пор. також: Долешаль У., Дубичинский В. В., Ройтер Т. Суржик : Лексико-грамматический и социолінгвістический анализ // Рус. яз. в науч. освещении.— 2011.— № 2.— С. 258. Наведені авторами «російські» закінчення інфінітива і першої особи множини теперішнього часу для українських дієслів також можуть бути пояснені як діалектні форми української мови (див.: Атлас української мови (АУМ) : В 3 т.— К., 1984–2001.— Т. 3.— Карта 37; Т. 1.— Карта 260).

¹⁷ Тут, до речі, втрачається зв'язок між змішаним мовленням і низьким рівнем освіти (див. щодо БРЗМ: Hentschel G., Kittel B. Weißrussische Dreisprachigkeit? Zur sprachlichen Situation in Weißrussland auf der Basis von Urteilen von Weißrussen über die Verbreitung «ihrer Sprachen» im Lande // Wiener slawistischer Almanach.— 2011.— N 67.— S. 107–135; Долешаль У., Дубичинский В. В., Ройтер Т. Зазнач. праця.— С. 252; щодо УРЗМ: Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність...— С. 38–39).

¹⁸ Див.: Flier M. Surżyk: The rules of engagement // Harvard Ukrainian studies.— 1998.— N 22.— P. 128.

¹⁹ Див.: Del Gaudio S. Op. cit.— P. 19–20; див. також: Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність...— С. 37.

при контакті ідіомів стабільний змішаний ідіом може утворитися лише через три-чотири покоління²⁰. Через сильну структурну подібність східнослов'янських мов та ідіомів ця закономірність поширюється також на контакт між ними. У низці праць наголошується, що масові явища змішаного мовлення широких та інтенсивних мовних контактів є відносно молодими і датуються 1930–1960 роками (щодо УРЗМ) або ж 1960–1970 роками (щодо БРЗМ)²¹. Беручи до уваги цей хронологічний аспект, не слід очікувати, що у змішаному мовленні буде наявна стабільна структура. До того ж, на сьогодні УРЗМ і БРЗМ зазнають активного впливу як з боку української / білоруської, так і з боку російської мов (найменш відчутний, безперечно, вплив білоруської мови). Цим пояснюється значна частина численних варіацій, які було виявлено передусім у граматичних явищах змішаного мовлення.

Існують різні спроби кількісно оцінити вплив російської мови на білоруську та українську, частково з великими розходженнями в результатах²². У нашому дослідженні порівнюються результати впливу контактних мов у БРЗМ та УРЗМ згідно з даними поданих корпусів²³ (див.табл.1).

Таблиця 1

Морфологічне та морфонемагічне зіставлення споріднених словоформ у гібридних реченнях БРЗМ і УРЗМ у % ²⁴			
Спорідненість	БРЗМ	УРЗМ	Спорідненість
білоруська	24,5	39,3	українська
російська	27,1	18,3	російська
спільна	44,0	37,0	спільна
гібридна	3,8	5,4	гібридна
всього <i>n</i>	112.705	89.796	всього <i>n</i>

Уже в цьому кількісному порівнянні можна спостерігати відмінності щодо стійкості білоруського / українського компонентів у змішаному мовленні. Білоруський показник БРЗМ видається слабким порівняно з українським показником в УРЗМ. Таким чином, частина словоформ, яка, відповідно до запропонованих тут критеріїв, є ідентичною до словоформ літературної російської мови, в корпусі БРЗМ на 50 % більша, ніж у корпусі УРЗМ.

Відмінності між БРЗМ і УРЗМ у частотності та інтенсивності явищ мовного контакту на граматичному, зокрема флективно-морфологічному, рівні слід проілюструвати кількома прикладами. Передбачається, що явища мовного контакту в БРЗМ і УРЗМ не є випадковими. Соціо- та системно-лінгвістичні зв'язки, в яких вони перебувають, будуть описані нижче.

3. Структурні vs. соціолінгвістичні умови вживання словозмінних форм у змішаному мовленні. Словозмінні системи контактних мов, з одного боку, російської, а з другого, — білоруської та української збігаються за бага-

²⁰ Див.: Trudgill P. *Dialects in contact*.— Oxford, 1986.— 174 p.

²¹ Див. щодо УРЗМ: Тараненко О. О. Суржик // Українська мова : Енциклопедія / Ред. кол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови).— 3-є вид.— К., 2007.— С. 689–692; щодо БРЗМ: Zaprudski S. In the grip of replacive bilingualism: the Belarusian language in contact with Russian // *Intern. Journ. of the Sociology of Language*.— 2007.— N 183.— P. 97–118.

²² Див. щодо БРЗМ: Сунпун А. Е. Содержание обучения русскому языку в белорусской школе.— Минск, 1987.— С. 16; щодо УРЗМ: Flier M. Suržyk: The rules of engagement.— P. 127; Ставицька Л., Труб В. Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність : Лінгвосоціокультур. аспекти / Л. О. Ставицька (ред.).— К., 2007.— С. 50.

²³ Кількісні оцінки ніколи не бувають суто емпіричними, але вони залежать від теоретичних припущень, які в жодному з попередніх досліджень не були експліковані або ж коротко розроблені.

²⁴ Дані БРЗМ подано за: Hentschel G., Zeller J.-P. *Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen*.— S. 133.

тьма ознаками. Проте в їхніх словозмінних системах наявні також і структурні та формальні відмінності. Зіставлення контрастних словозмінних форм дозволить побачити вплив контактних мов на змішане мовлення.

Результати дослідження змішаного мовлення в Білорусі та Україні нададуть докази розвитку словозмінних систем споріднених мов у мовних контактах. Наше дослідження має на меті передусім сприяти визначенню ролі флексивно-морфологічної (не)регулярності в мовному контакті²⁵.

Флексивні форми перебувають у континуумі між полюсами регулярності / нерегулярності, що визначається ступенем їхньої мотивованості, а також їхньою формальною або структурною складністю. У межах парадигм уживання словозмінних закінчень є «вмотивованим» тоді, коли їх належність до лексем є явною («прозорою») і «розпоряджається» позаморфологічно визначеним, аналогічним полем застосування («уніформуванням»²⁶). Під «прозорістю» маємо на увазі категорійно-семантичний контекст, у якому використовується флексія; «уніформування» стосується формально або семантично встановленого інвентарю лексем, у яких воно може бути використане. Обмеження «прозорості» або «уніформування» словозмінних правил приводять до нерегулярності в плані «структурної складності»: це трапляється у випадку «ідіосинкратичного», у синхронному плані — вже непрозорого розподілу флексій або у випадку варіантних закінчень, тобто у випадках невмотивованого розподілу закінчень. На противагу цьому, «формальна складність» у системі флексій указує на формування нерегулярності, яке визначається не за допомогою окремих форм і виражених граматичних категорій, а в порівнянні флексивних парадигм. Вона виявляється, наприклад, у явищах аломорфізму і суплетивізму.

Регулярні зразки флексивних ознак потребують менше зусиль у продукуванні мови, ніж нерегулярні зразки, які необхідно запам'ятати разом з конкретними лексемами²⁷. З причин мовної економії очікується, що до змішаного мовлення із зіставлюваних словозмінних форм увійде та, яка, згідно з критерієм структурної та формальної складності, є «регулярнішою». Як фактори, за якими вимірюється (не)регулярність словозмінних форм у мовному контакті, можна навести критерії маркованості (до них, крім наведених вище «уніформування» та «прозорості», належить також принцип «конструкційної іконічності»²⁸). У випадку перенесення морфологічних структур при мовному контакті мають застосовуватися ті самі преференції немаркованих структур, що й при діяхронних мовних змінах.

²⁵ Явища морфологічної (не)регулярності докладно обговорювалися в останні роки (див., наприклад: *Morphologische Irregularität: Neue Ansätze, Sichtweisen und Daten* / C. Stroh, A. Urdze (Hrsg.). — Bochum, 2008. — 149 S.; *Current issues in morphological theory: (Ir)regularity, analogy and frequency* / Kiefer F., Ladányi M., Siptár P. (eds.) // *Selected papers from the 14th International Morphology Meeting, Budapest, 13–16 May 2010.* — Amsterdam, 2012. — 268 p.

²⁶ Див.: *Mayerthaler W. Morphologische Natürlichkeit.* — Wiesbaden, 1981. — S. 34–35.

²⁷ Проте існує і преферентна перцептивно-економічна нерегулярність, яка сприяє формальному диференціюванню при високочастотних окремих формах (див.: *Werner O. Natürlichkeit und Nutzen morphologischer Irregularität* // *Beiträge zum 3. Essener Kolloquium über Sprachwandel und seine bestimmenden Faktoren* / N. Boretzky et al. (Hrsg.). — Bochum, 1987. — S. 289–316.). У частовживаних лексемах слід очікувати флексивно-морфологічної нерегулярності, тому що формально контрастні структури рецептивно легше сприймати, ніж регулярно змінювані форми. У цьому дослідженні в основному обговорюються частотні в системі словозмінні класи, а не частотні у мовленні окремі форми, отже, проблема високочастотних нерегулярних словоформ є маргіальною (див. розділ 5.6).

²⁸ Див.: *Mayerthaler W. Op. cit.* — N. 23–25; *Wurzel W. U. Flexionsmorphologie und Natürlichkeit: Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung.* — Berlin, 1984. — S. 59–60, 183–184.

Якщо визначальними були б лише системно-лінгвістичні фактори, то контакт-но-індуковані мовні зміни у споріднених мовах сприяли б поширенню нерегулярних форм у змішаних ідіомах, незалежно від того, з якої контактної мови вони походять. Проте мовний контакт є «асиметричним» у мовно-соціологічному аспекті: це означає, що він підлягає соціолінгвістичним критеріям, таким як, наприклад, мовний престиж²⁹. За таких умов імовірно, що в контакт-но-індукованих мовних змінах переважатимуть ті форми, які було взято з мови з вищим престижем. Не є суттєвим той факт, чи відповідають вони критеріям регулярності, чи ні. У цьому розумінні слід перевірити, чи нерегулярні форми з престижної контактної мови так само легко потрапляють у змішане мовлення, як регулярні форми цієї мови, чи ні³⁰.

4. Корпуси текстів. Матеріальну базу для досліджень БРЗМ і УРЗМ становлять уже згадані два текстові корпуси, які були створені згідно з критеріями, що значною мірою є ідентичними. Корпуси створено в межах двох дослідницьких проектів у Ольденбурзькому університеті (Німеччина): 1) білоруська частина — в межах проекту «Трасянка в Білорусі: змішаний мовний варіант як продукт білорусько-російських мовних контактів» під керівництвом Г. Хентшеля і Б. Кіттеля (за сприяння фонду «Фольксваген — Volkswagen-Stiftung»); 2) українська — в рамках проекту «Флективно-морфологічні нерегулярності в “актуальних” контактних мовних варіантах північнослов’янських мов» під керівництвом Г. Хентшеля (за сприяння Німецького дослідного товариства — DFG). Корпуси містять тексти усного мовлення з різних місць збору матеріалу в Білорусі та Україні і складаються переважно зі спонтанних розмов у колі родини. Саме тому вони охоплюють соціально-комунікативні ситуації, в яких можна розраховувати на наявність змішаного мовлення: розмови в сімейному колі з членами родини і друзями. Їхні ознаки можна буде проаналізувати докладніше й відокремити їх від уривків з одномовним (українським, білоруським, російським) мовленням.

У БРЗМ зафіксовано близько 212 тис. словоформ; корпус УРЗМ дещо менший — близько 173 тис. словоформ. Щоб забезпечити можливість порівнювати матеріал корпусів, аналіз було обмежено тими висловленнями, які можна вважати «гібридними», тобто такими, що одночасно містять у собі морфеми, визначені як білоруські / українські і як російські. Разом з цим, у таких висловленнях можуть траплятися також морфеми, які для відповідних пар контактних мов є «спільними» і, отже, нерозрізнюваними. Висловлення, які поряд зі «спільними» формами містять у собі лексеми, що належать лише до однієї з контактних мов (тобто лише до білоруської / української або лише до російської), не є об’єктом аналізу, так само як і висловлення, що складаються виключно зі згаданих «спільних», тобто не контрастивних для контактних мов лексем і морфем. Такі висловлення, як правило, короткі і складаються з однієї-двох словоформ. Отже, аналіз обмежено явищами «змішаного мовлення у вузькому розумінні», які позначені через внутрішньофразове чергування елементів або ознак контактних мов³¹. У таких висловленнях у корпусі БРЗМ зафіксовано близько 113 тис. словоформ, у корпусі УРЗМ вони містять близько 90 тис. словоформ (див. табл. 1).

²⁹ Див.: Thomason S. G. Social and linguistic factors as predictors of contact-induced change // *Journ. of Language Contact* — THEMA. — 2008. — N 2. — P. 42–56.

³⁰ Див.: Menzel Th., Hentschel G. Zu Pronominalparadigmen...; Menzel Th. Der morphologische Ausdruck des Präteritums im innerslavischen Sprachkontakt : Der Fall des Lemkischen und des Kaschubischen // *Wiener Slavistisches Jb. Neue Folge*. — 2013. — N 1. — S. 99–128; Menzel Th. Belarusian vs. Russian, regularity vs. irregularity in adjective and adverb comparison of mixed speech in Belarus // *Language Empires in Comparative Perspective* (in print).

³¹ Див.: Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen.... — S. 128.

Матеріали корпусу було зібрано в семи різних регіонах у Білорусі і семи — в Україні, в однаковому обсязі для кожного з них. Місця збору матеріалу — це малі або середні міста. До корпусу БРЗМ також зараховано дані зі столиці країни — Мінська³². Ураховуючи те, що всі без винятку попередні дослідження БРЗМ і УРЗМ відштовхуються від міграції сільського населення в міста, де мігранти були змушені більше адаптуватися до російської мови, малі і середні міста мають відповідне соціальне підґрунтя для появи змішаної форми мовлення. У великих містах, зокрема у столицях, русифікація була значною вже за радянських часів.

Вибір місць збору матеріалу було обрано таким чином, щоб вони представляли різні діалектні регіони відповідних мовних ареалів. Потрібно враховувати, що поряд з білоруською й українською літературними мовами діалектні різновиди обох цих мов також можуть утворювати джерело для змішаного мовлення. Щодо Білорусі, то досліджуваний матеріал охоплює всі три діалектні регіони (північно-східне наріччя, південно-західне наріччя і центральні перехідні діалекти) з двома місцями збору даних у кожному з них, а також Мінськ. В Україні місця збору матеріалу представлені в центральній частині країни — у межах південно-східного (чотири місця — як на Правобережжі, так і на Лівобережжі), південно-західного (два місця) та північного (одне місце — Чернігівська область) нарічч української мови. Білорусько-українську перехідну область в Західному Поліссі не аналізували.

Матеріал корпусу взято з 14 місць збору матеріалів, зафіксованих на поданій карті.

Місця збору матеріалу:

БРЗМ	УРЗМ
AK — Октябрьський	BO — Боярка
BA — Барановичі	HO — Городня
CH — Хотимськ	KA — Кам'янець-Подільський
MI — Мінськ	LO — Лозова
RA — Рогаčov	LU — Лубни
SA — Шарковщина	MA — Марганець
SM — Сморгонь	UM — Умань

З кожного місця збору матеріалу зафіксовано, як правило, записи мовлення тільки однієї родини (з родичами і друзями). Таким чином, виникає питання, наскільки можуть бути узагальнені результати аналізу корпусу. Зрозуміло, що зафіксовані флексивні форми мають

³² У проєкті досліджень БРЗМ, який розпочався раніше за проєкт УРЗМ, поряд з іншими містами розглядається також Мінськ, тому що найперші емпіричні дослідження трасянки стосувалися виключно Мінська (див., наприклад: *Лисковець І.* Русский и белорусский языки в Минске: проблемы билингвизма и отношения к языку [Неопублікована дисертація, European University St. Petersburg.], — 2005.). У проєкті досліджень морфологічної нерегулярності при мовних контактах, у якому розглядається УРЗМ, не було необхідності брати до уваги Київ. Місця збору даних у межах регіонів і респонденти, тобто носії змішаного мовлення, були обрані в Білорусі С. М. Запрудським (Мінськ), а в Україні — О. О. Тараненком (Київ); вони організували також сімейні записи. Висловлюємо велику вдячність їм за участь і всебічну підтримку у створенні корпусів змішаного мовлення.

бути зіставлені з діалектологічними та соціолінгвістичними даними щодо їхнього поширення. Якщо в усіх місцях збору матеріалу в різноманітних і віддалених ареалах наявні подібні тенденції певних варіантів, узагальнення цих прикладів з корпусу є, безсумнівно, достовірним. Якщо в окремих місцях збору матеріалу трапляються специфічні форми, вони мають розглядатися як ареальні особливості за умови, що їх поява у відповідному регіоні підтверджена незалежними джерелами, наприклад діалектологічними дослідженнями (в інших випадках узагальнення недоречні).

Зафіксований матеріал корпусу графічно передає основні фонетичні особливості словоформ. Цитати з корпусів будуть подані як транслітеровані графемами курсивом у кутових дужках (< >) для того, щоб мати змогу відрізнити їх від літературних словоформ відповідно до загальноприйнятої орфографії певної мови, які звичайно виділяють тільки курсивом. Усі словоформи корпусу граматично анотовані. Вони мають також позначки щодо місця фіксації і щодо важливих соціолінгвістичних параметрів мовців (стать, вік тощо). Крім того, словоформи покласифіковано відповідно до їхньої спорідненості з російською чи білоруською / українською літературними мовами (якщо це неможливо, то з відповідними словоформами ареальних чи соціальних субдіомів цих мов) або як спільні, або як гібридні. Під «спільними» розуміємо «індиферентні» форми: відповідно до заданих критеріїв аналізу ці словоформи містять тільки такі морфематично релевантні структурні особливості, в яких мовні системи обох контактних мов не контрастують. В окремих випадках вводиться також належність до діалекту як описова величина, але тільки тоді, коли словоформа відрізняється від білоруської / української та російської літературної норми і її не можна описати як гібридну структуру. Існує домовленість записувати такі відношення спорідненості з контактними мовами в одинарних лапках, тобто 'російські', 'білоруські', 'українські' і, відповідно, 'діалектні', 'спільні' та 'гібридні'³³. Первинним критерієм аналізу є формальна подібність до контактних літературних мов. Абсолютно доцільно можна було б розглядати деякі або навіть більшість із зафіксованих 'російських' форм як 'діалектні', якщо в певних білоруських або українських діалектах наявна формальна подібність з літературними формами російської мови, проте у рамках даного дослідження корпусу це здійснити неможливо. У цьому розумінні маркер 'російський' для таких форм слід розуміти тільки як скорочення до означення «споріднений з російською літературною мовою і за певних умов — з окремими білоруськими / українськими діалектами».

Унаслідок структурних і формальних збігів у флексивних системах російської, білоруської та української контактних мов класифікація спорідненості словоформ є дуже складною³⁴. Для визначення спорідненості словоформ з однією або іншою мовою релевантними є не всі формальні відмінності, а тільки ті мовні характеристики, що відбивають контраст різних морфологічних / морфемних (надалі — «морфологічних» структур). Суто звукові (фонетичні та фонологічні) явища не розглядатимуться³⁵. Ті фонетичні відмінності між наявними словоформами в контактних мовах, які не використовуються для оцінки структурної спорідненості, стосуються передусім алофонної реалізації фонем. Наприклад, 'російська' форма <jivo> морфемно відрізняється від 'білоруської' форми <jaho> та 'української' <joho> не якістю ненаголошеного голосного

³³ Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen...— S. 130–132.

³⁴ Див. докладніше: Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka»...— S. 179–188.

³⁵ Hentschel G., Zeller J.-P. Gemischte Rede, gemischter Diskurs, Sprechertypen...— S. 128.

(«ікання» в російській, «якання» в білоруській, нередукована вимова в українських мовах), а, навпаки, контрастивністю приголосного, оскільки містить приголосний /v/ (на відміну від /h/ у білоруській та українській мовах). Крім того, нерелевантними для визначення морфемної спорідненості є також певні фонетичні особливості. Ідеться про відповідні фонемні у своїх мовних системах, які не утворюють мінімальних пар.

У цьому плані аналіз структурних відмінностей між контактними мовами відповідає поняттю «подвійна артикуляція», за А. Мартіне³⁶: вона ґрунтується тільки на тих характеристиках морфологічного (лексичного та граматичного), морфематичного, морфосинтаксичного та синтаксичного рівнів, які являють собою істотніші контрасти між контактними мовами, ніж регулярні контрасти фонетико-фонологічного рівня. Беремо до уваги той факт, що мовлення багатьох білорусів та українців, коли вони розмовляють російською мовою, може містити очевидну фонетичну інтерференцію з боку білоруської чи української мов навіть тоді, коли ці мовці продукують граматично і лексично правильно сформовані російською мовою речення. Такі явища, як «білоруський акцент» або «український акцент» при описі спорідненості словформ змішаного мовлення з контактними мовами не враховуватимуться. Для корпусного аналізу граматичних структур, яким і є даний аналіз, це, безумовно, має значення. У дослідженнях, що мають іншу мету, може бути доцільною також оцінка фонетичних явищ. Наприклад, М. Флаєр досліджує змішане мовлення, ґрунтуючись на фонетичній реалізації розрізнення між суржи́ком на українській та російській мовних основах³⁷. Г. Хентшель і Й.-П. Целлер звертають увагу на те, що артикуляція БРЗМ не є суто білоруською, як часто вважається, оскільки в ній помітний також систематичний вплив російської мови³⁸.

З визначенням спорідненості не пов'язане твердження ні про «етимологію» відповідних мовних одиниць, ні про мотивацію мовців у виборі форми в конкретному висловленні. Той факт, звідки мовець бере слова в реальному мовленнєвому акті, — наприклад, з російської чи з українського / білоруського нелітературного різновидів мови, який у цій формі є випадково подібним до російської, але відрізняється від білоруської / української, — звичайно, не можна методично пояснити.

5. Аналіз. У запропонованому аналізі розглядаються такі явища, в яких наявні формальні або структурні відмінності словозмінних маркерів між російською, з одного боку, і білоруською / українською, — з другого. Відповідні ж маркери в білоруській та українській мовах мають бути, навпаки, формально і структурно якомога подібнішими.

Відповідно до цього аспекту було обрано вісім явищ зі словозмінних систем іменників, прикметників / займенників та дієслів³⁹. При цьому можна виділити такі групи: (А) — для контактних мов характерні формально контрастні словозмінні закінчення (5.1–5.4); (В) — словозмінні закінчення ідентичні в контактних мовах, але їх розподіл різниться (5.5–5.6); (С) — контактні мови показують різні

³⁶ *Martinet A.* La double articulation linguistique // *Travaux du cercle linguistique de Copenhague*.—1949.— N 5.— P. 30–37.

³⁷ Див.: *Flier M.* Suržyk or suržyks? — P. 50–51.

³⁸ Див.: *Hentschel G., Zeller J.-P.* Belarusians' pronunciation: Belarusian or Russian? Evidence from Belarusian-Russian mixed speech // *Russian Linguistics* (in print).

³⁹ Для подальшого аналізу нерегулярності в займенниках БРЗМ і УРЗМ пор.: *Menzel Th.* Zur Flexion der Pronomen in der weißrussisch-russischen und ukrainisch-russischen gemischten Red // *Deutsche Beiträge zum 15. Internationalen Slavisten kongress, Minsk, 2013* / S. Kempgen, N. Franz, M. Jakiša, M. Wingender (Hrsg.).— München etc., 2013.— S. 221–232.

ступені регулярності у формі аломорфії кінцевих приголосних основи (5.7) (див. табл. 2).

Таблиця 2

Групи прикладів вибраних флективно-морфологічних контрастів		
Групи прикладів	‘Російські’ словозмінні форми у змішаному мовленні	Розділ
A	Н. в. мн. -а в іменниках чол. р.	5.1
A	3 ос. одн. теп. час /-t/ (обидві дієвідміни)	5.2
A	3 ос. мн. теп. час /-t/ (обидві дієвідміни)	5.2
A	мин. ч. одн. ч. р. -л (-лєя)	5.3
A	VvV в Р. в. одн. ч. р. і т. д. прикметників / займенників	5.4
B	Р. в. одн. -у vs. -а в іменниках ч. р. у позначеннях неістот	5.5
B	Р. в. мн. -Ø / -Vj ч. р.	5.6
C	Відсутня палаталізація в Д. в. / Л. в. одн. ж. р.	5.7

5.1. Закінчення -а в називному відмінку множини іменників чоловічого роду.

У російській мові іменники чоловічого роду множини в називному відмінку (знахідний відмінок множини в назвах неістот) можуть мати закінчення -а, використання якого лексично обмежене. Для деяких іменників воно є єдино можливим флективним закінченням називного (знахідного) відмінка множини (напр.: *бок* «бік» — Н. в. мн. *бока*), частково воно також варіюється з закінченням -и/-ы (напр.: *год* «рік» — Н. в. мн. *года* / *годы*). Закінчення -а поширилося у російській мові в ХХ ст., однак цей процес був і лишається нормативно пригальмованим. Це явище характерніше для розмовної мови або для професійних жаргонів, кожний з яких має більш варійований узус, що відрізняється від норми літературної мови. Існують різні системно-лінгвістичні мотивації для поширення цього закінчення; очевидно, воно трапляється у словах, які в рамках певного підстилю часто вживаються в мовленні⁴⁰. Якщо брати до уваги частотність уживання закінчення -а в російській мові, то його уживають набагато рідше, ніж закінчення -и/-ы; до того ж воно не має, за винятком деяких суперечливих преференцій, однозначних критеріїв сполучування з лексемами. З огляду на це воно може розглядатися як (відносно) нерегулярна форма. В інших східнослов'янських літературних мовах воно відсутнє. Закінчення -а зафіксоване хіба що в східних і південних діалектах білоруської, де воно частково сприймається як запозичення з російської⁴¹. Альтернативне закінчення укр. -і/-и (рос. -и/-ы; бр. -і/-ы) є спільним для всіх трьох східнослов'янських мов⁴².

У подальші розрахунки будуть включені словоформи таких лексем у називному відмінку множини, які в літературній російській мові мають закінчення -а. Поряд з ними також розглядатимуться кілька форм, які перебувають у корпусі, хоча й не зазначені в російській літературній мові⁴³, проте належать до російської розмовної мови. Такі приклади зафіксовані лише в корпусі БРЗМ: <*buhalcera*> «бухгалтери», <*fanda*> «фонди». Важливим є таке спостереження: специфічні ‘білоруські’ або ‘українські’ лексеми не вживаються в називному відмінку множини з закінченням -а. На нього натрапляємо лише в ‘російських’ або ‘спільних’ лексемах.

⁴⁰ Див.: Hentschel G., Menzel Th. Marker productivity, structural preferences and frequency: observations about morphological change in Slavonic languages // Indogermanische Forschungen.— 2002.— N 107.— P. 34–39.

⁴¹ Див.: Нарысы па беларускай дыялекталогіі / Р. І. Аванесаў (ред.).— Мінск, 1964.— С. 176–177.

⁴² Тільки в російській і в білоруській мовах трапляється в Н. в. мн. також закінчення -е, яке, проте, представлене в корпусі лише двічі (БРЗМ).

⁴³ Див.: Зализняк А. А. Грамматический словарь русского языка : Словоизменение.— М., 1977.— 880 с.

Таблиця 3

Розподіл закінчень у Н. в. (і в 3. в. іменників на позначення неістот) мн. іменників чол. роду, які в російській мові можуть мати закінчення -а, у відсотках ⁴⁴			
БРЗМ		УРЗМ	
-а 'російське'	86,0	90,0	-а 'російське'
-і/-и 'білоруське'	14,0	10,0	-і/-и 'українське'
п	57	40	п

У випадку вживання іменників у множині із закінченням -а йдеться про поширені флективно-морфологічні перенесення у змішаному мовленні; О. Тараненко наводить їх як одне з двох показових явищ словозмінного перенесення в УРЗМ ⁴⁵. Згідно з отриманими даними, це закінчення при відносно незначній кількості прикладів у корпусі УРЗМ трапляється в 90% відповідних випадків. У корпусі БРЗМ частотність -а трохи нижча. Приклади вживання закінчень -і/-и в іменниках, які в російській мові обов'язково мають закінчення -а (пор. <baki> 'білоруське', <boky> 'українське' «боки» vs. російське бока, див. вище) трапляються рідко.

Закінчення -а, порівняно з закінченням -і/-и відповідно до його непрозорості сполучуваності з лексемами, можна вважати «менш регулярним». Процентне співвідношення для закінчення -а, однак, показує, що лексеми, для яких у російській мові характерне закінчення -а, мають таке саме закінчення в БРЗМ і УРЗМ (див. табл. 3).

5.2. Форми третьої особи дієслова.

У східнослов'янських мовах категорія особи характерна для дієслів теперішнього і майбутнього часу. У формах 3-ї ос. однини і множини російська мова відрізняється від білоруської та української, при цьому словозмінні структури російської є менш складними.

Слов'янські мови мають два вербальні макрокласи, так звані «е-дієслова» та «і-дієслова» (І і II дієвідміни) ⁴⁶. У російській літературній мові всі форми дієслів 3-ї ос. мають словозмінне закінчення /-Vt/. Граматичні категорії словозмінного класу і числа розрізняються у 3-й ос. однини тільки голосними в закінченні. Словозмінні системи в білоруській та українській мовах є більш неоднорідними: вони характеризуються в третій особі однини I дієвідміни закінченням на голосний -V, у II дієвідміні і в 3-й ос. множини обох дієвідмін — закінченням на палатальний приголосний /-Vc'/ або /-Vt'/ (див. табл. 4).

Таблиця 4

Дієслівні закінчення 3-ї особи у східнослов'янських мовах			
	російська	білоруська	українська
I дієвідміна, одн.	-ет -ѣт	-е -э -а	-е
II дієвідміна, одн.	-ит	-іць	-ить
I дієвідміна, мн.	-ут	-уць	-уть
II дієвідміна, мн.	-ат	-аць	-аць

⁴⁴ 'Російські' вираження змінної тут і далі виділено сірим.

⁴⁵ Див.: Тараненко О. О. Суржик.

⁴⁶ Були виключені атематичні дієслова з особливим набором закінчень, формальні протиставлення яких не слідують за зразком «російська ≠ білоруська ≈ українська». Неврахованими залишаються, крім того, зворотні форми дієслова, оскільки внаслідок явищ асиміляції не можуть бути виявлені відмінності між /-t/, /-c'/ і /-t'/, а також синтетичні форми майбутнього часу української мови, для яких немає еквівалентів в інших східнослов'янських мовах (наприклад: читати — 3 ос. одн. майб. ч. читатиме, 3 ос. мн. майб. ч. читатимуть).

Модель словозміни російської мови на внутрішньому парадигматично-лексичному рівні подібна до моделі білоруської й української мов, але при порівнянні всіх класів словозміни спостерігаємо, що в російській мові ця модель більш однорідна, ніж флективні структури в білоруській / українській мовах. У множині словозмінні закінчення трьох мов структурно розрізняються лише особливостями приголосних: непалатальне /-t/ — у російській літературній мові⁴⁷, палатальне /-c'/ — у білоруській і палатальне /-t'/ — в українській. У цій позиції немає структурного контрасту між контактними мовами, що їх слід було б розглядати як відмінності в регулярності набору закінчень. Проте у формах однини, в яких граматична система російської мови показує такі ж формальні структури, як і в множині, у білоруській та українській мовах протиставляються закінчення на голосний -V у I дієвідміні та закінчення -VC' у II дієвідміні. Дієслівна система словозміни російської мови в однині та множині є регулярнішою, оскільки для неї характерне квазіаглютинативне кодування 3-ї особи теперішнього (майбутнього) часів через фінальне /-t/ (див. табл. 5).

Таблиця 5

Форми словозміни для 3-ї ос. одн. теперішнього / майбутнього часу у % ⁴⁸					
Закінчення	БРЗМ		УРЗМ		Закінчення
	I дієвідміна	II дієвідміна	I дієвідміна	II дієвідміна	
-e/-э/-а/-і ⁴⁹	62,4	14,9	94,9	30,6	-e
/-Vc'/	22,3	60,7	2,2	—	-a
/-(V)t'/ ⁵⁰	0,2	0,6	0,3	57,0	/-(V)t'/
/-Vt/	15,1	23,8	2,6	12,4	/-Vt/
всього	1926	1155	2067	684	всього

У корпусі БРЗМ задокументовано два види розбіжностей з білоруською літературною мовою при утворенні форми 3-ї особи однини: по-перше, поширення набору закінчень з I дієвідміни до II дієвідміни і, по-друге, форми 'російських' закінчень з непалатальним приголосним /-t/. 'Російське' закінчення спостерігається приблизно в 15 % прикладів з I дієвідміни, у випадку II дієвідміни цей показник ще вищий — майже чверть усіх прикладів. Літературні закінчення в обох дієвідмінах зафіксовані у понад 60 % прикладів. Лише п'ята частина припадає на діалектні форми I дієвідміни з приголосним /-c'/ за аналогією до II дієвідміни, тобто на так званий квазіаглютинативний зразок, пор.: <idzec'> «він іде», <bjar-éc'> «він бере» (з наголосом на закінченні); <hré-ic'> «він гріє», <kañ-yc'> «він каже» (з наголосом на основі). П'ятнадцятьма відсотками представлено протилежне вирівнювання, при якому під впливом діалектів закінчення на голосний перейшли з I до II дієвідміни (наприклад, у формах корпусу <xvacja>, <xvace> «вистачить; досить»). Частка 'діалектних' і 'російських' словозмінних форм в обох дієвідмінах становить майже 40 %.

Достовірність вибірки корпусу підтверджується тим, що існує висока кореляція між ареальним розподілом діалектних прикладів у корпусі БРЗМ і даними діалектологічних досліджень. Форми I дієвідміни із закінченням /-Vc'/ трап-

⁴⁷ Південноросійські діалекти засвідчують також палатальний /-t'/ (пор.: Кузнецов П. С. Русская диалектология. — М., 1954. — С. 84). Вплив російських діалектів на змішане мовлення в Білорусі та Україні, принаймні у словозмінних маркерах не засвідчений; внутрішнє диференціювання ідіомів російської мови далі не береться до уваги.

⁴⁸ Показники форм, що відповідають білоруському / українському стандарту, подано напівжирним шрифтом.

⁴⁹ Закінчення -і обмежене прислівником *мусі* 'можливо' (від *мусіць* «мусити»).

⁵⁰ Рідкісні словозмінні форми на палатальний /-t'/ є діалектними особливостями південних і південно-західних білоруських мовних областей, пор.: Дзялекталагічны атлас беларускай мовы. — Мінск, 1963. — Карты 156, 157) (далі — ДАБМ). Вони є особливостями вимови окремих мовців у корпусі БРЗМ.

ляються переважно на півночі Білорусі ⁵¹; приклади з корпусу на три чверті представлені з північно-східних регіонів збору матеріалу. Форми II дієвідміни із закінченням на голосний трапляються в центральних діалектах білоруської мови ⁵²; такі приклади з корпусу БРЗМ на 98 % узяті з відповідних місць збору матеріалу. Форми на /-t/ рівномірно розподіляються в корпусі: у діалектах — тільки поодинокі приклади на північному сході білоруських мовних областей ⁵³; лише у Мінську цей показник становить понад 50 %. Для закінчень на /-t/, таким чином, ареальне пояснення менш правдоподібне, ніж висновок щодо впливу російської мови.

Корпус УРЗМ, на відміну від БРЗМ, має вигляд більш однорідного. У I дієвідміні на 95% переважає ‘українське’ закінчення, що відповідає літературній нормі. Діалектні стягнені форми I дієвідміни (наприклад, укр. *думати* — *дума-є* > *дум-а*) становлять лише 2%. Ф. Т. Жилко локалізує їх переважно в південно-східних українських діалектах ⁵⁴. 70% цих прикладів у корпусі УРЗМ — з трьох східних місць збору матеріалу. У II дієвідміні ‘українські’ закінчення на /-Vt/ становлять менш ніж 60% усіх прикладів; діалектні форми (переважно на -е, за аналогією до I дієвідміни, наприклад: *хвате* < *хватить*) є достатньо численними — 30% випадків. Понад 80 % цих прикладів — з трьох східних місць збору матеріалу, чим підтверджують представлений у діалектологічних дослідженнях розподіл ⁵⁵. Таким чином, обидва типи діалектних словозмінних форм розташовані в корпусі УРЗМ також значною мірою відповідно до даних, що представлені в діалектологічних працях.

Отже, частка ‘українських’ закінчень, що відповідають літературній нормі, знаходиться у корпусі УРЗМ на тому ж рівні, як і в обох дієвідмінах БРЗМ. Російське закінчення на /-Vt/ у корпусі УРЗМ трапляється рідко, на відміну від білоруського корпусу. Воно спостерігається лише в 5 % усіх прикладів, які нерівномірно розподіляються за словозмінними класами: у I дієвідміні цей показник становить всього одну сорокову, проте у II дієвідміні — одну восьму, що пояснюється частим використанням словоформ у корпусі на зразок <*hovoryt*> / <*havari*> «(він) говорить». При цьому слід звернути увагу на ареальний розподіл прикладів з корпусу з ‘російським’ закінченням. 55 % усіх прикладів з /-Vt/ узяті лише з одного місця збору матеріалу — з Городні у східнополіському діалектному регіоні. Тут ‘російські’ форми не мають однозначної діалектної основи ⁵⁶. Однак очевидним є те, що до корпусу з Городні включено матеріал відповідей більш русифікованих респондентів. П’яту частину прикладів з /-Vt/ становить матеріал, зібраний на межі слобожанського і степового говорів (місце збору матеріалу — Лозова) у більш русифікованому оточенні. Для Сходу форми на /-t/ описуються експліцитно як явище сучасної інтерференції з російської мови ⁵⁷. В усіх інших місцях збору матеріалу відзначені закінчення присутні лише маргінально.

У множині фонетична структура закінчень диверсифікована через два незалежні явища: 1) палатальні (‘білоруські’ / ‘українські’) і непалатальні (‘росій-

⁵¹ ДАБМ.— Карті 148–149.

⁵² ДАБМ.— Карта 153.

⁵³ ДАБМ.— Карта 156.

⁵⁴ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови.— 2-е вид., перероб.— К., 1966.— С. 97.

⁵⁵ Атлас української мови.— Т. 3. Ч. 3.— Карта 38.

⁵⁶ У північній Україні вони обмежені Правобережним (Центральним) Поліссям (див.: Жилко Ф. Т. Зазнач. праця.— С. 159, 163).

⁵⁷ Там же.— С. 97.

ські') кінцеві приголосні; 2) вирівнювання голосного в закінченні між I та II дієвідміною (див. табл. 6).

Таблиця 6

Словозмінні форми для третьої особи множини теперішнього / майбутнього часу у %							
БРЗМ				УРЗМ			
I дієвідміна		II дієвідміна		I дієвідміна		II дієвідміна	
-уць	78,4	-аць	60,2	-уть	95,3	-аць	93,9
-уть	0,4	-аць	0,3	-ут	4,7	-ат	5,6
-ут	18,7	-ат	22,5	—	—	-уть	0,5
-аць	2,3	-уць	14,8	—	—	—	—
—	—	-уть	0,6	—	—	—	—
-ат	0,2	-ут	1,5	—	—	—	—
всього n	745	разом n	324	разом n	510	разом n	179

В усіх випадках домінують літературні закінчення. У білоруському корпусі закінчення **-уць** I дієвідмини становить майже 4/5 від усіх прикладів, це більше, ніж в однині; у II дієвідміні у 60% фіксується закінчення **-аць**, це на тому ж рівні, що і в однині⁵⁸. Літературні українські еквіваленти **-уть** (I дієвідміна) / **-аць** (II дієвідміна) спостерігаються у приблизно 95 % прикладів з корпусу УРЗМ. Форми обох дієвідмін у множині УРЗМ настільки відповідають нормі української літературної мови, як в однині тільки у I дієвідміні.

'Російські' закінчення на непалатальний /-t/ (тобто **-ут**, **-ат**) розподілені нерівномірно у множині: у I дієвідміні БРЗМ вони становлять 20% і, таким чином, є трохи численнішими, ніж в однині (15%); у II дієвідміні — 24%, приблизно так само, як і в однині. Менша частина 'російських' словозмінних форм у II дієвідміні БРЗМ припадає на закінчення I дієвідмини (**-ут**, 1,5 %). В українському корпусі частка форм на /-t/ в обох дієвідмінах незначна (близько 5 %). Це істотно відрізняється від однини, де 'російські' закінчення у II дієвідміні сягають двозначних відсоткових величин.

Привертає увагу й той факт, що в корпусах змішаного мовлення фіксуємо діалектні закінчення, зокрема у бр. **-уць** / укр. **-уть** у II дієвідміні⁵⁹: їх можна описати як узагальнені закінчення з I дієвідмини (пор. укр. *говорити* — *говорять* > УРЗМ <*hovor-ut*>). У БРЗМ вони становлять близько 15 % прикладів і тому мають таку ж сильну позицію, як і трансференція з I дієвідмини до II в однині; в УРЗМ такі явища представлені спорадично. Протилежне морфологічне вирівнювання (закінчення II з основами I дієвідмини), яке в дієслівних формах однини в БРЗМ є частотним (майже одна п'ята: див. вище), у множині фіксуємо спорадично. В УРЗМ рідко натрапляємо на такі форми в однині; прикладів у множині взагалі не зафіксовано.

У розподілі форм 3-ї особи однини і множини дієслів теперішнього/ майбутнього часу у змішаному мовленні вбачаємо деякі загальні тенденції. По-перше, в обох корпусах наявні 'російські' форми на /-t/. У БРЗМ вони представлені значно виразніше, ніж в УРЗМ: для обох числових форм і дієвідмін в БРЗМ —

⁵⁸ Діалектні форми **-уть** / **-аць** наявні в обох корпусах також у невеликій кількості.

⁵⁹ Див.: Аванесау Р. І. Знач. праця.— С. 268–269; ДАБМ.— Карта 157; Жилко Ф. Т. Знач. праця.— С. 99; АУМ.— Т. 3.— Карта 39. Відповідні форми відомі також у московському просторіччі: Земская Е. А., Кутайгородская М. В. Наблюдения над просторечной морфологией // Городское просторечие. Проблемы изучения / Е. А. Земская, Д. Н. Шмелев (ред.).— М., 1984.— С. 83.

18,9 %, в УРЗМ — 5,0 %. При цьому в обох корпусах такі форми більш поширені в дієсловах II дієвідміни, ніж у дієсловах I дієвідміни. У корпусі УРЗМ російські закінчення в дієсловах II дієвідміни трапляються тільки в однині у визначеній кількості, але приклади обмежуються мовленням «сильно зрусифікованих» мовців. По-друге, якщо структурна преференція в тому, щоб прирівняти одні до одних закінчення 3-ї ос. одн. і мн. у квазіаглютинативний спосіб, в окремих ідіомах взагалі існує, не обов'язково обирати 'російські' закінчення. Можна досягти цього засобами власної мови (української або білоруської) за допомогою словозмінних закінчень на палатальні приголосні /-Vc'/ (бр.) і /-Vt'/ (укр.), перехід яких з другої дієвідміни до першої, безсумнівно, можна побачити в корпусах ⁶⁰. По-третє, перехід закінчень з першої дієвідміни до другої також показує переконливий зразок уніфікації словозмінно-морфологічних структур: дієслова I дієвідміни з погляду як частотності в системі, так і мовлення є продуктивнішими, ніж дієслова II дієвідміни; отже, поширюються закінчення продуктивніших словозмінних класів ⁶¹. Таким чином, обидва процеси вирівнювання словозмінних форм між дієсловами I та II дієвідмін можна проаналізувати на внутрішньомовному рівні білоруської чи української мови. У той же час такі процеси ареально обмежені — як у білоруських, так і в українських ідіомах.

5.3. Минулий час, однина, чоловічий рід дієслів.

Дієслова минулого часу чоловічого роду в однині формуються переважно за допомогою словозмінного закінчення ⁶², яке в російській мові має форму альвеолярного латерального приголосного [ʈ], у білоруській та українській — форму білабіального нескладового [ɸ], в українській також альтернативно — форму фрикативного [w] ⁶³. (Випадки, у яких цей сегмент відсутній, як, наприклад, у рос. *нѣс-Ш* замість **нѣс-л*, відповідно бр. *нѣс-Ш*, укр. *ніс-Ш* «він ніс», не розглядаються). Графічно це закінчення має таке оформлення: в російській — -л, у білоруській — -ў, в українській — -в. Такий розподіл форм зберігається також перед постфіксами -ся / -сь зворотних дієслів ⁶⁴.

У білоруській та українській мовах, на відміну від російської, парадигма форм дієслів минулого часу в однині показує аломорфне співвідношення між чоловічим родом і формами жіночого й середнього роду: у російській мові реалізація [ʈ] зберігається в усіх трьох формах (пор. *быть* «бути» — *бы-л* чол. р., *бы-л-а* жін. р., *бы-л-о* сер. р.), у білоруській та українській мовах змінюється [ɸ] / [w] у чол. р. з [ʈ] в інших формах (бр. *быць* — *бы-ў*, *бы-л-а*, *бы-л-о*; укр. *бути* — *бу-в*, *бу-л-а*, *бу-л-о*). На підставі цього аломорфізму парадигма минулого часу однини в білоруській та українській мовах складніша, ніж у російській мові.

Розподіл фонем /ɸ/ та /A/ є релевантним для морфематичного опису через їх структурний зв'язок з морфологічною інформацією. Він становить основу для протиставлення форм минулого часу в обох корпусах змішаного мовлення. Те, що тут не йдеться про продуктивний фонологічний процес, можна підтвердити фактом, що в позиції, у якій російський відповідник має тільки фонему /A/, у білоруській та українській мовах фіксуємо як /ɸ/, так і /A/. Обидві фонemi трапляються як у середині, так і наприкінці слова в однаковому оточенні, пор.: у се-

⁶⁰ У корпусах, до речі, не було визначено жодного зв'язку між поширенням варіантів закінчень у 3 ос. одн. теп. / майб. ч. в дієсловах II дієвідміни і ідентичними за звучанням закінченнями інфінітива. Інфінітиви на -ць (бр.) / -ть (укр. діал.) в обох мовних областях дуже поширені, у Білорусі вони ввійшли до літературної мови.

⁶¹ Пор. аналогічно ще в кн.: *Wurzel W. U. Op. cit.* — S. 86.

⁶² Цей сегмент розглядається як квазіаглютинативне часове закінчення, що стоїть перед закінченнями родів і чисел, а не як суфікс для утворення історичного «дієприкметника на -л».

⁶³ Щодо реалізації [w / ɸ] у БРЗМ, не лише стосовно [ʈ], пор.: Hentschel G., Zeller J.-P. *Belarusians' pronunciation: Belarusian or Russian? Evidence from Belarusian-Russian mixed speech* (in print).

⁶⁴ Розподіл цих варіантів зворотних постфіксів в окремих ідіолектах було включено до аналізу. Однак це не має жодного стосунку до розподілу закінчень дієслів.

редині слова бр. *воўк* «вовк» vs. *полк* «полк», укр. *вовк* vs. *полк*, у фінальній позиції — бр. *вол* «віл» vs. *выў* «він вив», укр. *віл* vs. *вив*, але рос. *волк*, *полк*, *вол*, *выл*.

У корпусі БРЗМ російські словозмінні форми на -л/-ля становлять майже одну сьому частину форм дієслів минулого часу чоловічого роду з основами на голосний. У деяких місцях збору матеріалу показники розподілені відносно рівномірно. Лише в Мінську і в Рогачові, центральному зі східних місць збору матеріалу, вони мають дещо вищий показник (понад 20%), у північно-західному місці збору матеріалу — на Шарковщині, навпаки, значно нижчий (близько 6%) (див. табл. 7).

Таблиця 7

Розподіл словозмінних форм дієслів минулого часу однини чоловічого роду (з основами на голосний) у %			
	БРЗМ	УРЗМ	
-ў, -ўся (-ўсь)	86,2	95,6	-в, -вся, (-всь)
-л, -ля	13,8	4,4	-л, -ля
разом n	2683	1757	разом n

У корпусі УРЗМ російські словозмінні форми на -л/-ля ще менш поширені: вони представлені ледве однією двадцятою всіх форм чол. р. мин. часу дієслів з основами на голосний. При цьому вони розподілені неоднорідно: велика кількість 'російських' форм (понад 9 з 10) фіксуємо в Городні — північноукраїнському місці збору матеріалів. Таким чином, у цій частині корпусу частка російських форм в усіх закінченнях чоловічого роду однини становить одну четверту. Це відповідає показникам «найкращих» місць збору матеріалу в білоруському корпусі. В інших місцях збору матеріалу УРЗМ російські форми представлені лише маргінально.

Як бачимо, 'російська' структура, попри її більшу формальну регулярність, не може по-справжньому закріпитися у змішаному мовленні обох країн. Слід констатувати, що соціальні обмеження у використанні 'російського' закінчення в УРЗМ є, очевидно, численними порівняно з БРЗМ, що виявляється в маргінальній представленості 'російських' форм в українському корпусі.

5.4. /h/ vs. /v/ у закінченні родового відмінка однини чоловічого / середнього роду і знахідного відмінка однини (на позначення істот) займенників, прикметників і числівників.

Закінчення прикметників і займенників у родовому відмінку однини чоловічого / середнього роду (а також у знахідному відмінку однини на позначення істот і в усіх формах знахідного відмінка однини чоловічого / середнього роду лише при анафоричних займенниках) виявляють у східнослов'янських мовах морфологічно релевантні відмінності. Ці закінчення мають у російській мові форми /-VvV/ (графічно передається як -ого/-его), у білоруській — /-VhV/ (-ога/-ага/-а)го) і в українській — також /-VhV/ (в усіх випадках як -ого). В усіх трьох контактних мовах ці закінчення містять інтервокальну кириличну графему г. Однак вона представляє в білоруській та українській мовах фонему /h/, а в російській — фонему /v/, що, якщо не враховувати нестандартні звукові зміни, синхронно можна оцінити як графічну нерегулярність, оскільки <г> у російській мові в усіх інших позиціях позначає веларний експлозивний /g/⁶⁵. Слід зазначити, що між уживанням цього закінчення в контактних мовах не існує протиставлення формальної або структурної регулярності⁶⁶.

⁶⁵ Південноросійські діалекти реалізують (також у цьому закінченні) [ʏ] і конвергують не з російським стандартом, а з білоруським та українським. Нормативною є, як відомо, фрикативна вимова в Н. в. одн. у рос. Бог.

⁶⁶ Див.: Hentschel G. On the development of inflectional paradigms in Belarusian trasjanka: the example of demonstrative pronouns // Belarusian Trasjanka and Ukrainian Surżyk. Structural and social aspects of their description and categorization / G. Hentschel, S. Zaprudski (eds.).— Oldenburg, 2008.— P. 121.

В УРЗМ закінчення з /-v-/ є периферійним явищем. Навіть у Городні це закінчення сягає лише десятивідсоткової позначки (див. табл. 8).

Таблиця 8

Частка словозмінних форм /-h-/ vs. /-v-/ у родовому (знахідному) відмінку однини прикметників, займенників і числівників з прикметниковими закінченнями у %			
БРЗМ		УРЗМ	
/-h-/	73,5	96,2	/-h-/
/-v-/	26,5	3,8	/-v-/
разом n	1396	1016	разом n

У БРЗМ частка форм з /-v-/ у словоформах усіх трьох частин мови становить 26,5 %. В окремих місцях збору матеріалу кількість закінчень з /-v-/ коливається між 12 % (Шарковщина) і понад 40 % (Мінськ). Місто Мінськ через свою відому зрусифікованість є особливим випадком, який слід розглядати, не беручи до уваги діалекти. Загалом у матеріалі не виявлено жодної ареально-діалектологічної дистрибуції.

Оскільки не існує жодної преферентно-теоретичної переваги ‘російських’ закінчень, їхнє поширення у БРЗМ, хоча й не дуже сильне, можна пояснити соціолінгвістичним престижем російської мови.

5.5. Закінчення -у/-а в іменниках чоловічого роду (на позначення неістот) родового відмінка однини.

Родовий відмінок однини для іменників чоловічого роду на позначення істот, які в називному відмінку однини мають нульове закінчення, утворюється в усіх слов'янських мовах за допомогою словозмінного закінчення -а. Лише іменники на позначення неістот у цьому словозмінному класі можуть також приймати закінчення -у, причому розподіл обох закінчень у кожній мові відмінний. Для російської мови характерне закінчення -а. Уживання закінчення -у в російській мові є факультативним і семантично зумовленим. Воно характерне для неозначених або партитивних ознак речовин (*чашка чаю, много народу* «багато люду»), для деяких усталених, часто прикметникових зворотів (*со смеху* «зі сміху») та фразеологізмів (*с глаза на глаз* «віч-на-віч»). У білоруській та українській мовах закінчення -у лексично зумовлене. Воно є, як правило, обов'язковим, що не виключає поодиноких випадків варіативності. Проте семантичні класи іменників чоловічого роду на позначення неістот, в яких уживається закінчення -у в білоруській та українській мовах, не мають чітких дистрибутивних принципів. В українській мові закінчення -у використовується ширше, ніж у білоруській мові⁶⁷. Це підтверджується також прикладами з представлених корпусів змішаного мовлення: у корпусі БРЗМ частка закінчення -у в усіх іменниках чоловічого роду на позначення неістот у Р. в. одн. в ‘гібридних’ реченнях становить одну восьму; у корпусі УРЗМ — майже одну п'яту. Однак цілком імовірно, що частотність закінчення -а в російській мові сприяє домінуванню цього закінчення також і в корпусах змішаного мовлення.

Для того, щоб дослідити цей вплив російської мови, надалі буде розглянуто уживання закінчень -а / -у в обох корпусах змішаного мовлення відповідно до їхньої спорідненості з контактними мовами⁶⁸. Так, закінчення -у можна вважати ‘білоруським’ або ‘українським’, якщо лексичний відповідник певних коренів слів у російській мові вживається тільки із закінченням -а (бр. *вeцep* ‘вітер’ — Р. в. одн. *ветp-у* ‘білоруське’; укр. *вітер* — Р. в. одн. *вітр-у* ‘українське’, на противагу рос. *ветер* — Р. в. одн. *ветp-а* ‘російське’). Якщо обидві контактні мови мають однакове закінчення при одному корені слова, закінчення розглядається як

⁶⁷ Див.: Анічэнка У. В. Мовы ўсходніх славян.— Мінск, 1989.— С. 118. У діалектах білоруської мови закінчення -у, навпаки, відіграє значнішу роль, ніж у літературній мові (пор.: Аванесаў Р. І. Зазнач. праця.— С. 155).

⁶⁸ Див. щодо БРЗМ: Hentschel G. Zur weißrussisch-russischen Hybridität in der weißrussischen «Trasjanka». — S. 187–188.

‘спільне’. Проте фіксуємо це лише за наявності синтаксично-семантичного контексту, в якому зазначене закінчення для обох партнерів відповідної контактної ситуації можливе. Так, при позначенні неозначеної кількості в російській мові, як і в білоруській чи українській, закінчення -у може означати прямий додаток і вважатися тут ‘спільним’ (пор. УРЗМ <naluj mini čaju> «налий мені чаю» — ‘спільне’). Але в російській мові закінчення -у не може стояти після прийменника; отже, відповідні контексти мають бути визначені стосовно окремих мов (пор. УРЗМ <о ты хоцѣл до чѣју?> «що ти хочеш до чаю?» — ‘українське’). Приклади з корпусів, у яких використання закінчення -у не є мотивованим у контактних літературних мовах, трапляються дуже рідко (пор. БРЗМ: <Novaha hodu> vs. рос. Нового года / бр. Новага года «Новий рік»; УРЗМ: <litru> vs. рос. литра / укр. літра «літр»). Залишаємо поза увагою дослідження всі словоформи іменників після числівників на позначення чисел 2, 3, 4, якщо вони показують керування Р. в. одн. за морфосинтаксичним зразком російської мови (але не Н. в. мн. за білоруським / українським зразком)⁶⁹. Тут розподіл закінчень обмежений морфосинтаксичними критеріями, які не є предметом нашого дослідження.

Розглядаються лише ті іменники чоловічого роду в родовому відмінку однини з обстежуваних корпусів, які мають закінчення, визначені як ‘білоруські’ / ‘українські’ або як ‘російські’ і, отже, не є ‘спільними’ для відповідних контактних мов. Таким чином, усі протиставлені закінчення поділяються на дві групи: закінчення -а ‘російське’ (наприклад, БРЗМ <maroza> Р. в. одн. «мороз» на противагу бр. марозу) та закінчення -у ‘білоруське’ або ж -у ‘українське’ (наприклад, БРЗМ <abedu> Р. в. одн. «обід» на противагу рос. обеда). ‘Білоруським’ або ‘українським’ закінчення -а може бути лише тоді, коли в російському відповіднику закінчення -у є обов’язковим, отже, у зазначених вище фіксованих фразах. Такі випадки в обох корпусах не зафіксовані. Так само відсутнє ‘російське’ закінчення -у, тобто така словоформа, в якій лексичний відповідник у білоруській / українській мовах обов’язково мав би -а. При цьому вибір обмежується словоформами, корені яких у контактних мовах формально ідентичні (наприклад, рос. / укр. / бр. чай) або, за наявності певних фонологічних відмінностей, принаймні схожі (наприклад, рос. обед vs. укр. обід). Розглянемо, як розподіляються протиставлені словозмінні закінчення в корпусах БРЗМ і УРЗМ з погляду спорідненості контактних мов.

Серед іменників чоловічого роду на позначення неістот у Р. в. одн., які відображають контрастний розподіл закінчень у контактних мовах, у корпусі БРЗМ переважають ‘російські’ словозмінні форми: вони становлять сім восьмих (див. табл. 9).

Таблиця 9

Розподіл закінчень іменників чоловічого роду на позначення неістот у родовому відмінку однини у %			
БРЗМ		УРЗМ	
-у ‘білоруське’	12,7	-у ‘українське’	22,1
-а ‘російське’	87,3	-а ‘російське’	77,9
n	157	n	163

Майже одна восьма проаналізованих словозмінних форм припадає на специфічно білоруський словозмінний зразок із закінченням -у. У корпусі УРЗМ прикладів, у яких контрастне словозмінне закінчення представлено ‘росій-

⁶⁹ Пор. щодо БРЗМ: Tesch S. Op. cit.; щодо УРЗМ: Тараненко О. О. Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського «суржику»... — С. 46.

ським' -а, понад три чверті, тобто вони також дуже поширені, але не настільки, як у БРЗМ. Водночас висновок С. Дель Гаудіо про те, що для УРЗМ «родовий відмінок загалом віддає перевагу закінченню -а»⁷⁰, нашим дослідженням підтверджується⁷¹. Специфічно 'українські' форми на -у представлені трохи ширше, ніж специфічно 'білоруські' форми в корпусі БРЗМ. Ареальний розподіл 'російських' закінчень у корпусі УРЗМ указує на основні регіони їх поширення: на півночі — Городня, на сході — Лозова та Марганець. Але, на відміну від інших явищ, використання -а 'російського' також досить поширене і в усіх інших місцях збору матеріалу.

Лексично пов'язаний поділ закінчень -а / -у в білоруській та українській мовах не підпорядковується чітким правилам. У російській мові використання закінчення -а є відносно прозорим та уніформованим. Поява закінчення -у мотивована синтагматично і семантично або (рідко) ідіоматично. Поширення закінчення -а в змішаному мовленні рівноцінне переважності до рівномірнішого розподілу закінчень. Цією структурною перевагою можна пояснити те, що 'російські' форми широко представлені як у БРЗМ, так і в окремих місцях збору матеріалу в УРЗМ.

5.6. Розподіл закінчень іменників чоловічого роду в родовому відмінку множини.

Східнослов'янські мови мають у родовому (і так само в знахідному — на позначення істот) відмінку множини іменників чоловічого роду три закінчення. Їх розподіл різний в окремих мовах.

1. У російській мові два з трьох наявних закінчень розподіляються за формальними критеріями: словозміне закінчення /-Vf/ стоїть після парних непалатальних приголосних фонем у кінці основи, а також після /g, k, x, c, j/ (напр.: *журнал* «журнал» — Р. в. мн. *журналов, месяц* «місяць» — *месяцев*), закінчення /-Vj/ — після парних палатальних кінцевих звуків основи і шишлячих (напр.: *учитель* «вчитель» — Р. в. мн. *учителей, карандаш* «олівець» — *карандашей*). У деяких випадках трапляються також нульові закінчення — наприклад, у словах з колективним значенням, зокрема в назвах народів і мешканців (*славянин* «слов'янин» — Р. в. мн. *славян-Ø*), військових груп (*партизан* Н. в. одн. = Р. в. мн. *партизан*), предметів, що підлягають лічбі (*человек* Н. в. одн. = Р. в. мн. *человек: 100 человек, помидор* Н. в. одн. = Р. в. мн. розм. *помидор: пять помидор*) і міри ваги (*килограмм* Н. в. одн. = Р. в. мн. *килограмм*).

2. У білоруській мові переважає закінчення /-Vu/ (етимологічний відповідник рос. /-Vf/) після непалатальних і палатальних кінцевих звуків основи (*брат* «брат» — Р. в. мн. *братоў, нож* «ніж» — *нажоў, вучань* «вучень» — *вучняў*). Закінчення /-Vj/ обмежене поодинокими лексемами (*госць* «гість» — Р. в. мн. *гасцей, лапаць* «личак» — *лапцей*)⁷²; уживання нульового закінчення також обмежене сильніше, ніж у російській: воно вживається переважно у словосполученнях на позначення кількості: *дзень* «день» — Р. в. мн. *дзён*, у назвах одиниць виміру і народів.

3. Так само в українській мові переважає закінчення /-Vv/ (формально завжди -ів) після непалатальних і палатальних приголосних (*стен* — Р. в. мн. *стенів, сарай* — *сарайв, дощ* — *дощів*). Уживання закінчення /-Vj/ лексично обмежене (напр.: *гість* — *гостей*); нульове закінчення фіксується лише в певних семантичних групах (наприклад: *болгарин* — Р. в. мн. *болгар*), у певних випадках може допускатися його чергування із сегментними закінченнями (напр.: *партизан* — Р. в. мн. *партизанів / партизан*)⁷³, хоча норма тут ще, можливо, не зовсім усталилася.

⁷⁰ Del Gaudio S. Op. cit.— С. 106.

⁷¹ О. Тараненко підтверджує поширення -а в УРЗМ (Тараненко О. О. Суржик.— С. 691). З іншого боку, у російському мовленні як двомовних білорусів, так і двомовних українців відома перевага закінчення -у в тих іменниках, які в російській літературній мові закінчуються на -а (див., наприклад: *Ижакевич Г. П. и др. Функционирование русского языка в близко-родственном языковом окружении.*— К., 1981.— С. 275, 281).

⁷² Див.: *Атраховіч К. К., Булахаў М. Г. Граматыка беларускай мовы.*— Мінск, 1962.— Т. 1.— С. 57.

⁷³ Див.: *Горпинич В. О. Морфологія української мови.*— К., 2004.— С. 82.

Об'єктом цього дослідження є протиставлення трьох типів закінчень, незалежно від звукових реалізацій закінчення: 1) закінчення на (бі-)лабіальний {-Vv} (у транскрипції — рос. /-Vf/, бр. /-Vũ/, укр. /-Vv/), 2) /-Vj/, 3) нульове закінчення. У білоруській та українській мовах перший тип більш уживаний, і в цьому плані словозмінна структура є регулярнішою, ніж у російській мові, яка з поділом трьох типів закінчень за семантичними і формальними критеріями виявляє відносно комплексну словозмінну структуру. Використання закінчення /-Vj/ і нульового закінчення в білоруській та українській мовах через лексичну або семантичну функціоналізацію слід розглядати як нерегулярне явище. Отже, перевага повинна віддаватися закінченню {-Vv}, оскільки воно є мінімально маркованою словозмінною формою.

У більшості словоформ контактні мови не засвідчують жодної різниці в розподілі цих типів закінчень; отже, словозмінні закінчення в корпусі є 'спільними'. До кількісного аналізу залучалися лише ті випадки, в яких лексичні відповідники контактних мов уживаються з відмінними типами закінчень. Отже, не брати меться до уваги Р. в. мн., наприклад, рос. / бр. / укр. *долар*, тому що тут збігається тип закінчення: рос. *доларов*, бр. *долараў*, укр. *доларів*. Відповідно не розглядатимуться й діалектні форми, зокрема БРЗМ <*pjac' hod*> / УРЗМ <*pjat' hod*> «п'ять років» (до рос. *пять лет*, пор. бр. *пяць гадоў* / укр. *п'ять років*). Такі форми слід інтерпретувати як застосування 'російського' нульового закінчення до білоруської або української основи слова. При порівнянні контактних мов тут протиставляються не тільки типи закінчень, а й основи слів, через це структурне зіставлення є неможливим. Однак аналізуватимуться такі приклади з корпусу, як, скажімо, бр. *рублёў* і укр. *рублів* з типом закінчення {-Vv}, які протиставляються рос. формі *рублей* (тип закінчення /-Vj/). Як і в підрозділі 5.5, сфера досліджень буде обмежена словоформами з формально ідентичними або подібними основами.

Корпус БРЗМ свідчить, що 'білоруське' закінчення /-Vu/ порівняно з 'російськими' закінченнями представлене обмежено (див. табл. 10). При контрастному розподілі закінчень переважають 'російські' варіанти: вони становлять майже 90 %.

Таблиця 10

Розподіл контрастних типів закінчень у Р. в. мн. іменників чол. роду (і в Зн. в. мн. іменників чол. роду на позначення істот) у %			
БРЗМ		УРЗМ	
-Vu 'білоруське'	12,8	-Vv 'українське'	48,8
Ø/-Vj 'російське'	87,2	Ø/-Vj 'російське'	51,2
<i>n</i>	94	<i>n</i>	127

Інший вигляд це має в корпусі УРЗМ: тут 'українські' та 'російські' закінчення розподілені приблизно порівну; отже, 'українські' словозмінні закінчення є стійкішими щодо 'російських' закінчень. У зв'язку з цим можна вказати на структурні відмінності між білоруською та українською мовами. За аналогією до російської (де це явище за певних умов отримує розмовну конотацію), нульове закінчення при одиницях виміру і денотатах, що піддаються лічбі, у білоруській літературній мові допускається як варіант. Отже, у таких словосполученнях з корпусу БРЗМ, як <*pjac' kilahram*> «п'ять кілограмів» нульове закінчення є 'спільним' з російським (пор. *пять килограмм*) і не входить до кола питань нашого дослідження. Проте в корпусі УРЗМ словосполучення на зразок <*pjat' kilohram*> класифікується як 'російська' форма, оскільки в українській літера-

турній мові можлива тільки форма *п'ять кілограмів*⁷⁴. На шість слівосформ <*čjolovik*> (<*čjelovjek*, <*čjelavjek*>), <*hihabajt*>, <*hram*>, <*kilohram*>, <*mehabajt*> і <*pomidor*> припадає 35 з 65 'російських' прикладів у корпусі. Без них частка специфічно 'російських' форм у корпусі УРЗМ становить лише близько чверті.

Якщо брати до уваги 'російські' словозмінні форми «одиниць виміру» для аналізу УРЗМ, то частка 'російських' закінчень відмінна в обох корпусах. Це пояснюється, по-перше, тим, що у вибірці деякі словосформи, частовживані у мовленні, узагальнюють 'російське' закінчення різною мірою. Наприклад, зазначена вище форма родового відмінка множини лексеми «рубль» утворена в усіх 21 прикладах з БРЗМ за допомогою 'російського' закінчення *рублей*, тоді як у корпусі УРЗМ лише шість з 42 прикладів уживання цієї лексеми мають 'російське' закінчення. Подібно до цього до лексеми «день» у корпусі БРЗМ зафіксовано 15 прикладів словосформи *дней* з 'російським' закінченням, проте в корпусі УРЗМ їх зафіксовано лише двічі, натомість одинадцять разів представлена 'українська' форма *днів*. 'Білоруські' закінчення в часто вживаних словах майже не спостерігаються. Це є одним з факторів, що вказують на виразну відмінність у відсотковому відношенні (див. табл. 10). По-друге, слід зазначити, що українській реалізації типу закінчень {-Vv} зі структурного погляду віддається особлива перевага: вона виступає без фонетичних варіантів виключно у формі -iv; отже, тут ідеться про фонологічно єдине словозмінне закінчення. При цьому воно формально чітко протиставляється своєму російському відповідникові. Білоруський тип закінчень {Vv} має формальні варіанти й фонетично більше подібне до російського еквівалента. Ці структурні умови також можуть сприяти тому, що 'українські' закінчення краще представлені в корпусі УРЗМ, ніж 'білоруські' закінчення в корпусі БРЗМ.

Лексеми, які належать до типу закінчень {-Vv} в українській мові, тоді як їхні російські відповідники належать до іншого типу закінчень, реалізують цей тип закінчень майже завжди як -iv. У випадку, якщо набуття типу закінчень {-Vv} для українських лексем та їхніх російських відповідників є 'спільним', реалізація закінчення -iv наявна лише в майже половині випадків. Преференція 'української' реалізації типу закінчення {-Vv} чітко простежується в їхньому зв'язку зі специфічно українськими словозмінними структурами.

Унаслідок рівномірного розташування типу закінчень {-Vv} розподіл форм родового відмінка множини в українській та білоруській мовах є регулярнішим, ніж у російській. Водночас 'білоруські' форми у БРЗМ в зіставлюваних лексичних контекстах ледь утримуються порівняно з 'російськими'. В УРЗМ 'українські' словозмінні закінчення представлені відносно добре. Їхня стабільність може бути мотивована лексемно-специфічно, але вона може ґрунтуватися й на структурних преференціях.

5.7. Палаталізація велярних приголосних у кінці основи давального і локативного⁷⁵ відмінка однини іменників жіночого роду на -а.

Аломорфізм основ, який виник у праслов'янській мові внаслідок палаталізації велярних у кінці основ перед словозмінними закінченнями на голосний переднього ряду, в іменникових закінченнях російської мови вирівнявся, за винятком кількох «нерегулярних» випадків (пор. *Бог* — Кл. в. одн. *Боже*⁷⁶, *око* «око [стилістично марковане як високе]» — Н. в. мн. *очи*). У білоруській та

⁷⁴ Див.: Український правопис. — 4-е вид., виправл. й допов. — К., 1993. — С. 75.

⁷⁵ У граматичній термінології російської мови цей відмінок називається «предложный». Заради термінологічного спрощення ми використовуємо для всіх східнослов'янських мов термін «локатив» (Л. в.).

⁷⁶ На синхронному рівні ця форма ближча до вигуку; історично вона сягає корінням кличного відмінка.

українській мовах наслідки процесу палаталізації в давальному та локативному відмінках однини іменників І відміни були морфологізовані. Палаталізація приголосних у кінці основи первинно виникла також у локативному відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду II відміни. Цей аломорфізм основ у російській літературній мові вирівнявся, в українській він наявний дотепер. У білоруській мові в основах на /-k-/ він послабився, а в основах на /-h-/ і /-x-/ словозмінні форми без та з аломорфізмом перебувають у складній лексичній дистрибуції⁷⁷. У корпусі БРЗМ відсутні приклади аломорфізму в цій парадигматичній позиції.

Таким чином, у російській мові велярний приголосний наприкінці основи слова зберігається в усій парадигмі, у білоруській та українській літературних мовах поширений аломорфізм основ становить альтернацію з зубним фриктивним або африкатою. Це стосується основ на /h/ > /z/, /k/ > /c/, /x/ > /s/. (див. табл. 11).

Таблиця 11

Закінчення й аломорфізм іменників жіночого роду на -а в давальному та локативному відмінках однини			
Основа на:	рос.	бр.	укр.
g	книга, книге	кніга, кнізе	книга, книзі
к (наголос на основі)	лавка, лавке	лаўка, лаўцы	лавка, лавці
к (наголос на закінченні)	щека, щеке	шчака, шчацэ	щока, щоці
x	муха, мухе	муха, мусе	муха, мусі

Російська мова засвідчує більш регулярні структури, ніж білоруська й українська: аломорфізм основ у російській мові великою мірою⁷⁸ збалансований на користь гомогенних основ слів. У змішаному мовленні слід очікувати подвійну преференцію російських форм: як соціолінгвістичний престиж російської мови, так і більша регулярність її парадигм сприяє вживанню 'російських' словозмінних форм, що також відзначено у працях про УРЗМ⁷⁹. Отже, у досліджуваних корпусах основи на /-k-/ виразно переважають порівняно з основами на інші велярні (див. табл. 12).

Таблиця 12

Розподіл аломорфно-палаталізованих і уніфікованих кінцевих приголосних основ у давальному й локативному відмінках однини іменників жіночого роду на -а у %								
Альтернація основ	БРЗМ				УРЗМ			
	-h/g-	-k-	-x-	всього	-h-	-k-	-x-	всього
без	66,7	82,3	100	81,7	40,0	87,0	50,0	82,5
з	33,3	17,7	—	18,3	60,0	13,0	50,0	17,5
всього n	21	209	5	235	15	154	2	171

Це відповідає лексичному розподілові кінцевих приголосних основ і певною мірою пояснюється частотністю словотворчого суфікса -к- (наприклад, у рос. *девушка*-к-а «дівчина»). Серед 1000 найчастотніших іменників російської мови є 52 іменники на -ка (у тому числі 39 із зазначеною морфемною структурою), сім іменників на -га і лише два іменники на -ха⁸⁰.

У змішаному мовленні переважають основи на уніфікований кінцевий приголосний: в обох корпусах — рівною мірою. Відмінність спостерігаємо лише у

⁷⁷ Див.: Атраховіч К. К., Булахуф М. Г. Зазнач. праця. — С. 54–55.

⁷⁸ Хоча велярний наприкінці основи чергується в цій позиції з палаталізованим звуком (наприклад [k] vs. [kʲ]), це є не морфологічно мотивованою регулярністю, а загальним, актуальним звуковим асиміляційним явищем.

⁷⁹ Див.: Ставицька Л., Труб В. Зазнач. праця. — С. 76.

⁸⁰ Див.: Ляшевская О. Н., Шаров С. А. Новый частотный словарь русской лексики. — М., 2009.

випадку рідковживаних основ на /-h/g-/ і на /-x-/ , де певну роль можуть відігравати нерегулярності лексичної репрезентації. Таким чином, реалізація морфологічної альтернації в основах на /-h/g-/ , імовірно, залежить від наявності лише одного іменника, пор. бр. *дарога* / укр. *дорога* , в якому аломорфні основи утримуються незмінно стабільно (бр. *дарозе* , укр. *дорозі*). В іменниках з основою на /-k-/ морфологічна альтернація в обох корпусах є слабкішою, а в поодиноких словах з основою на /-x-/ трапляється лише епізодично. У цілому преференція парадигматично уніфікованих кінцевих приголосних основи за 'російським' зразком підтверджена в обох корпусах змішаного мовлення.

Представлений матеріал дозволяє виявити певні ареальні відмінності в розподілі аломорфних та уніфікованих основ слів. У місцях збору матеріалу на сході Білорусі та в Мінську частка уніфікованих основ особливо велика. При цьому відсутність аломорфізму основ у давальному / локативному відмінках однини іменників жіночого роду є відомою діалектною особливістю східних регіонів білоруської мовної області⁸¹. Встановити, наскільки ці форми виникли внаслідок особливих історичних процесів в окремих білоруських говірках, а наскільки — під впливом російської мови (в розмовному варіанті російської літературної мови), тут не можемо. Діалектологічні дослідження української мови, що описують відсутність цих аломорфних співвідношень у східній та південній частинах країни, у будь-якому випадку посиляються експліцитно на інтенсивний українсько-російський мовний контакт, який спостерігається в цих регіонах⁸². Цікавим є той факт, що матеріал корпусу УРЗМ показує високі частки для форм без аломорфізму основ в шести з семи місць збору матеріалу, і при цьому не тільки в східних регіонах. За винятком Умані на південному заході центральної частини країни, частка уніфікованих форм становить від 75 до 100 %. Сильна тенденція до зниження морфологічних альтернацій і явна преференція регулярніших 'російських' структур основи виразно продемонстровані в цьому корпусі.

6. Огляд кількісного аналізу. Наведемо дані про рівень впливу російської мови в досліджуваних словозмінних структурах. Проаналізовані форми розташовані згідно з послідовністю частки 'російських' виявів змінних у БРЗМ (див. табл. 13).

Таблиця 13

Частка 'російських' виявів в окремих змінних				
Проаналізована форма	Регулярність ⁸³	БРЗМ	УРЗМ	Розділ
Р. в. одн. -а назв неістот, чол. рід	↑	87,3	77,9	(5.5)
Р. в. мн. -Ø / -Vj 'рос.' чол. р.	↓	87,2	51,2	(5.6)
Н. в. мн. -а іменників чол. р.	↓	86,0	90,0	(5.1)
Відсутня палаталізація в Д. в./Л. в. одн. жін. р.	↑	81,7	82,5	(5.7)
-VvV у Р. в. одн. чол. р. etc. прикметників / займенників	(↓)	26,5	3,8	(5.4)
3 ос. мн. теп. / майб. ч. /-t/	(↑)	20,5	4,9	(5.2)
3 ос. одн. теп. / майб. ч. /-t/	(↑)	18,4	5,1	(5.2)
мін. час одн. чол. р. -л (-лєя)	↑	13,8	4,4	(5.3)

⁸¹ Див.: Аванесаў Р. І. Знач. праця.— С. 162.

⁸² Див.: Жилко Ф. Т. Знач. праця.— С. 262 (для сходу); Атлас української мови.— Т. 3. Ч. 2.— Карта 50 (для півдня України).

⁸³ Напрямок стрілки у графі «регулярність» указує на те, чи вживання російських форм у змішаному мовленні збільшує («↑»), чи зменшує («↓») словозмінно-морфологічну регулярність. Якщо стрілка стоїть у дужках, то наявні обмеження розглянуто в попередніх розділах.

Тут наявне насамперед чітке роздвоєння результатів дослідження. У перших чотирьох випадках частка російських форм як у БРЗМ, так і в УРЗМ є порівняно великою. У випадку чотирьох інших проаналізованих форм частка 'російських' закінчень у корпусі БРЗМ виявляється набагато меншою, а в корпусі УРЗМ вона зовсім незначна. Послідовність часток БРЗМ, з одного боку, і УРЗМ, — з другого, демонструє чіткі паралелі. Це вказує на сильну кореляцію між БРЗМ і УРЗМ. Лише приклади іменників чоловічого роду в родовому відмінку множини випадають з єдиної картини. Як зазначалося вище (див. 5.6), виявляється формальна відмінність між закінченнями аналізованих розрядів іменників контактних мов, яка суперечить характерній для всіх інших випадків моделі «російська $\neq$ білоруська $\approx$ українська»: українське закінчення *-ів* є стабільнішим і порівняно із зіставлюваним російським закінченням, можливо, також структурно більш преферентним, ніж його білоруський відповідник. Нарешті, встановлено, що 'російський' вплив на БРЗМ і УРЗМ або однаково сильний, або в БРЗМ набагато сильніший, ніж в УРЗМ.

7. Висновки і перспективи. Привертає увагу той факт, що всі чотири проаналізовані форми з численною фіксацією 'російських' закінчень належать до флексій іменників. Проаналізовані форми з явно меншою (БРЗМ) або дуже малою (УРЗМ) наявністю 'російських' закінчень стосуються, навпаки, закінчень дієслів або прикметників (включаючи займенники і числівники, що відмінюються за прикметниковим зразком). М. Флаєр звертає увагу на те, що 'російські' закінчення іменників в УРЗМ більш поширені, ніж 'російські' закінчення в інших частинах мови⁸⁴. Те, що запозичені іменники трапляються значно частіше, ніж запозичені дієслова або прикметники (а також інші частини мови, за винятком так званих маркерів дискурсу), є відомим фактом дослідження мовних контактів⁸⁵. Як зазначалося, в цих іменниках 'російські' закінчення (див. 5.6, 5.1, 5.5) поєднуються в абсолютній більшості випадків 'російськими' або 'спільними' основами слів, які з цими закінченнями вживаються також і в російській мові. Поширення 'російських' закінчень на інші основи — 'білоруські' / 'українські', а також 'спільні', які не вживаються з відповідними закінченнями в російській мові, не зафіксовані. Тому високу частку 'російських' закінчень можна розглядати як епіфеномен перенесення (запозичення) цілих словоформ. Це також підтверджує наведений вище погляд С. Томасон, згідно з яким «запозичені» словозміни закінчення спочатку фіксуються лише в запозичених словах.

Отже, в останніх трьох зазначених формах закінчення є лексично фіксованим. За посередництва фонологічної структури (велярних кінцевих приголосних основи) це стосується також давального і локативного відмінків однини іменників на *-а* (усі іменники в корпусі — жіночого роду, див. 5.7), тобто морфологічних чергувань в основі в білоруській та українській мовах і їх відсутності в російській. 'Російська' структура тут подвійно «у виগ্রаші»: вона не лише належить до певною мірою соціально домінантної контактної мови, а й має також значно регулярнішу морфологічну структуру, ніж її білоруські та українські відповідники.

Інший вигляд мають співвідношення 'білоруських' / 'українських' і 'російських' форм у нижній частині таблиці 13. Тут закінчення лексично не прив'язані і, отже, 'російські' закінчення не можуть бути перенесені у БРЗМ або УРЗМ у межах еталонних конструкцій. Тому в обох формах змішаного мовлення вплив російської мови на ці змінні є скоріше слабким, навіть тоді, коли 'російське' за-

⁸⁴ Див.: Flier M. Surżyk : The rules of engagement.— P. 119.

⁸⁵ Див., наприклад: Thomason S. G. Language contact.— P. 69.

кінчення могло б привести до збільшення регулярності. Отже, якщо 'російські' дієслівні і прикметникові закінчення у БРЗМ є явно частотнішими, ніж в УРЗМ, це можна пояснити тим, що російська мова в Білорусі має набагато сильніше домінування над білоруською, ніж в Україні над українською. Питання про те, чи це пов'язано з підвищенням престижу української мови в пострадянській Україні, чи є давнішим явищем, лишається відкритим.

Ці результати підтверджують складну взаємодію соціолінгвістичних і системно-лінгвістичних чинників розподілу форм у змішаному мовленні. Навіть якщо словозмінна форма соціально домінантної російської є менш регулярною, ніж її відповідники в контактних мовах, вона може за умови лексичного «прив'язування» дуже легко бути включеною в змішане мовлення. За відсутності цієї умови і попри те, що 'російська' форма є регулярнішою і повинна була б мати перевагу, у змішаному мовленні обох мовних регіонів, зокрема в центральній Україні, вона простежується значно менше, ніж «автохтонні» закінчення. Ця тенденція існує незалежно від того, що корпуси відбивають різні ступені російського впливу на БРЗМ і УРЗМ.

Th. MENZEL, G. HENTSCHEL

THE INFLUENCE OF RUSSIAN ON THE INFLECTIONAL MORPHOLOGY OF BELARUSIAN-RUSSIAN AND UKRAINIAN-RUSSIAN MIXED SPEECH

The article investigates the influence of Russian on the inflectional morphology of Belarusian-Russian and Ukrainian-Russian mixed speech, which are widespread in Belarus and Ukraine. The data come from two corpora of spontaneous family conversations in mixed speech collected at seven locations in each country. The analysis focuses on eight phenomena in which the inflectional structures of Belarusian and Ukrainian are broadly consistent but contrast in a similar fashion with those of Russian. The common supposition in contact linguistics that the more regular (more «natural») structures of one of the two contact or donor languages become established in the mixed variety can be only conditionally confirmed. A Russian inflectional form enters the mixed speech if its spread is supported by lexical takeover. If this is not the case, then only few inflectional forms from Russian are found in the Belarusian-Russian mixed speech corpus and hardly any in the Ukrainian-Russian mixed speech corpus.

Key words: Belarusian-Russian mixed speech, Ukrainian-Russian mixed speech, «trasjanka», «surzhyk», contact-induced inflectional change, inflectional-morphological irregularities, lexically-bound takeover of inflectional forms.

(Ольденбург, Німеччина)

ДО ПРОБЛЕМИ СЛОВОТВІРНОЇ ФЕМІНІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: ТРАДИЦІЯ І СУЧАСНІСТЬ. II ¹

У статті проаналізовано якісні та кількісні аспекти динаміки розвитку і формування системи словотвірних фемінативів української мови на матеріалі лексикографічних праць, дотичних у часі до періоду українізації 20–30-х років ХХ століття. Простежено рефлексії словотвірних фемінативів, створених у цей період, в систему сучасної української літературної мови.

Ключові слова: словотвірна фемінізація, фемінатив, маскулінізм, словотвірна норма.

Продовжуючи розгляд питання про місце явища словотвірної фемінізації в українській граматичній традиції та активність творення парних іменників жіночого роду за доби українізації, представлений у попередній статті ², звернімося до лексикографічних праць, датованих 20–30-ми роками ХХ ст. або дотичними до цього періоду, з метою виявлення векторів і шляхів розвитку моції ³ в тогочасній українській мові в проекції на сьогодення.

Дещо несподівані узагальнення отримуємо внаслідок детального кількісно-якісного аналізу реєстру «Словника української мови» Д. Яворницького, у якому, за словами його автора, «слова записані з уст живого українського народу» ⁴. Саме тут слід було б очікувати вияву народної словотворчої стихії, бо парні назви на позначення жінки, як відомо, найширше функціонують саме в живому розмовному мовленні. Проте цього активного процесу матеріал словника не відображає: на 366 маскулінізмів, від яких з біофізіологічних та соціокультурних міркувань можна було б утворити парний іменник жіночого роду ⁵, припадає загалом 57 фемінізованих одиниць (15,5%), з яких 30 наведено разом з відповідним маскулінізмом (*архвар* — *архварка*, *безлюдник* — *безлюдничка*, *блazenь* — *блaзниця*, *винуvатець* — *винуvателька*, *єретик* — *єретниця*, *задристанець* —

¹ Дослідження виконане за фінансової підтримки проекту Zahraniční mobilita akademických pracovníků Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (2013) та гранту FF_2013_015 Kultura a struktura slovanských jazyků v období globalizačních proměn: lingvologický přístup.

² Архангельська А. М. До проблеми словотвірної фемінізації в українській мові новітньої доби: традиція і сучасність. I // Мовознавство. — 2013. — № 6. — С. 27–40.

³ Клименко Н. Ф. Моція // Українська мова : Енциклопедія. 2-е вид., перероб. та доп. / Редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови) та ін. — К., 2007. — С. 384.

⁴ Яворницький Д. Словник української мови. Передмова. — Катеринослав, 1920. — Т. 1.

⁵ Із підрахунків свідомо вилучено маскулінізми, поняттєво та дефініційно марковані семою «чоловік»: *безжєнець*, *головус*, *кажєник*, *дженжур*, *домигун*, *вельколєуд*, *дєсятник*, *зabродник*, *гробач*, *гівновоз*, *гвардіянець*, *віт*, *восвода*, *іконник*, *кожшунник*, *вугільщик* тощо.

задристанка, кошкодер — кошкодерка, каламутник — каламутниця тощо), 27 — без відповідного маскулінізма, який на той час уже був засвідчений іншими словниками або ж активно функціонував без лексикографічної фіксації, що була здійснена пізніше: боркотуха, вимітальниця, вістунка, громадильниця, жидовиця, виродка, карлиця, їдачка, коверзуха, колодниця та ін. Кілька фемінативів утворені, найімовірніше, «черезкроковим» шляхом: дурословка, догадничка, клопотниця, випивачка.

У словнику знаходимо парні фемінативи агентивно-професійної семантики белярка, бесідниця, викупниця, величниця, вимітальниця, вориця, гербатниця, глейниця, господариня, домовласниця, євангелитка, що кількісно не поступаються кваліфікативним блюзнірка, богохульниця, вишечниця, голдуниця, добруха, драпіжниця, залепанка, здирниця, зітхачка, бздуня. Водночас тут широко подано й численні маскулінізми в генералізувальній функції (богоотступник, викажчик, викладач, вихователь, виявець, віроломець, віршарь, віршовник, віритель, вогнепоклонник, вертихвіст, вертій, глитай, глядач, годинникар, діловод, достойник, жнивар) без відповідних «жіночих» корелятивів та номінанти, що слугували виключно на позначення жінки (зателепа, деньщиця, дзёська, гейда, голосильниця, ковиря, залепанка, завильниця, довгопеленка, киюшка).

Як бачимо, очевидної активності словотвірна фемінізація, за даними словника Д. Яворницького, не виявляє⁶. Цікаво, що в його реєстрі зовсім не представлено жінку в ремеслах, адже вона могла не виробляти, а продавати вироби ремісництва і таким чином отримувати окреме найменування⁷. Відсутні тут «жіночі» найменування, наприклад, до маскулінізмів *квіткарь* «продавець цв'ітовъ», *килимкарь* «мастеръ, дѣлающій “килими”»⁸ чи *капелюшник* «шляпникъ» та ін. Звичайно, такий висновок не є абсолютно беззастережним: можливо, втрачений другий том цього словника вніс би корективи в кількісне співвідношення маскулінізмів і парних, принагідно — «черезкрокових» фемінативів та фемінативів-кодериватів, оскільки реєстрові матеріали словників на різні літери можуть давати істотно відмінні результати⁹. Крім того, слід враховувати і статус переважної більшості народнорозмовних номінантів як кваліфікативних і власне оцінних, серед яких трапляється багато одиниць з подвійним родовим значенням (*ледащиця, білоручка, брехачка* тощо).

Більшу ясність у співвідношення маскулінних та фемінізованих одиниць в період українізації вносить РУСДМ. На 822 найменування маскулінного типу в цьому словнику припадає 487 фемінізованих назв особи жіночої статі, що стано-

⁶ Натомість очевидну активність тут виявляють особові іменники середнього роду (на відміну від російської мови) *бідило, бувайло, будило, вахло, гейкало, гомзило, догадайло, дрімайло, драло, дурбило, жеребило, жередило, жмайло, загинайло, замірайло, заривайло, загорюйко, засядько, какало, копило, кнохедло, куркало, обдирайло* і под., або ж імена соціально активних осіб чоловічої статі на *-иц(я)*: *державця, догидця, завідовця, звадця, кламця, конокормця*. Мовний матеріал також засвідчує виразну тенденцію до українізації лексики: *бібліотека* — *книгозбірня, збудник* — *зрушальник, відрядження* — *командирація, мікроорганізм* — *дрібнотвір, громовідвід* — *громостяг, конгломерат* — *зліпак, проголошувати* — *декларувати, кит* — *велериба* тощо.

⁷ Такі факти широко представлені в РУСДМ. Список скорочень див. у кінці статті.

⁸ Фемінатив *килимниця* засвідчений у Б. Грінченка (див.: *Словарь української мови* / Упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Д. Грінченка. — К., 1907–1908. — Т. 1–4.)

⁹ Наприклад, у РУСДМ, за нашими підрахунками, та літеру П виявлено 34 маскулінізми в генералізувальній функції і 69 моційних пар (тобто фемінативів тут удвічі більше), на літеру С — 56 маскулінних найменувань і 75 моційних пар (маскулінні та фемінізовані особові назви перебувають майже в рівному співвідношенні), а на літеру Р — 24 маскулінних номінанти проти 8 парних іменників жіночого роду (парних фемінативів засвідчено утричі менше).

виставляють 59,2 %. Інтенсивність фемінінності словотворення, як бачимо, не виявляє аномальної активності, якщо порівняти отримані нами статистичні дані ¹⁰ з тими, що їх наводить М. Федотова: в українській мові моційні кореляти утворюються, за її підрахунками, у 68,8% випадків ¹¹. Лише в чоловічому роді (без відповідного «жіночого» корелята) у РУСДМ зафіксовано номінанти *адвокат, академік, архітектор, фахівець, редактор, режисер, засновник, знавець, музикант, митець* (майстер своєї справи), *критик, кандидат, інспектор, інструктор, інженер, виборець, директор, прокурор, професор, речник, делегат, лідер, радник* тощо. Натомість серед парних найменувань жіночого роду маємо *вितворниця, виховниця, відбирачка, державиця, діловодка, заграбачка, здіймачка, мальовниця, накладачка, народженка, образниця, обслідниця, одесчанка, опікунка, підданиця, поселениця, постачниця, починачка, праволомниця, рахівничка, родачка, свідчиця, спожитиця, статистиця, утікавиця, читальниця, шепотинниця, щепійка* тощо. Фемінативи, розміщені у словнику, ілюструють широке формальне варіювання жіночих парних найменувань, що свідчить про неусталеність словотвірної норми і конкурування варіантів: *вихователька — виховниця, видавачка — видавиця — видавниця, доглядачка — доглядниця, іспитовниця — іспитувачка, партійка — партійниця, винуватиця — винуватниця* та ін.

Значна група фемінативів, засвідчених у РУСДМ, стала надбанням української літературної мови: до реєстру сучасних тлумачних словників СУМ (1970–1980) ¹² та ВТССУМ увійшли загалом 286 фемінативів, що становить 58,7 % від їх загальної кількості (*авторка, акторка, артіленьця, бублейниця, видавниця, винахідниця, відповідачка, городянка, дилетантка, експлуататорка, замовниця, керівниця, лікарка, наступниця, оглядачка, пацієнтка, радниця, садівниця, телеграфістка, утікачка, читачка* тощо). Частина особових назв жіночого роду відійшла до пасивної лексики, найчастіше — разом зі своїми «чоловічими» корелятами як архаїзми та історизми чи просто як рідковживані слова (*харчівниця, шапірографістка, торбарка, посесорка, правіжниця, шепотинниця* та ін.). Певна кількість фемінативів укладачами більш пізніх тлумачних словників не була визнана вдалими через немілозвучність їхньої форми (*посилачка, протетованка, спадкодавиця, спорудниця, статистиця, убезпечувачка, уручниця, утайниця* тощо).

У понад п'ятдесяти випадках, що відображають процес конкурування «жіночих» дериватів, можемо спостерігати природний процес пошуку найвдалішого фемінатива. Так, наприклад, із засвідчених у РУСДМ 30-ти прикладів словотвірних варіантів найменувань жінки (двох, а в деяких випадках і трьох) до реєстру СУМ (1970–1980) та ВТССУМ було залучено один або два найприйнятніші: *видавачка — видавиця — видавниця, виховниця — вихователька, володілиця — володарка, доглядниця — доглядачка* ¹³, *друкарниця — друкарка, замовиця — замовниця, наскоциця — нападниця, паківниця — пакувальниця, перекупиня — перекупка — перекупниця, шпінюнка — шпигунка, читиця — читальниця, читачка, утікавиця — утікачка*. У 11-ти випадках жоден з варіантних фемінативів до реєстру сучасних словників залучений не був: *опікунка — опікуванка, держа-*

¹⁰ Під час статистичних підрахунків не бралися до уваги фемінативи, утворені іншим, ніж деривація, шляхом, та маскулінні номінанти, що не передбачають або на ту пору не передбачали жіночого корелята (*двоєсженець, інтендант, вояк, новобранець, рекрут, лоцман, біндюжник, різник, землемір, капелан* тощо).

¹¹ Федотова М. Е. Лексические инновации в сфере наименований женских профессий // Слово в динамике : Сб. науч. тр. Твер. гос. ун-та. — Тверь, 1997. — С. 96.

¹² У дослідженні використано в усіх можливих випадках дані словникового реєстру СУМ (2010–2013) у 20-ти томах, зокрема, т. 1 (2010), т. 2 (2012) та т. 3 (2013).

¹³ Фемінатив у ВТССУМ відсутній.

льниця — держниця, ощаджувачка — ощадниця, партійка — партійниця, подавиця — подавниця, сполучниця — сполучувачка, членкиня — членка тощо. У деяких випадках жоден з кількох варіантів назв жінки, утворених від різних основ, не став надбанням сучасного українського лексикону: *доказниця, свідчиця, обвинувниця, оскаржниця*. Натомість у 10-ти випадках укладачі сучасних словників визнали прийнятними обидва варіанти найменування жінки, запропоновані в РУСДМ: *кухарка і куховарка, позивачка і позовниця, служителька і служниця, квартирантка і квартиронаймачка*. У частині випадків один з них має обмежувальну позначку: *обранка* рідко і *обраниця*.

Крім того, у 20-ти випадках менш вдалий фемінатив, засвідчений у аналізованому словнику, був замінений укладачами СУМ (1970–1980) і ВТССУМ більш вдалим, подекуди утвореним від іншої основи: *господариня* → *господиня*; *винуватниця* → *винуватниця*; *накладачка* → *накладальниця*¹⁴, *одесчанка* → *одеситка*; *відкупниця, підплатниця* → *хабарниця*; *посилачка* → *відправниця*, *утайниця* → *утаювачка* тощо. Хоча в окремих прикладах більша «вдалисть» сучасного фемінатива є, на наш погляд, сумнівною: номінанти, засвідчені в РУСДМ, — *односелиця, усиновниця, ключарка, здавальниця* — є більш природними для системи нашої мови, ніж представлені в СУМ (1970–1980) і ВТССУМ *односельчанка і односілчанка, усиновителька, ключниця, здавачка*. У частині випадків фемінатив, засвідчений у РУСДМ, має й інший варіант, запропонований укладачами СУМ (1970–1980) та ВТССУМ: *акторка і актриса, цінувальниця і цінителька, челядниця і челядинка, позивачка, позовниця і позивальниця, бублейниця, бублеиниця і бубличниця*.

Певна частина фемінативів (43 одиниці), засвідчених у РУСДМ, стали надбанням сучасної української мови з певними стилістичними та стилізовими обмеженнями. Зокрема, позначку *рідко* у СУМ (1970–1980) мають 7 фемінативів (*вибранка, дорадниця, обмовниця, об'явниця*); позначку *заст.* — 9 (*викупниця, вірниця, корчмарка, навчителька*); позначку *дорев.* має 1 фемінатив (*економка*); позначку *розм.* — 20 одиниць (*виказувачка, викладачка, здириця, лекторка, машиністка, медичка, міліціонерка, ошуканка*); позначку *діал.* — 2 одиниці (*попратниця, родачка*); позначку *книжн.* — 1 одиниця (*репрезентантка*), позначку *юр.* — 3 одиниці (*посвідниця, співнаймачка, співспадкоємиця*).

Ще одне суттєве зауваження: у післяслові до перевиданого в Мюнхені 1993 р. словника РУСДМ О. Горбач дуже різко і безкомпромісно висловлюється щодо русифікаційних «поправок» до української термінології, що, на його думку, позначилося й на матеріалах, уміщених до словника, але про який-небудь тиск радянської цензури стосовно творення і вживання парних до чоловічих жіночих найменувань навіть не згадує¹⁵.

Дещо меншу активність творення фемінізованих статусних найменувань жінки (особових назв за професією, родом діяльності тощо) порівняно з маскулінізмами, зафіксованими РУСДМ, спостерігаємо в РУС (1924–1933), головним редактором якого був академік А. Кримський. Принаймні до таких висновків спонукають три наявні його томи¹⁶.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Горбач О. Російсько-український «Словник ділової мови» // Інститут української наукової мови ВУАН. — 1930. — С. 1–6.

¹⁶ Пор. реєстр РУС із реєстром РУСДМ: у РУС — тільки *ветеринар* (у РУСДМ — *ветеринарка*), *аматор* (пор. *аматорка*), *асистент* (пор. *асистентка*), *бакалійник* (пор. *бакалійниця*), *видавач* (пор. *видавачка*), *видавець* (пор. *видавиця, видавниця*), *діловод* (пор. *діловодка*), *ліквідатор* (пор. *ліквідаторка*) тощо.

Аналіз реєстрових матеріалів РУС у проекції на стан тогочасної української лексики на позначення та сучасний матеріал засвідчують цілком природний процес пошуку найбільш вдалого і прийнятного фемінатива, який би найвищою мірою узгоджувався із системою і структурою нашої мови. Наприклад, у багатьох випадках до реєстру РУС уміщено два і більше варіантні фемінативи на позначення жінки за певною ознакою: *віртуозка* і *віртуозниця*; *бублейниця* і *бублешниця*; *баришниця* і *баришівниця*; *приводниця* і *приводителька*; *богиня* і *божиця*; *богадільниця* і *богаділиця*; *вигадниця* і *вигадчиця*, *вигадничка*; *метільниця* і *метільничка*, *помітуха*; *вставлячка*, *вправничка* і *вправлювачка*, *бунтарка* і *бунтівниця* та ін.

У значній кількості випадків до реєстру сучасних словників (СУМ (1970–1980) та ВТССУМ) залучено найбільш вдале із запропонованих у РУС мовне позначення жінки: *брехтя*, *брехунка*, *брехуха*; *божиця*, *богиня*; *вкладодавиця*, *вкладниця*; *володілиця*, *властителька*, *владниця*; *вигадчиця*, *вигадничка*, *вигадниця*; *в'язільниця*, *в'язальниця*; *сперечниця*, *суперечниця*; *пекарниця*, *пекарка*; *сповісниця*, *оповісниця*; *бунтарка*, *бунтівниця*; *вихованиця*, *вихованка*; *вигодованка*, *годованка*; *відновителька*, *відбудовниця*; *віроломка*, *вірозламниця*, *апостатка*, *рenegатка*, *перекиньчиця*, *зрадниця*, *віровідступниця* тощо. Часом сучасні словники СУМ (1970–1980), ВТССУМ та СУМ (2010–2013) засвідчують два, а подекуди і три запропоновані варіанти, проте один із них отримує обмежувальну позначку: *арф'ярка* заст., *арфістка*; *вісниця*, *вістунка*, *вістівниця* рідко. У інших випадках запропоновану в РУС форму замінено прийнятнішою: *їздиця*, *верховичка* — *вершниця*; *богомілька* — *богомолка*; *близниця* — *близнючка*. Маємо факти, коли жодна з фемінізованих назв, уміщених у РУС, до реєстру сучасних словників не увійшла: *богадільниця*, *богаділиця*; *богохваля*, *богошановниця*; *вставлячка*, *вправничка*, *вправлювачка*; *приводниця*, *приводителька*; *правіжниця*, *доправиця*, *стягальниця*; *ганчірниця*¹⁷, *шматярка*, *лахманниця*, *онучкарка*, *старолахманниця*; *вітролетка*, *вітрянка*, *шаламутка* та ін. У деяких випадках до словників СУМ (1970–1980), ВТССУМ та СУМ (2010–2013) було залучено обидва запропоновані укладачами РУС варіанти: *бунтівниця* і *бунтарка*.

Про те, що носії української мови за часів українізації не намагалися утворити парний до чоловічої назви фемінатив за будь-яку ціну, свідчить те, що синонімічних маскулінізмів на позначення особи за певною (характерною) ознакою словник наводить значно більше, ніж парних фемінативів. Очевидно, утворені від деяких із них жіночі назви не видавалися укладачам РУС вдалими: пор. маскулінізми *близнюк*, *близняк* і тільки один фемінатив *близниця*; *хабарник*, *хапун* і тільки *хабарниця*; *блудодій*, *блудник* і тільки *блудниця*; *благодійник*, *добročинник*, *добročит*, *добročичливець* — і тільки *благодійниця*, *добročинниця*, *добročичливиця*; *черевичник*, *черевичкар* і тільки *черевичниця*; *в'язільник*, *в'язальник*, *в'язій* і тільки *в'язільниця*, *в'язальниця*; *правіжник*, *доправиц*, *стягач*, *збіриц*, *здириц* і тільки *правіжниця*, *доправиця*, *стягальниця*; *винуватець*, *винуватник*, *провинник*, *провинець* і тільки *винуватиця*, *провиниця*; *вітрогон* — *вітрогонка* і *вітер-дівка* та *вертипорох* — *вертипорох-дівка* тощо. Зафіксовані нами й факти «черезкрокового» словотвору фемінативів: *безплідниця*, *недбайлиця*, *недбаха*, *безчесниця*, *люблянка*, *милованка*, *помітуха*.

¹⁷ Номінант *ганчірниця* не містить СУМ (1970–1980), проте у ВТССУМ та в СУМ (III, 2013) він засвідчений.

Слід визнати, що системне порівняння матеріалів РУСДМ та РУС не може претендувати на цілком вичерпне, зважаючи як на загальний, так і неповний обсяг РУС. Проте зіставлення інтенсивності творення номінантів особи жіночої статі в РУСДМ та РУС, засвідчених на літери А–В¹⁸, дало цікаві результати. Звичайно, РУС містить загалом значно більшу кількість одиниць на позначення особи, адже до його реєстру залучено й кваліфікативні та оцінні номінанти, з цілком об'єктивних причин відсутні в РУСДМ, проте інтенсивність творення фемінативів на базі маскулінних найменувань у РУС істотно не відрізняється від РУСДМ.

У РУСДМ на літери А–В маємо 74 маскулінних номінанти, які можуть стосуватися й особи жіночої статі¹⁹, проти 41-го парного фемінатива, що становить 55,4 %; у РУС маємо на ці ж літери 520 маскулінізмів проти 332 фемінативів, тобто 62,6 %. З урахуванням того, що назви особи жіночої статі кваліфікативного й оцінного типів в українській мові утворюються значно активніше, оскільки тяжіють до розмовної сфери (*аферистка, богохульниця, духозбудниця, вірозламка, перекиньчиця, полонениця, їздиця, верховичка, пестійка, шахрайка, дуриксвітка, негрошолобка, тимчасовиця, сподобанка, віддавала, соромітниця, бахурка, талалайка, брехачка, песиголовця, крутихвостка, вітролетка, вискакуля, велетка, великаниця, самохвалька, бридуля, вошивка, вошопрудка, чматовиха, забійка, галабурдниця* тощо), така різниця не видається аномальною.

Із загальної кількості фемінативів, засвідчених у РУСДМ на літери А–В (41 одиниця) до сучасного українського лексикону, за даними СУМ (1970–1980), увійшли 23 назви (55,4 %), за даними ВТССУМ — 19 назв (46,3 %). Із 332 фемінативів, уміщених у РУС, таких назв (літери А–В) до СУМ (1970–1980) залучено загалом 172, що становить 51,8 % від їх загальної кількості. ВТССУМ містить таких назв на 19 менше — загалом 153, що становить 47,5% від їх загальної кількості. Загалом же, порівняно з реєстрами РУСДМ та РУС, укладачами ВТССУМ вилучено фемінативи застарілі, діалектні, рідковживані, немилозвучні, не надто вдалі тощо: *острожсниця, збитошниця, негрошолобка, наглядачка, доглядачка, вістівниця, верхоумка, вершителька, владниця, володілиця, державиця, милоданка, колотниця, відмовниця, відбудовниця, правіжниця, вкладачка, подавиця, висловниця* тощо.

За даними СУМ (2010–2013), переважна більшість фемінативів, запропонованих укладачами словників РУСДМ та РУС, що усталилися в сучасному українському лексиконі, залучені до реєстру першого–третього його томів без обмежувальних позначок: *авторка, актриса, аптекарка, арфістка, бублейниця, бенефіціантка, бібліотекарка, боговідступниця, брошурувальниця, бунтівниця, бунтарка, віяльниця, вихователька, відбудовниця, вигадниця, вишивальниця, в'язальниця* та ін. Також до СУМ (2010–2013) повернено деякі вилучені укладачами ВТССУМ із словникового реєстру жіночі назви, як-от: *відбудовниця, відмовниця* розм., *верхоумка* рідко, *вершителька* книжн. Номінант *безсрібниця* у 20-томному словнику наведено без обмежувальної позначки (пор. позначку *заст.* у СУМ

¹⁸ Вибір словникового матеріалу на літери А–В не випадковий — він дасть змогу залучити до аналізу дані трьох виданих на сьогодні томів СУМ (2010–2013) і таким чином простежити зміни кількісного складу та словникових ремарок фемінативів порівняно із СУМ (1970–1980) та ВТССУМ.

¹⁹ І в цьому випадку ми свідомо вилучали з підрахунків ті маскулінізми, які в лінгвокультурній свідомості носіїв мови стійко асоціюються з чоловічою сферою (професії, ремесла, рід занять, соціальний статус): *гармаш, отаман, архidiaкон, верблюдник, біловус, кремез, патлач, джигун, вішал* тощо.

(1970–1980) та ВТССУМ²⁰), у номінанта *благовісниця* змінено позначку на *уроч.* (пор. позначку *книж. рідко* у СУМ (1970–1980), *книж. заст.* (ВТССУМ)), у фемінатива *бусурманка* (*бусурменка*) позначку *заст. нар.-поет.* змінено на *заст.* У фемінатива *боговідступниця* позначку *заст.* знято і укладачами ВТССУМ, і укладачами СУМ (2010–2013). Натомість у фемінатива *віровідступниця* (пор. позначку *заст.* — ВТССУМ) у СУМ (2010–2013) жодної позначки не виявлено.

Частина фемінативів у СУМ (2010–2013) зберегла обмежувальні позначки, засвідчені в СУМ (1970–1980) та ВТССУМ: *арф'ярка заст.*, *арфістка*. Позначку *розм.* зберігають, услід за СУМ (1970–1980) та ВТССУМ, фемінативи *бухгалтерка*, *багатурка*, *балетниця*, *баландрасниця*, позначку *іст.* — фемінатив *боярина*, позначку *нар. поет.* — *бранка*, позначку *заст.* — *блудниця*, *войовниця*, *викупниця*. Оцінні назви особи жіночої статі, відповідно, залишилися стилістично маркованими: *бахурка* *лайл.*, *верескуха* *розм.*, *брехуха* *розм.*, *брехунка* *розм.*, *безпутниця* *розм.*, *вітрогонка* *зневажл.* тощо.

У сучасному українському мовленні спостерігаємо процес актуалізації окремих жіночих назв, запропонованих свого часу словниками РУСДМ та РУС. У багатьох працях частину з них кваліфіковано як слова, «повернені» в українську мову шляхом прямого засвоєння з мови української західної діаспори²¹, яка не дала їм зникнути: *членкиня* (як один із засвідчених у аналізованому словнику варіантів, оскільки варіант *членка* в актуальному сучасному мовленні фактичним матеріалом не підтверджений)²², *продуцентка*²³, *пропагаторка*²⁴, *роботодавиця*²⁵, *спілчанка*, *свідчиця*²⁶. Проте в РУСДМ не засвідчені фемінативи, що широ-

²⁰ Не можемо оминати увагою той прикрий факт, що укладачі ВТССУМ внесли неабияку плутанину в і без того непросте питання про стилістичний і стильовий статус парного найменування особи жіночої статі. Порушивши традицію СУМ (1970–1980), де біля кожного маскулінізма і відповідного фемінатива як окремого слова в разі потреби є обмежувальна позначка (*баландрасник розм.*, *баландрасниця розм.*; *віровідступник розм.*, *віровідступниця розм.* тощо), його автори в усіх здійснених виданнях ВТССУМ у одних випадках залипили обмежувальні позначки біля обох складників моцїної кореляції (наприклад, *читальник розм.*, *читальниця розм.*; *балетник розм.*, *балетниця розм.*), у інших — з невідомих причин і головне — без будь-яких пояснень у передмові (див.: Стилістична характеристика слів реєстру) — обмежувальну позначку залипили тільки біля маскулінного найменування (пор. *безсрібник заст.*, *безсрібниця Ж. до безсрібник*; *вішальник зневажл.*, *вішальниця Ж. до вішальник*; *баландрасник розм.*, *баландрасниця Ж. до баландрасник*, *войовник заст.*, *войовниця Ж. до войовник* і под.). У такій системі маркування фемінативів проблематично розібратися і професійному філологу (бо ж пересічний користувач словником у такому разі мусять співвіднести фемінатив із маскулінізмом, від якого той потенційно міг бути утворений (а відомо, що не в усіх без винятку випадках фемінативи є демаскулінними за походженням), знайти його в реєстрі, з'ясувати, чи є він маркованим, і тільки тоді зробити висновок про маркованість похідного фемінатива). Зважаючи на те, що у словнику, відповідно до абетки, маскулінізм і відповідний фемінатив не завжди стоять поряд, укладачі ВТССУМ створили серйозну проблему передусім для тих, кому словник призначений, — носіїв української мови. Працю з таким словником іноземця, що вивчає українську мову, важко собі навіть уявити.

²¹ Тараненко О. О. Принцип андроцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух // Мовознавство. — 2005. — № 1. — С. 23; Тараненко О. О. Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. — 2013. — № 2–3. — С. 76.

²² Наявність чи відсутність фемінатива *членкиня* у РУС немає змоги визначити через відсутність останнього тому. У СЧСТ, який мав би відображати реальний лексику української діаспори, слово *членкиня* не зафіксовано.

²³ Фемінатив *продуцентка* в РУС та СЧСТ не засвідчений.

²⁴ Фемінатив *пропагаторка* засвідчений у РУС, проте в СЧСТ відсутній.

²⁵ Наявність чи відсутність фемінатива *роботодавиця* в РУС неможливо встановити через відсутність останнього тому. Немає його і в СЧСТ.

²⁶ Фемінативи *спілчанка*, *свідчиця* запропоновано як українські жіночі еквіваленти до іношомовних слів *компанйон* та *очевидець* у СЧСТ. У РУС вони мали би бути вміщені до останнього тому.

ко вживаються в сучасному українському мовленні з посиланням на мовну традицію 20–30-х років ХХ ст.: *делегатка* (у словнику подано лише маскулінізм *делегат*)²⁷, *лідерка* (подано лише *лідер*)²⁸, *професорка*²⁹ (лише *професор*), *прем'єрка* (лише *прем'єр*)³⁰, *продавчиня* (авторами пропонувано *продавачка*)³¹, актуалізація яких сьогодні також пояснюється охоронним впливом діаспори. Фемінатив *фахівчиня*, що найчастіше виступає як один із прикладів «повернених» цим шляхом у сучасний український лексикон слів, не фіксує ні РУСДМ, ні СЧСТ. Немає змоги перевірити його наявність і за словником РУС через відсутність його останнього тому. Фемінатива *молодчиня* не містить жоден із словників, зокрема й СЧСТ, у якому цей фемінатив міг би бути справді очікуваним³². Це саме стосується й номінантів *міністерка* чи *лідерка*³³.

Таким чином, висновки про те, що певні фемінативи «повернулися» в сучасне українське мовлення завдяки їх збереженню в мові західної діаспори, потребують об'єктивного наукового уточнення, бо маємо чітко з'ясувати: чи є підстави вважати такі фемінативи надбанням нашої мови доби українізації, що пізніше були засвоєні нашими співвітчизниками-емігрантами і усталилися в їхньому мовленні, чи вони були пізніше утворені самими представниками української діаспори за аналогією і безпосереднього відношення до лексики доби українізації не мають.

Зрозуміло, що для цілком надійних, об'єктивних та несуперечливих висновків щодо активності перебігу процесу словотвірної фемінізації в аналізований період дослідникові сьогодні вкрай необхідний систематизований словник фемінативів доби українізації 20–30-х рр. ХХ ст. Він мав би базуватися на матеріалах усіх наявних словників, датованих цим періодом або дотичних до цього періоду, а його реєстровий матеріал був би максимально повним і спроектованим на радянську добу та сучасний стан українського фемінінного лексику. Працю над таким словником нами уже розпочато.

Загалом же здійснений аналіз статусу і стану фемінінного словотворення доби українізації дещо бентежить. Якщо вже в українській мові, на відміну від російської, професійні назви бувають здебільшого особні для чоловіків і особні для жінок, то цей процес мав би послідовно відбитися у словниках ділової мови, перекладних словниках, укладених до початку першої хвилі деукраїнізації, та у словниках, виданих представниками української діаспори, які, позбавлені будь-якого диктату та тиску із зовні, мали б підтвердити послідовне збереження мовою українських емігрантів уже відомих в 20–30-х роках фемінативів. Адже соціальна активність жінки в період українізації була достатньо високою, аби сформувати «соціальне замовлення» на відповідне позначення особи жіночої статі, а наша мова мала і має достатню кількість фемінізувальних формантів, щоб таке «соціальне замовлення» виконати.

Отримані нами дані дають вагомі підстави поставити під сумнів наявність стійкої або хоча б відносно стабільної традиції в послідовному продукуванні словотвірних фемінативів у період українізації, про яку не свідчать ані дані

²⁷ Фемінатив *делегатка* зафіксовано в РУС. У СЧСТ він відсутній.

²⁸ Фемінатив *лідерка* не фіксують ні СЧСТ, ні РУС.

²⁹ Номінант *професорка* уміщено до реєстрів СЧСТ та РУС.

³⁰ Лише маскулінізми *прем'єр* та *прем'єр-міністр* фіксує РУС.

³¹ Фемінатив *продавчиня* містить лише СЧСТ У РУС засвідчено *продавниця*.

³² До рос. *молодец-девка* РУС пропонує відповідник *козир-дівка*. Номінант *молодчиня* в цьому словнику відсутній.

³³ Їх не фіксує жоден із згаданих тут словників, а головне — СЧСТ.

українських граматик кінця XIX — поч. XX ст., ані дані словників, що фіксують стан українського фемінінного лексикону означеної доби. Практика тогочасного словникарства підтверджує лише цілком природний процес фемінінної мовотворчості, де більш вдале невіддільне від менш вдалого, милозвучне — від немилословного, доцільне — від менш доцільного. Такий процес — запорука мовного поступу, що його відображає копівка праця кодифікаторів мови, на жаль, не позбавлена суб'єктивності щодо природності й об'єктивної необхідності того чи іншого слова на позначення особи жіночої статі в системі української мови.

Крім того, відсутність практично жодних зауваг національно налаштованих українських мовознавців, зокрема й авторів тогочасних граматик, щодо «утисків» цього процесу в контексті загальної тенденції до зросійщення української мови періоду деукраїнізації та той факт, що більше ніж половина словотвірних фемінативів, зафіксованих у лексикографічних джерелах, дотичних до аналізованого періоду, стали надбанням сучасного українського лексикону (певна їх частина — з обмежувальними позначками, що в переважній більшості випадків має цілком об'єктивні підстави), спонукає до серйозних роздумів. У чому ж, власне, виявлявся «диктат» та «потужний тиск» норми російської мови на фемінізувальні процеси в українській мові радянської доби, про який вперто пишуть сьогодні непоодинокі українські дослідники? М. Гінзбург, зокрема, переконаний: «Після 1933 року мові штучно нав'язували як переважну прикладкову модель творення жіночих назв (*жінка-майстер, жінка-крavecь*) і водночас обмежували використання готових словотвірних відповідників (*майстриня, кравчиня, лідерка* ³⁴), а активні в українській мові форманти творення жіночих назв визначали і стилістично маркували як розмовні й у такий спосіб обмежували-звужували вживання самих дериватів... На жаль, багато людей і сьогодні перебувають під психологічним впливом цих настанов» ³⁵. Усіх тих, хто має інший погляд на речі, дослідник називає «борцями проти подібних нібито новотворів».

Ще різкіше з цього приводу висловлюється А. Нелюба ³⁶, називаючи обмежувальні чинники фемінізації штучними позамовно-диктувальними і дорікаючи вченим у намаганні науково обґрунтувати небажаність творення лексем на позначення жінок через їх позакультуromовний статус. Питання ж «хіба можна казати-творити *прем'єрка, міністерша, мисткиня, поетка?*» вчений визначає для себе і колективу мовців на загал (зокрема і для філологів) як риторичне, а враження пересічних мовців щодо неприродності посталих у новій Україні номенів — як оманливе ³⁷.

На тлі здійсненого аналізу стану і розвитку процесу фемінізації в українській мові 20–30-х років XX ст. постає слушне запитання: чому більше ніж половину фемінативів, засвідчених лексикографічною практикою тієї доби, таки було залучено до реєстрів пізніших у часі тлумачних словників, а іншу — ні? Були це чийсь підступні наміри, зрадницьки зреалізовані «руками» укладачів сучасних словників, чи пошук найбільш доцільного і прийняттого слова на позначення особи жіночої статі, здоровий глузд і мовний такт, що спонукав укладачів слов-

³⁴ Зауважимо: говорити про номінант *лідерка* як про «готовий словотвірний відповідник» в українській мові немає найменших підстав — його не фіксує жоден зі словників доби українізації та радянських часів.

³⁵ Гінзбург М. Гендерні особливості української мови, на які треба зважати // Українознавчий альманах. — К. ; Мелітополь, 2012. — Вип. 9. — С. 81.

³⁶ Нелюба А. М. «Гендерна лінгвістика» і малопродуктивні словотворчі засоби // Лінгвістика : 36. наук. пр. — Луганськ, 2011. — № 1. — С. 135–136.

³⁷ Там же. — С. 137.

ників радянської і пострадянської доби не залучати до їх реєстру слова невдалі, немилословні, кострубаті? Чи варто нам усім шкодувати за «дискримінованими» у такий спосіб фемінативами на кшталт *метільничка, заграбачка, іспитувачка, видавачка, видавиця, протетованиця, виселениця, замовиця, накоштниця, держиця, повірниця, віртуозниця, бридуля, богохваля, песиголовиця, перекинчиця, вивернениця, ворохобниця, моторуха, вошивця, вискакуля, злодіячка, легкодумка, дурословка, віщука, зітхачка, задрістанка* тощо? І чи номінанти *професор, доктор філологічних наук, лексикограф, мовознавець* тощо, ужиті стосовно особи жіночої статі, становлять загрозу націоналізації української мови?

Проведене дослідження також засвідчує проблематичність твердження про те, що фемінізація в українській мові доби українізації була явищем усталеним, послідовним, виявляла високу активність і що є підстави говорити про стабільну мовну традицію української мови початку ХХ ст. у творенні парних іменників жіночого роду, яку за радянських часів штучно (силоміць) нівелювали і до якої нам усім сьогодні в контексті автохтонізації нашої мови слід повернутися.

Цілком і безумовно підтримуючи прагнення українського культурномовного суспільства до відродження національної специфіки й самобутності нашої мови, снагу «виполювати страшний кукіль з нашої золотої мовної пшениці» (В. Сімович), вважаємо за необхідне ґрунтовно й неупереджено дослідити й осмислити мовну традицію, що склалася в минулому столітті. Чи маємо вагомі підстави вважати, що за цей період наша мова, перебуваючи під потужним «тиском» неписаних законів, зумовлених впливом російської мови, жодної життєздатності і спротиву такому диктатові не виявила? Чому про цей тиск на систему словотвірних фемінативів практично не згадують ні українські мовознавці, ні представники української інтелігенції, адже багато з них про інші факти зросійщення українського лексику в радянський період висловлювалися відкрито і без жодного страху, не зважаючи на небезпеку бути покараним?

Та й шлях затятого відштовхування від норми російської мови, яка, як уважає значна частина українських дослідників, здійснювала потужний диктувальний вплив на норму українського фемінінного словотворення³⁸ без огляду на реальні результати нового жіночого назовництва в українській мові та глибокого аналізу ситуації з новітнім фемінінним словотвором у самій російській мові на межі тисячоліть³⁹, не видається достатньо поміркованим та виваженим. Чи не краще, за влучним висловом В. Сімовича, «покласти в думці побіч себе явища в обох мовах і поробити з того відповідні висновки»⁴⁰? Інакше над нами вічною марою стоятимуть закони російської граматики, авторитет В. В. Виноградова⁴¹, О. Єсперсена⁴² чи інших «винних» у насильницькому стримуванні процесів фе-

³⁸ Зауважимо: на фактах штучного стримування словотвірної фемінізації в самій російській мові наполягає і Г. П. Нецименко (*Нецименко Г. П. Существительные женского рода со значением лица в русском и чешском языке: тенденции развития // Язык. Сознание. Коммуникация* : Сб. науч. статей, посвящ. памяти заслуж. проф. МГУ А. Г. Широковой. — М., 2009. — Вып. 38. — С. 10–25).

³⁹ Див. детальніше: *Архангельская А. Сексизм в языке: мифы и реальность. — Olomouc, 2011. — S. 153–188.*

⁴⁰ *Сімович В. Праці* : У 2 т. — Чернівці, 2005. — Т. 1. — С. 55.

⁴¹ Див. детальніше: *Семиколєнова О. Ш., Шиліна А. Г. Гендерний аспект сучасної мовної політики (міжнародний досвід і українська перспектива) // Мовознавство. — 2006. — № 3. — С. 37.*

⁴² *Синчак О. Як мова вбиває експертку // Критика. — Число 11–12 (169–170). — 2011. — С. 33.*

мінізації маскулінних найменувань осіб, що традиційно вживаються й на позначення особи жіночої статі.

Погодьмося: процеси фемінізації надто складні й суперечливі, щоб визнавати їх або безумовно позитивними, або безумовно негативними фактами новітньої української мови. У подібних процесах, на думку О. О. Тараненка, далеко не завжди можна провести межу між тими явищами, яких об'єктивно потребує літературна мова, але які штучно були стримувані в попередні періоди її розвитку, і тими, що перебувають уже поза цими потребами, призводять до сплутування виражальних засобів різних стилів і жанрів (до надмірного «орозмовлювання» літературної мови, до того чи іншого спрощення її стилістики, пор. *керівничка партії, колишня мерка Ірпеня, міністерка соціальної політики*)⁴³. Засоби масової інформації, навпаки, переконують: що більше таких «найчудніше уклепаних» (І. Верхратський) слів уживають український мовець і «мовкиня» vs. «мовчиня», то більш шляхетним і українським є їхнє мовлення. Смак доби притупляє усвідомлення того, що «українська мова є настільки особливе та естетично пригоже явище, що його не можна руйнувати своєю необережністю та байдужістю»⁴⁴.

Не можемо не погодитися з Є. А. Карпіловською в тому, що така неоднозначна ситуація ставить академічну спільноту перед необхідністю дати відповіді на питання про доцільність інновацій та їх відповідність чинним нормам. Саме мовознавці мають з'ясувати, чи нова лексика прийшла в українську мову надовго, чи, як і мода та смак спільноти, вона скоро минула і відійде в пасив⁴⁵. Відповіді на ці питання потребують вираженої, об'єктивної, колегіальної та надійно обгрунтованої оцінки місця новітніх фемінативів у системі та структурі української мови з огляду на мовну норму і реальні потреби сучасної комунікації, вивчення ставлення українського суспільства до цього явища з погляду сприйняття проблем літературної норми у громадській свідомості.

На часі відділити в нашому новітньому фемінінному словотворі, що в багатьох випадках перетворився зі словотвору на слововитвір, зерно від половини. Не вживати тих фемінативів, які не суперечать системі та структурі української мови і які засвідчені авторитетними кодифікаційними джерелами як стилістично нейтральні (*асистентка, дисертантка, дослідниця, пасажирка, бібліотекарка*), немає жодних вагомих підстав. Проте варто зважити, чи справді наша мова об'єктивно потребує мовних позначень жінки на зразок *анатомія, виробниця, гастроентерологія, деканка, європка, зоологія, логопедка, метеорологія, пілоткиня, тезкиня, феінфотোগрафія, унікалка, упівка* тощо, і чи є нагальна необхідність творити жіночі особові назви за будь-яку ціну? Чи справді потужні кореляти *мовець — мовкиня*, vs. *мовчиня та мовлянин — мовлянка* є засобами нашого нового мовомислення? І чи справді усі наведені нами вище факти неофемінізації «наочно увиразнюють вихід українського жіночого словотвору із зони впливу (диктату, нав'язування) російської мови як мови “елітної”, “просунутої” і протиставлюваної українській як мові “сільській”, “хуторянській”⁴⁶.

Мова як система та кожна її підсистема зокрема визначається складною взаємодією доцентрових та відцентрових сил і тенденцій. Навіть у мові з потуж-

⁴³ Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) // Мовознавство. — 2008. — № 2–3. — С. 169.

⁴⁴ Марван І. Quo vadis, lingua ucrainica? — Melbourne, 1992. — С. 15.

⁴⁵ Карпіловська Є. Мода на слова і норма мови // Культура слова. — К., 2012. — Вип. 77. — С. 34–135.

⁴⁶ Нелюба А. М. Інноваційні зрушення й тенденції в українському жіночому словотворі // Лінгвістика. — 2011. — № 2 (23). — С. 57.

ною регулярністю, наприклад у чеській, зустрічаються поодинокі випадки неутворення парних фемінативів, засвідчені в сучасних академічних граматиках⁴⁷. У мові, як і в житті, діють обмеження і заборони, які неможливо пояснити, трапляються дивні переваги одних засобів словотворення над іншими, а також важкозрозумілі на такому тлі майже дублетні утворення. Цю обставину необхідно враховувати, коли йдеться про мовну систему, її правила та механізми. Мовна дійсність не вкладається в цю підпорядковану розумові систему. З огляду на це, очевидно, краще говорити не про обмеження в дослідницьких можливостях, а про принципову внутрішню властивість мови⁴⁸.

Крім того, щедро й рясно утворюючи фемінативи на зразок *списконоша, поетичка, політологеса, політологша, правдописка, прозаїкиня, прозаїчка, прозаїця, керівниця, керівничка* тощо, їхні «автори» та користувачі мовою не беруть до уваги надзвичайно важливого критерію, який І. Улуханов назвав результативним, зумовленим властивостями можливого похідного слова як результату⁴⁹. Саме цей, результативний чинник сьогодні опинився поза увагою як дослідників, так і нормалізаторів української мови кінця ХХ — початку ХХІ ст. Адже слово може бути утворене за питомими в українській мові словотвірними типами та моделями за допомогою характерних для українського фемінінного словотвору модифікаційних формантів, а результатом є незграбне, неоковирне, немилословне, коструbate «створіння», що противиться духу й душі української мови. Сьогодні маємо справді значну кількість праць (на більшість з яких у статті здійснено покликання), де вчені досліджують словотвірні фемінативи з різних поглядів і з використанням різних методів, проте на негладкий шлях визначення їх об'єктивної необхідності, оцінки їхньої естетичності й узгодженості із системою нашої красивої і милозвучної мови чомусь воліють не ступати.

Г. М. Сютя під час дискусії на Всеукраїнському семінарі «Актуальні проблеми української неографії» (21–22.02 2013, Рівне ; Острог) дуже вдало сформулювала ще один надзвичайно важливий чинник оцінки інновацій — *чинник естетичної сприйнятності* новоутвореного слова. Про необхідність визначати «коефіцієнт» доцільності інновацій та їхні подальші перспективи пише і А. М. Нелюба⁵⁰, проте поки що визначення реальної доцільності численних сучасних неофемінативів залишається поза увагою дослідників. Звісно, мовознавці не мусять ставати на консервативні позиції ортодоксального пуризму, уподібнюватися «мовній поліції» і своїм або чийось вольовим рішенням забороняти вживання окремих не надто вдалих неофемінативів. Таке, звичайно, важко собі уявити, бо за В. Матезіусом, «неможливо вибудувати систему контролю над мовою, яка б працювала в автономному режимі як електричний вимикач»⁵¹. З ін-

⁴⁷ Див. докладніше: *Hrušková Z. Jména přechýlená // Tvoření slov v češtině II. Odvozování podstatných jmen.*— Praha, 1967.— S. 536–551; *Kroupová L. Žena v zaměstnání a povolání // Slovo a slovesnost.*— 1980.— R. 41.— S. 208–216; *Mluvnice češtiny II. Tvarosloví.*— Praha, 1986.— S. 33–34; *Архангельська А. М.* Неологіка чеської мови у контексті суспільних змін (на матеріалі словника неологізмів О. Мартінцової) // *Динамічні процеси в граматиці і лексичному складі сучасних слов'янських мов.*— Рівне ; Оломоуць, 2011.— С. 179–184.

⁴⁸ *Милославский И. Г.* Вопросы словообразовательного синтеза.— М., 1980.— С. 189.

⁴⁹ *Улуханов И. С.* О закономерностях сочетаемости морфем в славянских языках // *Славянское языкознание : XII Междунар. съезд славистов [Докл. рос. делегации].*— М., 1998.— С. 539.

⁵⁰ *Словотворчість незалежної України. 1991–2011 : Словник / Укл. А. Нелюба.*— Х., 2012.— С. 3.

⁵¹ *Mathesius V.* O jazykové správnosti. Několik časových poznámek // *Mathesius V. Jazyk, kultura a slovesnost.*— Praha, 1982.— S. 60–64.

шого боку, вчені й не повинні мовчки споглядати сучасний процес форсованої словотвірної фемінізації. Їхнє завдання — неупереджено оцінювати такі процеси, передбачати результати, доступно й переконливо пояснювати користувачам мови, який з новостворених номінантів особи жіночої статі в кожному конкретному випадку відповідає комунікативним і функціональним завданням, а який суперечить цим вимогам і самому організму нашої мови, мовній традиції.

Осмислений аналіз результатів новітнього українського фемінічного словотворення справляє враження, що в нашому суспільстві необмеженої словотвірної свободи українець як творець своєї мови перетворився на *homo ludens* — людину грайливу, котра бездумно експериментує зі своєю рідною мовою виключно собі на радість і втіху, отримуючи задоволення від самого процесу гри зі словом і жодним чином не зважає на його результат. У зв'язку з цим спадають на думку слова українського письменника, культурного діяча, педагога, дипломата, лікаря Модеста Левицького, творча діяльність якого припала і на 20–30-і роки ХХ ст., про якого колеги писали, що він лікував людей і мову: «Коли твориться щось нове, то треба його творити відразу добре, щоб не довелося потім переробляти, поправляти, латати, набираючись сорому за це і перед світом, і перед потомними поколіннями»⁵².

З огляду на це наступним етапом нашого дослідження стануть аналіз сучасного стану «жіночого» назовництва, зокрема лексикографічної фіксації новітніх українських фемінізованих найменувань жінки в неологічних словниках нової незалежної України, та вивчення суспільної думки щодо традиційних маскулічних та сучасних фемінізованих назв особи жіночої статі в сучасному українському мовленні.

(Рівне)

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- ВТССУМ — Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К., 2007. — 1728 с.
- РУС — Російсько-український словник : В 4 т. / За ред. В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко; голов. ред. А. Кримський та С. Єфремов (1924–1933). — [http://r2u.org.ua/data/Російсько-український_академічний_словник_\(192433\).pdf](http://r2u.org.ua/data/Російсько-український_академічний_словник_(192433).pdf).
- РУСДМ — Російсько-український словник ділової мови. Термінологія та фразеологія. (Проект). / Укл. М. Дорошенко, М. Станиславський, В. Страшкевич. — Х. ; К., 1930 — 248 с. [Перевид. 1993, Мюнхен ; післяслово О. Горбача].
- СУМ (1970–1980) — Словник української мови : В 11 т. — К., 1970–1980.
- СУМ (2010–2013) — Словник української мови : В 20 т. — К., 2010–2013. — Т. 1–3.
- СЧСТ — *Шмена П.* Словник чужомовних слів і термінів. — Монреаль, 1977. — <http://www.twirpx.com/file/100214/>

A. M. ARKHANHELKA

ON THE PROBLEM OF DERIVATIONAL FEMINIZATION IN PRESENT DAY UKRAINIAN LANGUAGE: TRADITION AND MODERNITY. II

The article analyzes the qualitative and quantitative aspects of the dynamics of development and formation of derivational feminine system of Ukrainian language on the material of lexicographical works pertaining to the period of Ukrainianization of 20–30-ies of the XX century. A process of transition of derivational feminines, created during this period, into the system of the modern Ukrainian language is studied here.

Key words: derivational feminization, feminine, masculinity, derivational standard.

⁵² *Левицький М. П.* Паки й паки (Про нашу літературну мову). — Відень ; К., 1920. — С. 6.

ДВА УТОЧНЕННЯ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

7 березня 2014 року виповнюється 90 років докторові філологічних наук, професору кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, заслуженому діячеві науки і техніки України, учаснику Великої Вітчизняної війни Сергієві Івановичу Дорошенкові. Сергій Іванович є автором близько 200 праць, у тому числі монографії «Складні безсполучникові конструкції української мови», навчальних посібників «Вступ до мовознавства» (у співавторстві), «Граматична стилістика української мови», «Основи культури і техніки усного мовлення», «Основи лінгвістичних досліджень», «Загальне мовознавство», «Методика викладання української мови» (у співавторстві). Редколегія журналу щиро вітає С.І. Дорошенка з ювілеєм і пропонує увазі читачів нову розвідку вченого.

У статті йдеться про неправомірність віднесення до речень однорідного (однотипного) складу безсполучникових складних структур протиставного значення як невідповідних засадам однорідності, рівноправності у формуванні цілого; про заміну термінів «речення однорідного (однотипного) складу» і «речення неоднорідного (неоднотипного) складу» термінами «речення з однофункціональними предикативними частинами» і «речення з різнофункціональними предикативними частинами», що відповідають критерію пріоритетності семантичних відношень предикативних частин у структурно-семантичному принципі класифікації безсполучникових складних речень.

Ключові слова: безсполучникові складні речення, речення однорідного (однотипного) складу, речення неоднорідного (неоднотипного) складу, речення з однофункціональними предикативними частинами, речення з різнофункціональними предикативними частинами.

В останні півстоліття безсполучникові складні речення виокремилися в помітний напрям семантико-синтаксичних досліджень, спричинених прагненням з'ясувати сутність цього граматичного явища. Поштовхом до цього стала висловлена в 50-і рр. XX ст. М. С. Пospelовим думка про безсполучникові складні речення як особливий структурно-семантичний тип складних речень, що не спирається на систему складних речень¹. До неї поставилися по-різному: від схвалення до заперечення.

Не прийнявши своєрідності цих складних конструкцій автори «Русской грамматики», які через «відсутність сполучникового зв'язку між частинами»² відмовили їм у реченнєвості, потрактувавши їх як текстові утворення і назвавши безсполучниковими поєднаннями речень³. Не визнали їх реченнями також автори монографії «Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання». У їхній

¹ Пospelов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений // *Вопр. синтаксиса совр. рус. яз.* — М., 1950. — С. 338–354.

² *Русская грамматика* : В 2 т. / Синтаксис. — М., 1980. — Т. 2. — С. 634.

³ Там же.

інтерпретації складні безсполучникові структури — це міжрівневі комунікати і деривати, перші з яких — ті, що не мають граматичних моделей і парадигм, другі — ті, що більшою чи меншою мірою співвідносні зі складними сполучниковими реченнями⁴. Отже, в аргументації нереченневості безсполучникових складних утворень її прибічники спираються на відсутність у них або граматичного зв'язку⁵, або чітко визначених граматичних зразків⁶. Поза увагою залишені синтаксичні, семантичні і структурні особливості, на єдності яких будується реченнєвість безсполучникових складних одиниць. Це: 1) безсполучниковий зв'язок предикативних частин, який протиставляється сполучниковому і який наявний не тільки в складному, а й у простому реченні; 2) супроводжувані внутрішньоструктурною інтонацією семантичні відношення предикативних частин, що будують єдине смислове ціле; 3) граматизовані засоби: порядок розташування предикативних частин, видо-часова і часово-способова узгоджуваність форм присудків, інтонація в її синтаксичній функції, що формують речення як синтаксичну конструкцію; 4) інтонаційний малюнок завершеності, завдяки якому безсполучникова єдність предикативних частин вицленюється в тексті як комунікативна одиниця.

Знехтувавши цими ознаками у визначенні граматичного статусу безсполучникових складних утворень, автори зазначених видань усе ж визнають у них взаємопов'язаність предикативних частин, виявлену у відношеннях, аналогічних або близьких до складних сполучникових речень⁷, і не заперечують дії в цих відношеннях «смислових чи комунікативних засобів»⁸. Більше того, на основі встановлених відношень вони поділяють і безсполучникові поєднання речень, і міжрівневі деривати на дві групи: поєднання речень, а також деривати з двобічним відношенням частин і поєднання речень та деривати з однобічним відношенням частин, у межах яких виділено відношення предикативних частин, співвідносні зі складносурядними і складнопідрядними реченнями⁹. Те, що автори згаданих праць визнають семантичні відношення між предикативними частинами у формуванні значення цілого і в той же час заперечують реченнєвість складних безсполучникових структур, можна кваліфікувати як вияв неусталеного розуміння природи розглядуваних одиниць. Ці погляди не отримали підтримки синтаксистів.

У сучасній лінгвістиці «переважна більшість дослідників визнає безсполучникові складні речення як окреме утворення в системі складного речення»¹⁰, а разом з тим приймає їхню класифікацію, уведену в науковий обіг М. С. Поспеловим. За нею безсполучникові складні речення поділені на речення однорідного й неоднорідного складу. Речення однорідного складу — це одиниці з рівноправними предикативними частинами, пов'язаними значенням однорідності, яка виявляє себе в «однаковому відношенні предикативних частин до того цілого, яке вони виражають»¹¹. Такими визнані речення з перелічувальним і протистав-

⁴ Слинько І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання. — К., 1994. — С. 632.

⁵ Русская грамматика. — С. 465.

⁶ Слинько І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Зазнач. праця. — С. 285.

⁷ Русская грамматика. — С. 634.

⁸ Слинько І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Зазнач. праця. — С. 632.

⁹ Русская грамматика. — С. 636; Слинько І. І., Гуїванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Зазнач. праця. — С. 635.

¹⁰ Загнітко А. П. Теоретична грамати́ка сучасної української мови : Морфологія. Синтаксис. — Донецьк, 2011. — С. 732.

¹¹ Поспелов Н. С. Зазнач. праця. — С. 344.

ним (зіставним) значенням. На відміну від структур однорідного складу в реченнях різнорідного складу предикативні частини передають ту чи ту залежність одна від одної: зумовленість наступної попередньою, обґрунтування наступного попереднім або розкриття в наступному якогось попереднього змісту¹².

З таким групуванням безсполучникових складних речень погодилися не всі вчені. У тому, що до першої групи входять речення перелічувальні і протиставні (зіставні), а до другої — зумовленості, обґрунтування та ін., О. М. Гвоздев убачає схожість з розрізненням складносурядних і складнопідрядних речень, тому не визнає доцільності такої класифікації¹³. Запропонований М. С. Поспеловим поділ безсполучникових складних речень справді нагадує класифікацію сполучникових складних речень, однак ця подібність зумовлена не зразком сполучникових структур. Однорідність / неоднорідність складу встановлювалася не за граматичними, а за логіко-семантичними показниками. Відсутність у безсполучникових складних реченнях сполучників і сполучних слів дозволяє твердити, що в основі їх розрізнення лежать «смысловые грамматические отношения» (В. В. Виноградов)¹⁴, які в різновидах речень з однорідним і неоднорідним складом набувають власне граматичних, тобто інтонаційно-структурних, характеристик.

Ця класифікація відіграла визначальну роль в обстоюванні самостійності безсполучникових складних речень, стала важливим етапом у їх вивченні¹⁵.

У подальшому поділ безсполучникових речень на дві групи залишився незмінним. Лише терміни «речення однорідного складу» і «речення неоднорідного складу» замінили на «речення однотипного складу» і «речення неоднотипного складу». Змін зазнали також назви речень однорідного (однотипного) складу: їх іменують або реченнями зі значенням переліку і значенням зіставлення¹⁶, або єднальними, зіставними і зіставно-протиставними¹⁷. Цією заміною не порушено засади застосованого до класифікації безсполучникових складних речень структурно-семантичного принципу, альтернативи якому немає.

Мова може йти лише про визнання / невизнання окремих положень прийнятої класифікації. Ця стаття містить два уточнення: 1) щодо необґрунтованого віднесення речень протиставної семантики до розряду однорідних (однотипних) і 2) щодо введення термінів «речення з однофункціональними предикативними частинами» і «речення з різнофункціональними предикативними частинами» замість термінів «речення однорідного (однотипного) складу» і «речення неоднорідного (неоднотипного) складу».

Пропонуючи ці уточнення, ми виходимо з розуміння того, що традиційні погляди можна деталізувати, а терміни, що з часом втрачають авторитет, можуть піддаватися заміні. Нашою метою є обґрунтування запропонованих уточнень не виходячи за межі структурно-семантичного принципу і спираючись на здобутки у вивченні безсполучникових складних речень.

Що ж викликає незгоду з розміщенням речень протиставного значення поряд з реченнями перелічувальної семантики в системі структур однорідного (од-

¹² Там же.— С. 347.

¹³ Гвоздев А. Н. Современный русский литературный язык : Синтаксис.— М., 1958.— Ч. 2.— С. 256.

¹⁴ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 340.

¹⁵ Белошапкова В. А. Современный русский язык : Синтаксис.— М., 1977.— С. 223.

¹⁶ Там же.— С. 234.

¹⁷ Сучасна українська літературна мова : Синтаксис.— К., 1972.— С. 415; Загнітко А. П. Знач. праця.— С. 736.

нотипного) складу? Як свідчать факти, — різні семантичні відношення предикативних частин у них.

Перелічувальні відношення будуються на засадах рівноправності, незалежності, однорідності предикативних частин, чим виявляють однакове ставлення до утворюваного ними речення. На таких прикладах, як «Ножи стучат, посуда звенит, масло шипит» (А. Чехов), М. С. Поспелов доводить, що однорідні предикативні частини позначають або одночасність, або взаємну відповідність явищ, або часову послідовність, однаково стосуючись цілого, яке вони виражають¹⁸. Відоме й дещо розширене потрактування цих речень: «Серія переліку має включати в себе більше ніж два члени ... Між двома сусідніми членами в серії переліку немає ніяких відношень. Усе, що їх зближує, це ідентичність їх позиції у відношенні до загального, до зовнішнього для серії члена»¹⁹.

У протиставних реченнях складові частини передають невідповідність, несумісність між предметами або діями, оскільки за смисловим відношенням репрезентують різні сторони утворюваного ними цілого. У прикладі «Мы нападали, он отступал» (В. Гаршин) М. С. Поспелов визнає протиставлення однієї частини змісту другій²⁰, а в іншому місці розвідки зауважує, що «протиставні безсполучникові речення відповідають логічній антитезі двох суджень»²¹. Крім того, протиставлення ґрунтується на запереченні одного й утвердженні іншого як протиставно-конструктивних елементів. На це вказує М. С. Поспелов, наводячи приклад: «Извините! Я не Максим Максимыч: я штабс-капитан» (М. Лермонтов)²². Приймаючи таке потрактування речень неоднорідного складу, наступні дослідники уточнювали його, підкреслюючи, що предикативні «частини в них за змістом різнотипні і становлять різні сторони утворюваного ними цілого»²³, що «складові частини семантично неоднорідні»²⁴. Ці висловлення поєднує одне: складові частини речень неоднорідного (неоднотипного) складу передають різне відношення до утворюваного ними цілого, у цьому полягає їхня відмінність від речень перелічувального значення.

Зіставлення характеристик перелічувальних і протиставних речень переконує в тому, що за семантичними відношеннями поєднуваних компонентів щодо цілого лише перше з них має ознаки речень однорідного складу, у яких складові частини однорідні, незалежні, семантично скоординовані у відношенні до цілого, друге не має цих ознак, тому не може бути віднесене до речень однорідного складу.

Речення не схожі не лише семантично, а й структурно. Речення перелічувальної семантики можливі у двочленному, тричленному і багаточленному вијавах²⁵, до того ж припускають додавання рівноправних, однорідних частин, що свідчить про їхню структурну відкритість. Конструкції ж протиставного значення становлять закриті структури, засновані на двобічних відношеннях, у яких розширення їхньої будови ідентичними предикативними членами неможливе. У них поєднання двох частин утворюють замкнену групу своєрідного комплексу з двох суджень²⁶. Відмінність відкритих і закритих структур вбачають і в то-

¹⁸ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 344, 345.

¹⁹ Карцевский С. О. Бессоюзие и подчинение в русском языке // Вопр. языкознания.— 1961. — № 2.— С. 126.

²⁰ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 345.

²¹ Там же.— С. 347.

²² Там же.

²³ Белошапкова В. А. Знач. праця.— С. 234.

²⁴ Сучасна українська літературна мова.— С. 409.

²⁵ Поспелов Н. С. Знач. праця.— С. 344.

²⁶ Там же.— С. 345.

му, що «у відкритій структурі основна предикація формує першу частину фрази як закінчене ціле, до якого друга предикація приєднується як додаток», у закритій структурі «основна предикація зосереджена на другій частині фрази і приєднує цю частину до першої як її завершення»²⁷.

Отже, і з погляду структурного відмінність розглядуваних структур очевидна: у реченнях з перелічувальною семантикою наявні ознаки однорідності складу, реченням протиставного (зіставного) значення властиві інші класифікаційні прикмети, за якими їх не можна віднести до групи речень однорідного (однотипного) складу. Їхнє місце — серед речень неоднорідного (неоднотипного) складу (див. табл.).

Таблиця

Відмінність структур речень з перелічувальною та протиставною семантикою		
Ознаки розрізнення	Перелічувальні речення (з ознаками речень однорідного складу)	Протиставні речення (з ознаками речень неоднорідного складу)
— за роллю підрядних частин у відношенні до цілого	підрядні частини рівноправні, однорідні у відношенні до цілого, яке вони виражають	підрядні частини вказують на різні сторони цілого, яке вони передають ними
— за будовою	дво- і багаточленні	двочленні
— за відкритістю / закритістю структури	відкриті	закриті
— за припустимістю додавання предикативних частин	додавання припустиме	додавання неприпустиме

Цей висновок є першим зазначеним вище уточненням, пов'язаним з перерозподілом видів речень однорідного складу.

Друге уточнення стосується перегляду вживання термінів «речення однорідного (однотипного) / неоднорідного (неоднотипного) складу». За значенням цих термінів розрізнення безсполучникових складних речень має спиратися на структурні ознаки. Проте в поділі таких речень на групи на них не завжди можна покладатися. Схожими за будовою бувають і речення відкритих, і речення закритих структур, тобто речення однорідного (однотипного) і речення неоднорідного (неоднотипного) складу. У них можлива однотипна синтаксична будова предикативних частин, однакове часово-видове і часово-способове вираження предикатів. Ілюструють це приклади з безсполучниковими складними реченнями з російських та українських творів: «Глаза его покраснели, челюсти дрожали» (М. Горький)²⁸ — речення з однорідними частинами і «Лес рубят — щепки летят»²⁹ — речення зумовленості; «Вітер ущух, спека спала, небо стало прозоро-голубим» (Я. Баш) — речення перелічувальне з часовою послідовністю; «Гаї шумлять — я слухаю» (Г. Тичина) — речення неоднорідного складу з часовим компонентом; «...не було б Дон-Кіхотів, Вже б давно посивіла земля» (Б. Олійник)³⁰ — речення закритої структури з умовно-наслідковим відношенням складових частин. Оскільки однотипність будови предикативних частин засвідчується і в реченнях однорідного, і в реченнях неоднорідного складу, термін,

²⁷ Карцевский С. О. Бессоюзное и подчиненное в русском языке. — С. 126.

²⁸ Пospelов Н. С. Знач. праця. — С. 346.

²⁹ Там же. — С. 348.

³⁰ Русанівський В. М., Жовтобрюх А. М. та ін. Українська граматика. — К., 1986. — С. 336.

за яким необхідно розрізняти однорідні й неоднорідні будови, втрачає достовірність. Звідси — пошуки його заміни, що відповідає пріоритетному критерію структурно-семантичного принципу, а саме: семантичним відношенням предикативних частин, відмінна роль яких формує різні види речень. У творенні змісту одних речень їхня роль однакова: вони незалежні одне від одного, інакше кажучи, вони виконують ту саму функцію щодо цілого, створюваного їхніми відношеннями. Такі структури правомірно називати реченнями з однофункціональними частинами. В інших реченнях функції предикативних частин різні: одна з них може вказувати на причину, друга — на наслідок, на умову і результат або одна з частин містить повідомлення, яке не відповідає висловленому в першій частині. За виконанням різних функцій предикативних частин такі речення можна називати реченнями з різнофункціональними предикативними частинами.

Реченнями з однофункціональними предикативними частинами є структури перелічувального значення, відношення предикативних частин яких семантично незалежні щодо утворюваного ними цілого. За виконанням предикативними складниками різних функцій щодо цілого, всі інші речення, у тому числі і речення протиставної семантики, належать до речень з різнофункціональними предикативними частинами.

Отже, проведені спостереження дозволяють зробити такі дві пропозиції. Перша: безсполучникові складні речення з протиставним відношенням предикативних компонентів вилучити з групи речень, до якої належать структури перелічувальної семантики — вони відмінні семантично й структурно. Друга: замість термінів «речення однорідного (однотипного) складу» і «речення неоднорідного (неоднотипного) складу» використовувати терміни «речення з однофункціональними предикативними частинами» і «речення з різнофункціональними предикативними частинами». Вони становлять уточнення поширеної в сучасному синтаксисі класифікації безсполучникових складних речень, розробленої у свій час М. С. Поспеловим.

(Харків)

S. I. DOROSHENKO

SPECIFYING TWO DEFINITIONS IN THE CLASSIFICATION OF ASYNDETTIC COMPOSITE SENTENCES

The article argues against the erroneous attribution of asyndetic composite structures with adversative interrelations between constituent clauses to the sentences of *uniform / non-uniform* composition, since they do not meet the basic requirement of uniformity, i. e. the equality of parts in the formation of the whole. It is proposed to replace the terms *uniform / non-uniform* with *functionally homogeneous / functionally heterogeneous*. The latter terms conform to the semantic and structural principle of the classification of asyndetic composite sentences, which gives preference to semantic interrelations between their predicative parts.

Key words: asyndetic composite sentences, uniform / non-uniform sentences, functionally homogeneous sentences, functionally heterogeneous sentences.

КОГНІТИВНО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ ПОГЛЯД НА ЕТИМОЛОГІЮ РЕФЛЕКСІВ ПЕРШОКОРЕНІВ _____

У статті доводиться доцільність когнітивно-порівняльного етимологічного методу дослідження першокореня, його засади та прийоми. Розглядаються приклади застосування даного методу, виводиться поняття першокореня, трансляції його смислу та трансформації значень.

Ключові слова: першокорінь, трансляція, трансформація значення, смисл, лінгвістичний метод, когнітивний метод, етимологія.

Початок XIX ст. вважається часом наукового оформлення мовознавства, оскільки саме тоді у працях Ф. Боппа, Я. Грімма, Р. Раска, О. Х. Востокова застосовується новий порівняльно-історичний метод дослідження мови.

Проблема розроблення цього методу досить актуальна, їй присвячені праці Б. О. Серебренникова, Ю. С. Степанова, Л. П. Іванової, цілий ряд конференцій, організованих В. А. Глуценком, енциклопедичні видання О. О. Селіванової. З'являються нові вимоги до дисертацій щодо необхідності детального опису вже існуючих методів та розроблення власного методу. Виникла необхідність створення методу для вивчення першокоренів, які продовжують існувати у словах сучасних споріднених і неспоріднених мов.

Феномен першокореня постає як результат пізнання світу людиною в найдавніші часи. Тоді вона виокремила з хаосу вражень певні явища та предмети і дала їм назву, покладаючи в основу номінації найактуальнішу ознаку. Те, що привернуло увагу людини на «світанку» творення мови, було названо словами, які у вигляді першокоренів дійшли до наших часів, і продовжуватимуть свій шлях у майбутнє доти, доки існуватимуть мови.

Першокорінь — це первісний корінь, що його закладено в основу номінації, у внутрішню форму слова, який трансформується у своїх значеннях. Цей процес зумовлений національною та культурною специфікою мов-рецепієнтів та їхніх носіїв, і зберігає загальну семантичну вісь при трансляції первинного смислу.

Кожна галузь знання стає наукою тоді, коли формується об'єкт, предмет дослідження, створюється власна методика аналізу. Домінантною ознакою певного напрямку є власний метод. Метод у лінгвістиці — це система науково-дослідницьких прийомів, спрямованих на вивчення закономірностей виникнення, розвитку та функціонування мовних явищ ¹.

Першокорінь стає новим об'єктом дослідження, у зв'язку з чим важливого значення набуває вивчення трансляції смислу та трансформації значень, а це у свою чергу потребує розроблення нового методу.

¹ Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке.— М., 2005.— С. 314.

Загальними філософськими категоріями, які стали теоретичним обґрунтуванням методу, що використовується в нашому дослідженні, є категорії історичного та логічного, вони характеризують важливі особливості процесу розвитку, а також співвідношення між логічним розвитком думки та історією предмета, історією самого пізнавального процесу².

Аксіомою екзистенції першокореня є його розвиток, підпорядкований певній логіці. На початку процесу, на момент первинної номінації, логіка трансформацій значень ще відсутня, оскільки відсутнє вираження розвиненої структури об'єкта (першокореня). Послідовність фаз частково відображена у спробах учених знайти закономірності розвитку семантики. Процес завершується становленням певного специфічного об'єкта. Однак щодо нашого дослідження така «завершеність» у першокорені можлива лише умовно, стосовно певної мови на певному синхронному зрізі її розвитку.

«Шлях» першокореня вочевидь є нескінченним, він завершиться із припиненням існування всіх мов та всіх носіїв. У зв'язку з цим є певна розбіжність у співвідношенні категорій історичного та логічного з процесами розвитку першокореня. «В об'єкті, що досяг “готової класичної форми”, відпадає та втрачається все випадкове, що є невід'ємним від історичного процесу»³. На шляху розвитку першокореня не втрачається значущість жодної трансформації. Для першокореня життєво важливим є будь-яке семантичне забарвлення, оскільки воно може дати поштовх до формування наступних значень, що стануть актуальними в тій чи іншій мові, на тому чи іншому етапі її розвитку. Однак логічне відтворення шляху першокореня як розвинутого цілого виявляється ключем для розкриття його справжньої історії. Таким чином, філософські категорії історичного та логічного допомагають розкрити сутність процесу розвитку першокореня, цілісність якого забезпечується трансляцією смислу крізь віки та мови, а різноманітність і мінливість постає в трансформації значень на різних етапах розвитку в різних мовах.

В етимології у дослідженні першокоренів використовується система термінів, як-то: «першокорінь», «трансляція смислу», «трансформація значень», «проформа», «етимон», «фонетичний процес» та ін.

Прикладом вияву першокореня може слугувати корінь **hop-*, що, на думку О. С. Мельничука⁴, наявний у назві українського народного танцю *гопак*, а також у німецькому *hopp*. У сучасній англійській мові *hop* «стрибати» (від дангл. *hoprian*) співвідноситься з давнім північним *hoppa* «стрибати»⁵. Цей корінь є частиною складених слів, таких як, наприклад, *grasshopper* «коник» (*grass* «трава», *hop* «стрибати», *-er* — суфікс на позначення виконавця дії).

Через когнітивно-історичну сутність першокореня необхідно розробити та застосувати когнітивно-порівняльний етимологічний метод його дослідження, у якому має бути задіяна вся сукупність лінгвістичних знань.

Насамперед зазначимо, що назва нашого методу — це наукова алюзія порівняльно-історичного методу. Порівняльно-історичний метод розвивався та вдосконалювався, він охопив, крім фонетики і морфології, також синтаксис та, що є особливо важливим для нашого дослідження, — семантику (у творах Е. Бен-

² Філософський словарь / Под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина. — М., 1968. — С. 141.

³ Там же. — С. 142.

⁴ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. — К., 1982. — Т. 1. — С. 561–562.

⁵ Collins English dictionary. — 3-ed. — s.l., 1991. — P. 748.

веніста, К. Бругманна, Л. А. Булаховського, Т. В. Гамкрелідзе, Б. Дельбрюка, В. М. Жирмунського, В'яч. Вс. Іванова, А. Мейє, О. С. Мельничука, О. М. Селіщева, Б. О. Серебренникова, О. М. Трубачова). Основою етимологічної методики, на думку Ж. Ж. Варбот, є порівняльно-історичний метод дослідження різних одиниць мови, що спирається на закони та закономірності фонетичних і морфологічних змін⁶.

Як зазначає Л. П. Іванова, «кожна галузь знань стає наукою, коли виробляє власний об'єкт, метамову (систему термінів) та методи. У межах науки, що вже склалася, формуються різні напрями, головною ознакою сформованого напрямку є власний метод. Так, наприклад, першим напрямом нашої науки, що заклав засади лінгвістики, стало порівняльно-історичне мовознавство, яке виникло завдяки розробленню порівняльно-історичного методу⁷. О. О. Потебня вважав, що «думка про порівняння всіх мов є для мовознавства таким самим великим відкриттям, як ідея людства для історії»⁸.

На відміну від семасіології, що вивчає формування значення, ми приділяємо увагу також процесам трансляції смислу та трансформації значень. Функціоналізм досліджує ту чи іншу категорію, вживання та функціонування якої вивчається на всіх рівнях мови. Ми розглядатимемо лексичний рівень. Традиційна граматики насамперед займається категоріями, що оформлюють смисл. Нашим завданням є виявлення смислу та його трансляції, що є формою, а не змістом.

Ідея «шляху» першокореня, який продовжує функціонувати в сучасних споріднених і неспоріднених мовах, ґрунтується на існуванні ностратичних мов та теорії єдиного походження всіх мов В. фон Гумбольдта.

Дуже цінною спадщиною порівняльно-історичного методу є етимологічні словники. Наукова етимологія ґрунтується на фонетичних законах, що лежать в основі порівняльно-історичного методу мовознавства. Її було започатковано 1833 року працею А. Ф. Пота «Етимологічні дослідження в сфері індогерманських мов». Методи лінгвістичної географії із залученням діалектного матеріалу були розроблені Ж. Жильєроном. Зв'язок лексики з реаліями культури висвітлювався у творах В. Мейєр-Любке, В. фон Вартбурга, Г. Шухардта — учених, які належали до течії «Слова та речі». Процеси зміни значень та аналіз лексики за семантичними полями розглядалися Й. Тріром.

У ХХ ст. у працях Е. Бенвеніста, В. В. Мартинова, О. С. Мельничука, Р. О. Якобсона активізується застосування структурних принципів аналізу лексики за семантичними, кореневими, афіксальними, лексико-граматичними ознаками. Про визначну роль фонетичних законів як рушійної сили змін писали Я. Малкієл, А. Мейє, О. М. Трубачов. Взаємозв'язок історії суспільства та походження слів вивчався у творах В. І. Абаєва, Е. Бенвеніста, В'яч. Вс. Іванова, М. М. Покровського, О. М. Трубачова⁹.

Цінний матеріал, накопичений за століття етимологічних досліджень, дає вченим можливість спостерігати історію перетворень того чи іншого слова, що

⁶ Варбот Ж. Ж. Этимология // Лингвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 696.

⁷ Иванова Л. П. Метод и смежные явления: функции, критерии разграничения // Методы лингвистических исследований.— Слов'янськ, 2010.— С. 69–70.

⁸ Колесов В. В. Сравнительно-исторический метод в трудах А. А. Потебни // Наукоева спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія : Сб. науч. трудов.— К., 1985.— С. 36.

⁹ Арпанова Н. С. Этимон // Лингвистический энциклопедический словарь.— М., 1990.— С. 597.

наводиться в етимологічних словниках. Без цього було б неможливе здійснення напрямів досліджень у галузі лінгвістики, культурології, філософії, концептології. Завдяки порівнянню даних етимологічних словників нами було створено корпус із 170 першокоренів та з'ясовані шляхи трансформації їхніх значень.

Рушійною силою руху першокоренів є полісемія. Кількість першокоренів обмежена. Пошук першокоренів здійснюється в різних споріднених та неспоріднених мовах у діяхронічному аспекті. Виявлення низки першокоренів відкриває первісні елементи творення світу, а саме те, чому людина насамперед давала назву та що осмислювала в навколишньому середовищі.

Смислом першокореня є інваріант, його значення в різних мовах — варіанти (у відношенні варіанта та інваріанта за В. М. Солнцевим), зумовлені національною та культурною специфікою. Семантична вісь полісемії пов'язує смисл першокореня та варіанти його значень. Смисл першокореня транслюється, значення — трансформуються.

Зазначимо, що ідея трансформаційної методики належить Н. Хомському¹⁰, який утілював її на синтаксичному матеріалі. Але синтаксис підлягає формалізації значно більше, ніж семантика. У нашому дослідженні ідея трансформації екстраполюється на трансформації значень першокореня.

Засобами, завдяки яким відбуваються трансформації значень, є метафора та метонімія. Найчастотнішим у трансформації значень першокореня є метонімічний перенос. «Метонімія — це семантичний перенос, під час якого форма мовної одиниці або оформлення категорії переноситься з одного референта на інший на основі тієї чи іншої суміжності останніх при відображенні у свідомості носія мови»¹¹. На думку О. О. Тараненка, «...коли значення тієї чи іншої одиниці можна одночасно інтерпретувати двояко, створюється подвійний смисл тлумачення певного значення у відповідних контекстах та ситуаціях, що призводить до метонімічного переносу»¹².

Менш частотним виявляється метафоричний перенос, тобто, метафора — це семантичний перенос, під час якого форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інший на підставі тієї чи іншої подібності останніх при відображенні у свідомості носія мови¹³. Обидва види переносу являють собою асоціативні зв'язки. Як зазначив О. О. Тараненко, для здійснення процесу номінації необхідно, щоб нове певним чином було поєднане з даним¹⁴. Наприклад, у наведеній реалізації першокореня в українському слові *гопак* очевидним постає метонімічний перенос «дія» — «танок, наповнений цією дією» (стрибати — стрибок — танок стрибків — гопак).

Залучення порівняльно-історичного методу уможливило виявлення одного й того самого першокореня в неспоріднених мовах. Розглянувши теоретичне обґрунтування когнітивно-порівняльного методу, перейдемо до характеристики його прийомів і методик.

Загальнонауковими прийомами є зіставлення та порівняння. Зіставлення відповідностей дозволило простежити зв'язки слів різних мов на сучасному етапі їхнього розвитку, що не фіксуються в етимологічних словниках.

¹⁰ Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике.— М., 1962.— Вып. 2.— С. 412–526.

¹¹ Тараненко А. А. Языковая семантика в её динамических аспектах.— К., 1989.— С. 9.

¹² Там же.— С. 9.

¹³ Там же.— С. 108.

¹⁴ Там же.— С. 43.

Виходячи з природи першокореня, його вияву в різних мовах, у тому числі неспоріднених, варто було б, на наш погляд, говорити про зіставлення, а не порівняння, оскільки зіставний метод ґрунтується на порівнянні відповідних явищ різних мов незалежно від їхнього походження з тієї чи іншої сім'ї. Однак у нашому дослідженні порівнюються не мови або окремі явища, а вивчається конкретний вияв певного давнього кореня, що в трансформації своїх значень дійшов до наших днів. Принцип ретрогностики порівняльно-історичного методу дозволив ученим змодельовати форми прамови, у процесі виведення яких проводилася реконструкція. Для нашого дослідження праформа, яку було виведено шляхом реконструкції, є готовим матеріалом, поданим в етимологічних словниках, метою ж дослідження є виявлення першокоренів, що продовжують своє життя в сучасних мовах, зокрема неспоріднених. Першокорінь — єдиний у своїй сутності, і тому його вияви — трансформації значень — не є явищами різного підпорядкування. Отже, доцільно вести мову саме про порівняння, а не зіставлення, оскільки порівняння — це калька з лат. *cum* «з» та *par* «рівний, одного рівня», як термін вона стала позначати поняття рівності або нерівності, більшого чи меншого ступеня якості. У нашому дослідженні розглядаємо зміни першокореня в різних мовах, його відповідність та віддаленість від початкового смислу, те, як саме праформа реалізувалася у словах сучасних мов, у тому числі неспоріднених (російській, українській, італійській, англійській, іспанській, турецькій, арабській, грецькій, кечуа).

При використанні етимологічних словників можливе поглиблення лінгвістичного пошуку підстав переосмислення того чи іншого першокореня носіями різних мовних культур у когнітивному аспекті.

Когнітивно-порівняльний етимологічний метод вивчення першокореня включає в себе систему науково-дослідницьких прийомів. Для пошуку першокореня необхідно виявити значення, що трансформувалися на синхронічному рівні мов, пройти «зворотний шлях» метонімічних та метафоричних переносів, які привели до їхнього утворення. Далі — за допомогою зіставлення даних етимологічних словників різних мов з'ясувати праформу, що збігається у всіх словниках як первісна. Вона й буде письмово зафіксованою умовною транскрипцією першокореня. У подібному пошуку необхідно зіставити дані різних етимологічних словників як однієї і тієї самої мови, так і різних мов. Це дозволить уникнути помилкових висновків, зумовленим збігом транскрипцій. Такі збіги можливі, оскільки першокорінь сягає глибокої давнини, жодний першокорінь не є мертвим, він живе та з'ясовується в похідних від нього словах у різних мовах.

Предметом дослідження є першокорінь, тому перший етап — це його виявлення у словникових статтях етимологічного словника досліджуваної базової мови. Наявність першокореня припускається гіпотетично, оскільки об'єктивні критерії того, як «помітити» першокорінь, відсутні. Слово, у якому припускається наявність першокореня, перевіряється за етимологічними словникам даної мови, а також за іншими, у тому числі неспоріднених мов. Порівняння словникових статей етимологічних словників має дві мети: підтвердити, що слова, про які йдеться, є спорідненими, та що наведені проформи, або початкові корені, є істинними. Якщо етимологічні словники різних, у тому числі неспоріднених, мов наводять одну й ту саму праформу — вона є істинною. Істинна праформа, «архетип» з позначкою «*» за А. Шлейхером, являє собою умовну фіксацію кореня прамови — першокореня. Аксіомою порівняльно-історичного мовознав-

ства є визнання того, що матеріальна спорідненість мов — це результат їхнього спільного походження.

Смисл першокореня — це те, що без змін транслюється в різних мовах у діахронічному аспекті та підтримує вісь полісемії.

Значення — це вияв трансляції смислу в певній мові на певному етапі її розвитку, закріплений у конкретному слові даної мови. Значень багато, оскільки численними є мови та їхні синхронні зрізи.

Після встановлення праформи та «шляху» першокореня в різних мовах перед дослідником постає завдання позначити смисл, що транслюється, за допомогою слова своєї мови. Виявлення першокореня — це складний етап реалізації когнітивно-порівняльного етимологічного методу дослідження першокореня. Він передбачає: 1) гіпотетичне припущення імпліцитного вияву першокореня у словниковій статті етимологічного словника досліджуваної мови; 2) підтвердження або спростування гіпотези за допомогою порівняння даних етимологічних словників досліджуваної мови та інших мов, зокрема неспоріднених; 3) вербалізація смислу, що транслюється; 4) наведення низки трансформацій значень (надати повний список трансформацій значень неможливо, оскільки мови постійно розвиваються, а також не всі значення фіксуються на тому чи іншому етапі розвитку певної мови); 5) визначення метонімічних та метафоричних переносів трансформації значень.

Когнітивно-порівняльний етимологічний метод дослідження першокореня має підтвердити нашу гіпотезу про те, що: 1) у свідомості носіїв споріднених та неспоріднених мов існують першокорені, що осмислюються по-різному через національно-культурну специфіку тієї чи іншої мови, в якій функціонує виявлений першокорінь; 2) з'ясування першокореня можливе при зіставленні даних етимологічних словників різних мов, що пояснюють походження того чи іншого слова; 3) потрапляючи з однієї мови в іншу, а саме з однієї колективної мовної свідомості в іншу, першокорінь набуває значень та природжень значень, які змінюють те чи інше слово, що приводить у певних випадках до енантіосемії; 4) варіації значень одного й того самого кореня в різних мовах є результатом дії полісемії, на розвиток якої впливає колективна мовна свідомість носіїв мови; 5) існує певний, небезкінечний, однак такий, що його неможливо виявити повністю, набір першокоренів, від яких у різних мовах були утворені різні слова.

Наведемо приклад аналізу трансляції смислу та трансформації значень першокореня рос. слова *кормить* за допомогою розробленого нами методу.

Кормить, корм — загальнослов'янський корінь, який має відповідники в індоєвропейських мовах, пор.: ірл. *cuirn* «пиво», лат. *cremor* «густий сік», галл. *koarmi* «вид пива»; цей корінь наявний і в слові *скоромний* ¹⁵.

Вочевидь спорідненим із зазначеним першокоренем є й сучасне англійське *cream* «вершки», «крем», що сягає дфр. *cresme*, куди воно прийшло з пізньої латини — *crātum* із тим самим значенням. Це слово кельтське за походженням, на нього вплинуло церковне лат. *chrisma*, яке є спорідненим з *chrism* — суміш мастил, що використовується під час сакральних дій у грецькій православній та римській католицькій церквах. Воно сягає староангл. *crisma*, до якої прийшло із середньовічної латини від гр. *χρίσμα* ¹⁶.

¹⁵ Етимологічний словник української мови.— Т. 1.— С. 28; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.— М., 1986.— Т. 2.— С. 329; Шанский Н. М. и др. Краткий этимологический словарь русского языка.— М., 1975.— С. 212.

¹⁶ Collins English dictionary.— P. 288, 373.

У сучасній італійській мові функціонує слово *crema* «крем», що сягає фр. *crème*, утвореного від пізнього латинського слова *crata* галльського походження. Воно співвідносне з гр. *χρῖσμα* із значенням «мастило для змащування»¹⁷. Від зазначеного гр. *χρῖσμα* індоевропейського походження виводиться сучасне іт. *cresima* «конфірмація», «миропомазання», «освячення». Паралельною формою до *cresima* в італійській мові постає слово *crisma* «освячене мастило». Це слово фіксується в середньовічній латині. У X ст. воно означало ліки, без церковної конотації¹⁸.

У сучасній арабській мові слово *крем* функціонує у схожому фонетичному вигляді *كريمة* (*krīma*) та є запозиченням. У турецькій слово *krem* позначає крем косметичний, а *krema* — продукт харчування, воно прийшло в турецьку з французької, де також має кельтське походження¹⁹. Отже, спостерігається спільне кельтське джерело запозичення.

На підставі значення «живити, годувати» можна припустити спорідненість із зазначеним коренем італійського слова *cereale* «злак», «зернові», що у формі множини сягає лат. *cerealis* від імені богині Церери, яка навчила людей вирощувати та обробляти пшеницю.

Ім'я Церера походить від лат. *Ceres*, що сягає кореня **cerus* < **kere-* з первинним значенням «створювати», а потім — «живити, годувати»²⁰. На зв'язок імені богині Церери з праіталійським **keres-* вказує також О. С. Мельничук. Учений зближує корені слів укр. *корм* та ірл. *coirm*, *cuirm* «пиво»²¹.

Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов наводять корінь *k[h]r-em-* із значенням їжі, приготованої на вогні, що простежується у дінд. *karam-bhṛ* «каша з ячменю», лат. *cremor* «слизький густий сік», дірл. *coirm*, *cuirm* «пиво», рос. *корм*²². Від кореня **kere-* походять також *креатив*, *креативний*, сучасне англ. *creative*²³. Лат. *creāre* сягає кореня **keke-*, від якого походить споріднене з *creāre* латинське слово *crescere* — «рости», що, у свою чергу, дало ісп. *criollo* — «служник, який виріс у домі господарів»²⁴; у турецькій запозичене *kreş* позначає ясла, садочок, «місце, де зростають діти», що також зберегло семантику «рости».

В. Г. Складенко пов'язує корінь лат. *creāre* з тим коренем, що міститься в слові *краса*, *воскресіння* (природи, а також у релігійному переосмисленні): «Характерно, що воскресіння Христове також припадає на час оживання природи, на весну»²⁵. Сакральний контекст воскресіння відповідає церковній конотації грецького *χρῖσμα*, з яким також пов'язане ім'я Христа як «Помазаного».

Зазначимо, що у трансформації значень важливу роль відіграє закладений у першокорені смисл. Він повертає або наближає нові трансформації до первісної семи. Відбувається повернення як до значень, так і до асоціацій, уже наявних у свідомості носіїв різних мов. Це явище стосується різних коренів, що позначають одне й те саме або схоже явище. Наприклад, архетипове уявлення про зв'язок тіла людини з землею спостерігається в латинському слові *homo* «люди-

¹⁷ Dizionario etimologico / Red. D. Meldi. — Trento, 2005. — P. 272.

¹⁸ Ibid. — P. 273, 274.

¹⁹ Етимологічний словник турецької мови. — <http://www.nisanyansozluk.com>.

²⁰ Dizionario etimologico. — P. 207.

²¹ Етимологічний словник української мови : У 7 т. — К., 1989. — Т. 3. — С. 28.

²² Гамкрелідзе Т. В., Іванов В. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — Т. 2. — С. 703.

²³ Collins English dictionary. — P. 373.

²⁴ Dizionario etimologico. — P. 271; Breve diccionario etimológico de la lengua castellana / Joan Coromines. — Madrid, 2010. — P. 157.

²⁵ Складенко В. Г. Етимологічні розвідки. 6 // Мовознавство. — 1997. — № 5–4. — С. 15.

на», що, на думку Варрона, походить від *humus* «земля» із семантикою земної істоти на противагу небесній, божественній²⁶. На семітському ґрунті від цього кореня (adm) утворилися слова із значенням «земля» та «людина». *Адам* було переосмислене як власне ім'я біблійного персонажа, воно функціонує в сучасній турецькій — *adam* «людина», «чоловік» та арабській — آدم (Адам) мовах. Ім'я *Адам* походить від єврейського אדם, що має значення «людина»²⁷. Наведені приклади свідчать, що за наявності зовсім різних коренів спостерігаються аналогічні та навіть ідентичні принципи встановлення зв'язків між об'єктами номінації (земля — людина).

Таким чином, першокорінь *kt- транслює смисл «харчувати, насичувати». З двох дій — «годувати» та «мастити» простішою уявляється «мастити». Тому, очевидно, у цьому випадку першим відбувся метонімічний перенос за моделлю «дія — її результат», завдяки якому сформувалися значення «годувати», а також «ростити» та «творити». На підставі метонімічного перенесення «годувати — продукт харчування» утворилося значення «пиво», «олія (мастило)», «сік», а також «зерно». Далі метонімія «речовина — обставини її використання» надала мастилу церковної конотації. Отже, мастило (олія), що використовується у церкві, набуло сакрального значення, а слово *cresima* від позначення речовини було перенесено на назву обряду, під час якого воно використовувалося — конфірмація, миропомазання, освячення. Подібне перенесення назви предмета на культ, що з ним пов'язаний, простежується в утворенні імені богині Церери та її осмисленні як культурного героя, що навчила людей вирощувати зерно.

Отже, смислом першокореня є інваріант, його значення в різних мовах — варіанти, зумовлені національно-культурною специфікою. Ланкою, що пов'язує першокорінь із варіантами його значень, є загальна семантична вісь полісемії. Кількість першокоренів обмежена. Їх слід шукати в діяхронному аспекті, у різних споріднених та неспоріднених мовах. Виявлення першокоренів дасть змогу зрозуміти, що саме людина насамперед називала та усвідомлювала. Вирішити це завдання можна завдяки застосуванню когнітивно-порівняльного етимологічного методу.

U. A. KARPENKO

THE COGNITIVE-COMPARATIVE VIEW AT ETYMOLOGY OF THE PRIMARY ROOT'S REFLECTION

The article deals with etymology and primary roots. For their studying is introduced cognitive-comparative etymology method.

The research is dedicated to the exploration of the ancient roots, that came to the modern language from the most ancient times. They continue to exist and produce new words in different languages. In this research are investigated the words from Ukrainian, Russian, Italian, English, Spanish, Arab, Turkish, Greek and Quechua languages. These languages form a background for finding out primary roots, because the root is ancient one if it is not loaned and exists in different non related languages.

The primary root is the sound entity that forms the basis of nomination, it conserves the general semantics axis during translation of it's sense. The meanings of a primary root are transformed by polysemy and while forming the words, reflect national and cultural particulars of the language, where they are realized. The quantity of primary roots is not infinite, they can be find out in different languages. Having find out a certain number of primary roots, it's possible to disclose a secret of the

²⁶ Dizionario etimologico... — P. 1031.

²⁷ Ibid.— P. 1087.

most important elements of the world, that first of all attracted human's attention and made him to give the nomination to the essential surrounding him phenomenon.

The key idea of philosophic consideration of the primary root, its sense translation and meaning transformations, is development. Sense is interpreted as a signing of an ancient object, it is translated into different languages at their different synchronic levels, that isn't caused by loan, but by it's ancient origin.

The meaning is an understanding of any object's different aspects, fixed in the certain language on it's concrete development phase. As for the meanings, step transformation with the aid of metonymy and (less) of metaphor it's natural to them.

For primary root's verifying and studying cognitive-comparative etymology method is worked out. This research method is considered comparative, because different language data are compared, etymology, because of the usage of etymology dictionaries for primary root's verifying, cognitive, because of studying of primary roots' specify perception in different cultures.

The example of application of cognitive-comparative etymology method of the primary root's studying is given in the article. There is introduced the concept of primary root with it's translation of sense and transformation of meanings.

Key words: primary root, translation, transformation, sense, meaning, method, cognitive, etymology.

Масенко Л. Т.

СУРЖИК: МІЖ МОВОЮ І ЯЗИКОМ

К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011.— 135 с.

Л. Т. Масенко, професор Києво-Могилянської академії, досліджує суржик та українсько-російські гібридні форми мовлення вже не один рік. Є, зокрема, упорядником збірника «Українська мова у XX сторіччі: історія лінгводику» (2006) та монографії «(У)мовна (У)країна» (2008), а також низки студій, фахових і публіцистичних статей. У 2011 р. вийшла її остання монографія на цю тему, книжка «Суржик: між мовою і язиком».

Рецензована монографія пропонує комплексний погляд на проблематику так званого суржику і є першою такого роду в Україні. Аналогічна за своїм підходом та змістом публікація вийшла роком раніше в Польщі, її автором є гданський україніст А. Брацький¹. Попри свій стислий обсяг (135 сторінок), рецензована монографія пропонує всебічний погляд на суржик, викладений з максимально можливою систематичністю і послідовністю. Авторка оперує сучасною соціолінгвістичною термінологією. Однією з головних рис є інтердисциплінарний підхід, який варто оцінити однозначно позитивно. У дев'яти розділах дослідниця використовує методи з ряду гуманітарних дисциплін для опису такого складного явища, як суржик: крім соціолінгвістичного, книжці притаманні соціокультурний та психолінгвістичний підходи. Причому дослідниця розглядає титульний феномен із синхронної та діахронної перспектив, що також передбачає історичний кут зору. Методи дослідниця аплікує на різні галузі культури та соціо: це не лише мовлення, яке опинилося у фокусі дослідниці, а й пуб-

ліцистика, художня література або популярна культура.

Свою розвідку авторка починає з термінологічного визначення проблематики. Як, зокрема, зауважує Масенко, у щоденній комунікації та в публіцистиці терміном «суржик» інколи позначається будь-яка суміш двох або кількох мов чи будь-яка суміш узагалі (слово було запозичене з сільськогосподарського середовища). Проте, на її думку, цей термін слід закріпити за позначенням саме суміші української та російської мов.

Другий розділ являє собою нарис історії виникнення цього феномену, що її можна простежити на пам'ятках української літератури. Як зазначає авторка, суржик є результатом та одним з інструментів процесу русифікації. Зокрема, у XX столітті русифікація досягла свого максимуму. Штучне зниження престижу української мови (включаючи інституційні втручання в українську граматику), супроводжуване масивним винищуванням носіїв української мови (селян та міської інтелігенції), відбувалося поряд з підвищенням престижу російської. Це призвело до виникнення суржику як перехідного явища на шляху від української до російської у мовній поведінці та свідомості носіїв, а також як певного результату мовної конвергенції.

У третьому розділі авторка спростовує загальнопоширене твердження про абсолютне переважання суржику та позначає його як некоректне. Зазначимо, що подібне твердження можна почути й від чільних українських інтелектуалів. Так, наприклад, О. Забужко під час одного зі своїх останніх виступів у Празі, відповідаючи на запитання публіки про «дві України», сказала приблизно так: якщо взяти два крайні полюси,

¹ Brack A. Surżyk: historia i terażniejszość.— Gdańsk, 2009.

умовно кажучи, переважно україномовний Львів та Донецьк, де переважає російська, може справді скластися враження про існування двох Україн. Проте, на думку письменниці, між цими полюсами знаходиться величезний простір, мовою якого є суржик з більшим чи меншим відсотком української або російської.

Л. Масенко натомість наполягає на потребі розрізнявати *інтерфероване* та *мішане* мовлення, причому обидва терміни висвітлює, з посиланням на світові соціолінгвістичні джерела, у п'ятому розділі монографії. Певними інтерференціями позначене мовлення більшості жителів України. Це пояснюється домінуванням російської мови в українському медіа- та поп-культурному просторі. Проте, як зазначає Масенко, було б некоректним закидати цій переважній більшості суржикомовність, тому що здебільшого йдеться не про змішування кодів, а лише про інтерфероване мовлення.

На відсутності розрізнення таких понять, як «інтерференція» та «конвергенція», дослідниця наголошує неодноразово та послідовно, говорячи, між іншим, що йдеться про дві різні, а то й протилежні соціо- та психолінгвістичні ситуації. «Нерозрізнення інтерферованого і мішаного мовлення, зарахування обох цих різновидів до суржику призводить до хибної, на наш погляд, тези про його абсолютне переважаюче у спілкуванні україномовної частини соціуму [...]» (с. 65), — зазначає Масенко. Далі авторка пише про необхідність встановлення критеріїв для розрізнення такого мовлення, причому засадничим поняттям тут є так званий інтерференційний поріг.

Розглядаючи культурні феномени, авторка місцями вдається до узагальнень, з якими, проте, не завжди можна погодитися. Імовірно, що «українська» мова Тарапуньки з комічного дуєту Тарапуньки і Штепселя була максимально наближеною до російської з прагматичних міркувань бути зрозумілою на всьому просторі Радянського Союзу. Інтерферованість мов обох героїв не завжди відповідає картині, яку подає авторка. І російськомовний протагоніст (Штепсель) вдається до інтерферованого мовлення, тоді як мова Тарапуньки є подекуди майже бездоганною. Приклади протилежні тим, що їх наводить авторка, є скоріше винятками, проте вони не підтримують інституціоналізовану теорію змови проти українства. У цілому, Масенко описує те, на що звертає увагу Ю. Лотман у своїй монографії «Культура і вибух»², тобто загальний механізм зіткнення двох систем, яке по-

роджує щось квалітативно третє, хоча досить часто «третє» перебирає на себе назву одного зі вступних елементів (що, як переконливо показує Масенко, трапляється з українською мовою в (пост)радянській попкультурі, яку нерідко підміняють суржи́ком). Логічнішим видається пояснення, що це робилося з розважальною метою (шовінізм і приниження українськості є певним побічним ефектом), або ж з метою порозуміння, оскільки йшлося про «загальносовєтські» передачі.

Іншим проблематичним питанням залишається так званий літературизований суржик і його дефініція, що розглядається у восьмому розділі. Чи можна вважати суржи́ком художню спробу його відтворення? І чи брати в такому разі до уваги його соціолінгвістичну дефініцію? Між наведеними авторкою прикладами можна знайти й такі, що не відповідають пропонованій соціолінгвістичній дефініції (тобто умова ідіолекту, подолання інтерференційного порога у напрямку до змішування кодів, який визначається змінами в морфології мови-субстрату під впливом мови-суперстрату). Визначає потреба становлення інших критеріїв, адже гібридне мовлення літературних творів є окремим явищем *sui generis*, саме так його слід розглядати.

Там, де увага дослідниці переноситься з мовознавчої площини у площину загальнокультурну, з'являються позитивістські, подекуди емоційно забарвлені твердження. Це зрозуміло, адже проблема суржи́ку є досить актуальною і стосується особисто кожного українця. Проте не варто забувати про наукову відстороненість від об'єкта досліджень. На сторінці 81, у розділі «Від напівмовності до знекультурення», авторка ставить в один ряд національну мову, культуру та ідентичність. Напрошується питання: чи завжди гібридне є чимось меншовартісним? Хіба не може гібридне бути частиною ідентичності, до того ж частиною невід'ємною і засадничою? Ряд прикладів із мовної та побутової практики показує, що це можливо (молодіжний сленг та деякі інші соціолекти). Як зазначає В. Сватонь, «ідентичність є насамперед ідеологічним конструктом. Разом з тим, людська істота в сучасному "постмодерному" світі часто є носієм кількох ідентичностей [...]»³. Однозначна ідентичність була можливою у первісному суспільстві, але аж ніяк у суспільстві модерному, тим більше в постмодерному.

Останній коментар стосується так званої «російської лайки», або ж «магу». Тут,

² Пор.: Лотман Ю. Культура и взрыв.— М., 1992.— С. 63.

³ Svatoň V. Úvodem // Literatura na hranici jazyků a kultur / Ed. V. Svatoň, A. Housková.— Praha, 2009.— S. 10.

здається, авторка некритично запозичує поширене в націоналістичних та консервативних колах твердження про неорганічність «російської лайки», яке не має під собою наукового підґрунтя, а спирається лише на емоції. Як відомо, до ненормативної лексики виховані та освічені люди не вдаються або вдаються дуже рідко, у виняткових ситуаціях надзвичайної емоційної напруги. Проте ця лексика широко використовується людським загалом: варто проїхати електричною трасою Київ — Бориспіль або ж ненароком підслухати розмову галицьких заробітчан у нічному транспорті в Празі, щоб переконатися, наскільки органічно подібні вислови стали частиною мовної практики українців. Не уникають їх також белетристи, і не мають уникати там, де це вважають за необхідне. Було б дуже зручно звести такий стан мовного побуту на зросійщення, «старшого брата», руйнівні процеси, світову антиукраїнську змову, постмодернізм і назвати це все «брудною москальською лайкою». Проте, зазирнувши в етимологічний словник чеської (sic!) мови, бачимо, що ці вислови (йдеться, зокрема, про табуйовані назви геніталій та процес їхньої інтеракції) — не угрофінські, китайські, карело-мінгрельські чи ще якісь чужинські запозичення (як це хочуть бачити

консерватори-пуристи), але мають праслов'янську основу (кмен), індосвропейські аналоги та поширення на переважній більшості сучасного слов'янського ареалу⁴. На подібні вирази можна натрапити також у «Словнику нецензурної лексики та її відповідників — “Українська (!) мова без табу”» Л. Ставицької (Київ, 2008).

Попри наведені вище зауваги, хочемо підкреслити однозначно позитивний внесок рецензованої монографії, адже потреба в подібному виданні відчувалася вже давно. Авторка не боїться порушувати з різних причин довго замовчувані теми, які є для значної частини українців травмуючими та болісними. Варто оцінити комплексний підхід (якому сприяє вже зазначена інтердисциплінарність), оперування обґрунтованими твердженнями, що спираються на великий масив матеріалів (наукові монографії, публіцистику, художню літературу, результати польових соціологічних опитувань і досліджень тощо). Книжка «Суржик: між мовою і язиком» постає як бажана «перша ластівка», що відкриває низку досі не порушуваних тем і окреслює ряд завдань для майбутніх праць у різних галузях гуманітарних досліджень.

О. СЕВРУК
(Прага)

⁴ Поп.: *Rejzek J. Český etymologický slovník.* — Praha, 2001. — С. 230, 246, 469.

ХРОНІКА

23–24 травня 2013 р. в м. Слов'янську Донецької області на базі Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» було проведено міжнародну науково-практичну конференцію «Методологія та історіографія мовознавства», присвячену Дню слов'янської писемності й культури та 1025-річчю Хрещення Київської Русі.

Ушанування пам'яті Кирила і Мефодія, просвітителів слов'янських народів, стало визначальним етапом конференції: перед головним корпусом університету було закладено камінь на місці майбутнього пам'ятника творцям слов'янської писемності й першої літературної мови слов'ян — старослов'янської.

З вітальним словом виступили ректор університету проф. С. О. Омеляченко і преосвященний Митрофан, єпископ Горлівський і Слов'янський.

Основною метою конференції було обговорення проблематики лінгвістичної методології та історіографії мовознавства, насамперед проблем теорії лінгвістичних методів, їх класифікації, специфіки різних методів, періодизації історії мовознавства, у тому числі в контексті лінгвістичних парадигм, питань термінології методології та історіографії мовознавства.

Наукову проблематику конференції було сформовано з таких напрямів: 1. Методологія мовознавства: проблематика, історія, сучасний стан і перспективи. 2. Сутність лінгвістичного методу; його структура; метод і суміжні поняття. 3. Методи фонології, морфології, морфеміки та словотвору. 4. Методи аналізу лексичної та граматичної семантики мовних одиниць. 5. Методи граматичних досліджень: морфологія й синтаксис. 6. Методи діалектології, ареальної лінгвістики, соціолінгвістики. 7. Методи когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики, лінгвокультурології. 8. Методи зіставного мовознавства, лінгвістичної типології, універсології, перекладознавства. 9. Методи лінгвогенетичних досліджень. 10. Методи комунікативної лінгвістики, паралінгвістики, дискурсології, лінгвопрагматики, стилістики, лінгвіс-

тики тексту, герменевтики. 11. Структурні та математичні методи в лінгвістиці. 12. Лінгвістична історіографія: проблематика, історія, сучасний стан і перспективи. 13. Проблеми періодизації історії мовознавства. 14. Історія мовознавства в контексті лінгвістичних парадигм. 15. Методологія та історіографія мовознавства: проблеми термінології.

У конференції взяли участь 92 науковці, у тому числі вчені з Росії, Білорусі та Німеччини.

На пленарному засіданні з доповідями виступили: В. А. Глущенко «До питання про “діалектичний метод” в лінгвістичних дослідженнях», В. М. Бріцин (Київ) «Грамматичні категорії в лінгвоцентричному і антропоцентричному висвітленні», Ф. Кюхлер (Київ) «Про роботу Інформаційного центру DAAD», А. К. Мойсієнко (Київ) «Образна стихія народної загадки в авторських поетичних текстах», Л. П. Іванова (Київ) «Критерії формування нового лінгвістичного напрямку», О. О. Селіванова (Черкаси) «Лінгвометодологія: настанови, принципи, завдання», Г. М. Яворська (Київ) «До проблеми варіативності концептів», О. А. Семенюк (Кіровоград) «Зіставне дослідження фразеології споріднених мов: завдання та проблеми», М. В. Пименова (Кемерово, Росія) «Кемеровська школа концептуальних досліджень: теоретичні настанови», І. І. Степанченко (Харків) «Парадигматичний аналіз лексики художнього твору з позицій лінгвістичного функціоналізму», Л. О. Петрова (Одеса) «Композиційний код у стилістиці художнього тексту», В. І. Геркулов (Донецьк) «Про основи гештальтної класифікації частин мови», А. П. Загнітко (Донецьк) «Коучинг як метод: кваліфікаційні ознаки та методики застосування».

На конференції працювало сім секцій.

На першій секції «Методи аналізу лексичної та фразеологічної семантики й словотвору» обговорювався широкий спектр питань. Семантичним девіаціям нумеральних слів присвятила свою доповідь С. О. Швачко (Суми), мультипарадигмаль-

ності при дослідженні лексико-семантичних процесів — Н. П. Тропіна (Херсон). Є. М. Белицька (Горлівка) розкрила методологічні основи семантичних досліджень пропріальних одиниць мови. Доповідь А. М. Мезенко (Вітебськ, Білорусь) присвячено антропонімічному складнику асоціативно-культурного фону ойконіма *Vitebsk*. Ю. О. Шепель (Дніпропетровськ) сформулював зміни в лексичній системі економічної групи слів сучасної української мови. У доповіді О. В. Петрова (Сімферополь) на матеріалі ад'єктивної лексики було запропоновано методику аналізу похідних із значенням подібності. Питанню про універбалізаційну модель та універбалізаційний тип присвятила свою доповідь Н. В. Дьячок (Горлівка), проблеми мотивації мовних одиниць як співвідношення мовного знака та значення в сучасній лінгвістиці — О. А. Крижко (Бердянськ). Методику формалізованого аналізу мовних засобів вираження аксіологічного знання сформулювала Т. В. Сорока (Ізмаїл), сакральне й профанне як складники буття — О. О. Решетняк. Ідеографічну класифікацію фразеологізмів із компонентом «назва квітки» (на матеріалі французької мови) подала Т. О. Алексахіна (Суми).

Плідною була й робота другої секції «Методи граматичних і стилістичних досліджень». Г. М. Манаєнко (Ставрополь, Росія) представив характеристику категоризації та класифікації в синтаксисі речення (методологічний аспект). Категорії зв'язності та цілісності тексту в парадигмі лінгвістичних і методичних досліджень присвятила свою доповідь О. М. Мокра (Горлівка), стилістичному експерименту як методу лінгвістичного аналізу — Р. Я. Гладкова (Херсон), евфемізації та дисфемізації публічного мовлення — О. О. Клець і Ю. В. Синельченко (Краматорськ). Важливі аспекти методики експериментального дослідження римових кліше було окреслено в доповіді Л. В. Мовчун (Київ). Сутність соціолінгвістичних методів у стилістичних дослідженнях розкрив Д. В. Горбачук. Про розвиток варіантних закінчень родового відмінка однини іменників чоловічого роду II відміни йшлося в доповіді В. О. Юнсової (Бердянськ), про особливості утворення форм множини іменників у мові ідиш (у зіставленні з формами німецької мови) — Ю. В. Ледняк і Г. В. Ледняк.

Різномічне коло проблем розглядалося на засіданні третьої секції «Методи когнітивної лінгвістики, соціолінгвістики, дискурсології». Аналізу фразеологічних номі-

націй як прийому семантико-когнітивного опису концепту (на матеріалі латинської мови) було присвячено доповідь А. М. Сердюк (Бердянськ). Особливості методів дослідження в дискурсології та педагогічній риториці проаналізувала А. Р. Габідулліна (Горлівка), провідні напрями досліджень рекламного дискурсу (лінгвістичний аспект) — І. Б. Іванова (Київ). Функційні типи мовлення в сучасній лінгвістичній парадигмі сформулювала Н. В. Павлик (Бердянськ), комунікативно-прагматичну організацію з'ясувальних висловлень — Е. В. Олійник (Бердянськ). На застосуванні методів семантико-когнітивного підходу як засобу виявлення ознак концепту спинилася С. Б. Фоміна (Луганськ). Семантичну структуру концепту *love* в англійській мові (на основі контекстуального аналізу текстів англійських любовних замовлянь) розкрила К. В. Кіреєнко (Луганськ). У доповіді Ю. М. Мусенко (Бердянськ) було сформульовано асоціативне поле концепту «німецька мова». Актуальні стратегії дослідження природи метафори стали предметом вивчення А. О. Карпенка, мовна репрезентація метафори в термінах суперконцепту «кіно» в українській художній прозі ХХІ ст. — Н. В. Антонюк. На спостереженні як методі прямої реєстрації подій свідками наголосила Г. Л. Вусик (Бердянськ). Основні напрями досліджень у юрислінгвістиці розкрила О. Ю. Діомідова (Харків).

Насиченою була й робота четвертої секції «Методи компаративістики, перекладознавства, лінгвокультурології». Методології поліпарадигмального дослідження в зіставному мовознавстві й перекладознавстві було присвячено доповідь С. І. Терехової (Київ), методу інтертекстуального аналізу у процесі вивчення поетичного тексту в контексті діалогу культур — І. І. Чумак-Жунь (Белгород, Росія), контекстологічному методу при дослідженні лінгвокультурних компонентів значення слів — І. А. Герасименко (Горлівка), методу соціально-правової ідентифікації при офіційній передачі власних назв — В. І. Мозгового (Донецьк). Проблему перекладу авторських модифікацій фразеологічних одиниць (на матеріалі англійської мови) було висвітлено Е. Л. Анан'яном, особливості перекладу англійської термінологічної лексики — О. М. Бондаренко. Національно-культурну специфіку адаптації лексичних запозичень у мові-реципієнті (кінець ХХ ст. — початок ХХІ ст.) розкрила В. В. Роман. Статус біблійного символу в релігійній кар-

тині світу окреслено В. В. Чугаєвою (Донецьк).

Широка тематична амплітуда була задекларована в доповідях п'ятої секції «Питання вивчення історії мови та проблеми лінгвістичної історії». Методи термінознавства». Когніотип як базове поняття історичного термінознавства схарактеризувала І. А. Казимира (Київ). Низку питань історії методології термінознавства розглянула Н. О. Яценко (Київ). Роль методу тезаурусного моделювання в засвоєнні термінології розкрила Н. І. Овчаренко. Сутності протослов'янської сатемізації було присвячено доповідь Ю. Я. Бурмистровича (Абакан, Росія), історії категорії твердості / м'якості в окремих східнослов'янських мовах — А. С. Орел, перешкодам у реконструкції лексичного значення слів — Р. М. Ситняка (Горлівка), моделюванню мовної історії на основі аналогії біологічної та лінгвістичної еволюції в сучасному мовознавстві — В. М. Овчаренка. Історіографія східнослов'янської прізвищної антропоніміки стала предметом вивчення Т. В. Скребньової (Вітебськ, Білорусь), історіографія вивчення українських фахових мов та її перспективи — Т. І. Гуменюк (Київ). Погляди П. О. Бузука на сутність мови та причини мовного розвитку було висвітлено О. М. Голуб. З доповідями на секції виступили О. В. Савченко, К. А. Тищенко, О. В. Піскунов, Н. Л. Висоцька, О. Й. Боровик, О. В. Бундюк, Н. С. Ушева, Ю. Л. Каленчук (Київ), О. І. Попова (Бердянськ), Т. С. Винникова.

На шостій секції «Питання лінгводидактики» були розглянуті питання, пов'язані з методикою викладання мови. З особливостями сучасної науково-популярної відеолекції про церковнослов'янську мову для дітей ознайомив присутніх І. Овчаренко (Донецьк). Про вибір методів дослідження (в лінгводидактичному аспекті) розповіла Н. М. Маторіна. Специфіку використання зіставного методу в процесі вивчення граматики німецької мови (як другої при першій англійській) розкрила А. Г. Спічка,

структурних методів у процесі вивчення лексики в зіставному аспекті (англійська та українська мови) — І. Б. Коротяєва, інтенсивного методу в навчанні іноземним мовам на сучасному етапі — Г. І. Капніна. Проектну методику (її історію, сучасний стан, перспективи) було проаналізовано Л. П. Медведевою. Ефективність застосування сутєсного методу навчання іноземних мов обґрунтувала А. О. Пучко. Етимологічному аналізу (на матеріалі організації самостійної роботи студентів) присвятив свою доповідь Б. І. Маторін.

Сьома секція «Методи дослідження художнього тексту» об'єднала доповіді, пов'язані з методологічними та методичними аспектами вивчення художніх текстів. Дискурсивність досліджень в умовах формування комунікаційного суспільства (у контексті загальної парадигми художньої літератури) схарактеризувала О. Л. Біличенко, методологію інтертекстуальних досліджень сатирико-пародійної комедії — І. В. Александрова (Сімферополь). З доповідями виступили також І. М. Казаков, О. С. Гохберг, В. І. Романько, О. В. Карабьова, М. В. Сіробаба, Л. Й. Поух, Н. Л. Зіновченко, А. А. Рубан і А. О. Ніколенко.

На заключному пленарному засіданні учасники міжнародної конференції відзначили актуальність та своєчасність порушених проблем, високий науковий рівень їх обговорення і продуктивність запропонованих заходів щодо їх розв'язання, підкреслили, що конференція сприяла координації зусиль у дослідженні лінгвістичної методології та історіографії мовознавства.

Доповіді учасників конференції опубліковано у збірнику, що вийшов до початку конференції: Методологія та історіографія мовознавства : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / Відп. ред. В. М. Бріцин.— Слов'янськ, 2013.— 380 с.

В. БРИЦІН
(Київ),
В. ГЛУЩЕНКО
(Слов'янськ)

20–26 серпня 2013 р. у столиці Білорусі Мінську відбувся XV Міжнародний з'їзд славістів. На з'їзд прибуло понад 550 учасників з 35 країн світу. У складі делегації України були науковці Національної академії наук України, Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Львівського національного університету ім. Івана Франка, Житомирського національного університету ім. Івана Франка та ін. Усього на славістичному форумі Україну представляли 37 делегатів.

Відкриваючи з'їзд, голова Міжнародного і Білоруського комітетів славістів О. О. Лукашанець зазначив, що проведення з'їзду славістів у Білорусі є визнанням високого рівня розвитку її науки, національної мови, культури й історії. Учасників з'їзду привітали перший заступник голови Адміністрації президента Білорусі О. Радьков, міністр освіти С. Маскевич, міністр культури Б. Светлов, представники духовенства різних конфесій, інші офіційні особи.

Пленарні засідання проходили в столичному концертному залі «Мінськ», засідання секцій — у Мінському державному лінгвістичному університеті. На пленарному засіданні було виголошено три доповіді: «Мова як предмет і фактор інтеграції» (Е. Смулкова, Польща), «Мова, історія і праісторія в білоруській літературі» (А. МакМілін, Великобританія), «Аспекти слов'янської ареальної лінгвістики» (Г. Цихун, Білорусь).

На з'їзді працювало три секції: 1. Мовознавство; 2. Літературознавство, культурологія, фольклористика; 3. Історія славістики. Найбільша кількість доповідей стосувалася проблем лінгвістики. Тематику лінгвістичних підсекцій розподілено за такими аспектами: 1) Слов'янські мови в порівняльно-історичному й ареальному аспектах; 2) Історичний опис слов'янських мов і діалектологія; 3) Слов'янські мови і культури; 4) Мовні ситуації у слов'янському світі; 5) Синхронно-типологічне і зіставне дослідження слов'янських мов; 6) Мовні картини світу у слов'ян; 7) Комп'ютерна і корпусна лінгвістика в дослідженні слов'янських мов.

Програма робочого дня з'їзду включала в кожній із підсекцій у середньому по 12 доповідей. Усього на з'їзді було виголошено понад 600 доповідей. Так, Г. П. Півторак (Україна) у доповіді «Проблеми етно- і гло-

тогенезу кривичів та новгородських словенів у контексті ранньої історії слов'янських племен» подав розгорнуту характеристику походження цих східнослов'янських племен на підставі лінгвістичних, археологічних, історичних, антропологічних, етнографічних та інших свідчень. Учений підтримує гіпотезу, що предками зазначених племен були не наддніпрянські, а західні слов'яни з Південної Балтики. Т. Б. Лукінова (Україна) присвятила свою доповідь семантичним змінам у запозичених словах української мови. На думку дослідниці, запозичені слова на українському ґрунті не виявляють схильності до значних семантичних змін, здебільшого семантичні трансформації відбувалися в мові-джерелі. Ж. Ж. Варбот (Росія) у доповіді «Морфологічний перерозподіл у праслов'янській мові і реконструкція праслов'янського лексичного фонду» доводить, що в результаті процесів морфологічного перерозподілу (на межі словотвірних морфем: префікс / корінь, корінь / суфікс) до списку праслов'янських лексем можна зарахувати слова **bol-na*, **bordav-ьka/-ica*, **brę(v)-iti / -ati*, **drāziti*, **kręniti* та деякі інші. Т. О. Черниш (Україна) у доповіді «Дослідження праслов'янської синонімії в контексті гніздового підходу» встановлює формально-дериваційні типи слов'янських субстантивів на позначення метеорологічного явища спеки, що походять з праслов'янських гнізд з вихідним значенням термічного процесу. С. М. Толстая (Росія) нагадала, що 2013 р. виповнюється 90 років від дня народження М. І. Толстого і 50 років з часу публікації його відомої статті «Из опыта типологического исследования славянского словарного состава» (1963). Ці дати є підставою й нагодою для звернення до проблематики лексичної типології під новим кутом зору, враховуючи сучасні досягнення таких лінгвістичних дисциплін, як слов'янська етимологія, теоретична семантика (представлена працями Ю. Д. Апресяна, О. В. Падучевої, А. А. Залізняка, А. Вежицької та ін.), слов'янська та «загальна» типологія, історична і зіставна лексикологія і семасіологія слов'янських мов, діалектна лексикологія і лексикографія. Свою доповідь «Семантична реконструкція і лексична типологія» С. М. Толстая присвятила теоретичним питанням семантичної реконструкції і ти-

пології на різних рівнях: «денотативна» типологія лексико-семантичного поля, типологія етимологічного гнізда, «динамічна» типологія (моделі семантичної деривації: метафора, метонімія, синекдоха тощо), структурна типологія семантичних моделей. М. Якубович (Польща) у своїй доповіді визначила етапи, які має пройти етимолог, реконструюючи первісне значення лексеми: на базі індогерманської етимології слова і на базі слів-континуантів фактично засвідчених слов'янських мов.

Актуальною була спільна доповідь О. В. Прискоки і В. Ю. Франчук (Україна) «Київська спадщина в писемності Великого князівства Литовського». Аналіз документів ВКЛ у зіставленні з діловою писемністю Київської Русі дозволив констатувати, що раннє літописання ВКЛ створено на основі давньокиївської літописної традиції. З цим же історичним періодом була пов'язана також проблематика доповіді І. П. Климова (Білорусь) «Функціонування і взаємодія різних слов'янських мов і літератур у Великому князівстві Литовському».

Проблематика впливів мовної практики української західної діаспори на українську «материкову» мову в сучасній Україні (на загальнослов'янському тлі) стала об'єктом дослідження в доповіді О. О. Тараненка (Україна). Особливий інтерес викликали спостереження над спільними й відмінними рисами між сучасними українською й білоруською мовними ситуаціями. У дискусії щодо доповіді О. О. Тараненка взяли участь І. Марван (Чехія), М. Всеволодова (Росія), А. Архангельська (Чехія) та ін. Актуальним проблемам лінгвоекотії було присвячено доповідь А. Архангельської (Чехія) «Мовна ситуація в слов'янських країнах і питання лінгвоекотії». У центрі уваги дослідниці були процеси фемінізації на словотвірному, граматичному та синтаксичному рівнях. Доповідь В. А. Широкова (Україна) стосувалася проблематики системності лексичної семантики тлумачних словників. Дискурсивним аспектам динаміки української мови в контексті активних мовних процесів у слов'янському світі була присвячена доповідь Т. В. Радзівської (Україна).

У доповіді В. М. Бріцина і В. В. Мозгунова (Україна) «Когнітивні аспекти теорії модальності» було сформульовано когнітивну теорію модальності, показано можливості її застосування в текстовому аналізі, зокрема при поясненні таких категорій, як предикативність, метафора тощо.

Жвавий інтерес викликала доповідь Б. Ю. Нормана (Білорусь) «Псевдовисловлення в слов'янських мовах як мовленнєвий феномен». Визначаючи мову як найважливіший засіб спілкування, автор закликає не абсолютизувати її комунікативну функцію і не применшувати значення метамовної, фатичної та естетичної функцій.

Л. І. Даниленко (Україна) у своїй доповіді «Чеський паремійний фонд: культурно-історичні джерела формування і тенденції розвитку» проаналізувала античні й біблійні джерела, що найбільшою мірою вплинули на чеський паремійний фонд. Цікаві результати й висновки випливають із соціолінгвістичного експерименту, проведеного дослідницею в Чехії методом анкетування.

У доповіді С. Клоферової (Чехія) «Сучасна чеська діалектологія: після Чеського лінгвістичного атласу — Словник діалектів чеської мови» представлено основні засади створення нового для чеської лінгвістики словника чеських діалектів.

Було заслухано й обговорено також доповіді на 25 тематичних блоках, успішно започаткованих як один із видів обговорення деяких наукових проблем на з'їзді у Кракові. Умовою організації тематичного блоку є участь доповідачів з трьох різних країн і участь у дискусії представників різних країн. Цього разу мовознавчі блоки були присвячені таким темам: 1. Граматики слов'янських мов: основа типології і характерології (модератор К. Городенська, Україна); 2. Електронні видання нелітературних усних і писемних текстів (модератор О. Младенова, Канада); 3. Змішане мовлення чи змішана система: спонтанне і конвенціоналізоване змішування кодів у рамках мовного контакту в субстандартних мовних різновидах — Білорусь, Україна, Сілезія (модератор Г. Геншель, Німеччина); 4. Національне і спільноєвропейське у слов'янській фразеології (модератор В. М. Мокієнко, Росія); 5. Слов'янські національні стилі: сучасність і перспективи (модератор Н. І. Клушина, Росія); 6. Паралельні слов'янські корпуси (модератор М. Лазинський, Польща); 7. Цінності в культурно-мовній картині світу слов'ян та їхніх сусідів (модератор Є. Бартмінський, Польща); 8. Словотвір і нові функціональні стилі слов'янських мов (модератор О. І. Коряковцева, Росія); 9. Лінгвістична епістемологія: історія та сучасність (модератор Н. Запольська, Росія); 10. Місце македонської мови в слов'янському і балканському мовному світі (модератор З. Тополінська, Македонія); 11. Соціолінгвістичні фактори та зміни в слов'ян-

ських мовах на межі XX і XXI ст. (модератор Г. Курек, Польща); 12. Інформаційно-пошукові мови в системі слов'янської інформації iSibislaw: сьогодні й завтра (модератор С. Рудник-Карватова, Польща); 13. Граматика в словнику і словник у граматиці (модератор Ю. Апресян, Росія); 14. Традиційні і нові підходи в слов'янських ономастичних дослідженнях (модератор А. Галковський, Польща); 15. Мовне право і слов'янські мови (модератор Г. Гладкова, Чехія); 16. Лінгвістика дискурсу і перспективи її розвитку в парадигмі сучасної слов'янської (модератор І. Ухванова-Шмигова, Білорусь); 17. Південнослов'янські мови в сучасних умовах (кінець XX — початок XXI ст.) (модератор Д. Димитар, Македонія).

На жаль, оргкомітет призначив засідання всіх тематичних блоків у один і той самий день і час, і це було істотним недоліком, оскільки унеможливило присутність на них багатьох зацікавлених учасників з'їзду.

До ювілею від дня народження Т. Г. Шевченка Україна організувала круглий стіл: «Тарас Шевченко: національний вимір і світовий контекст (до 200-річчя від дня народження)». З доповіддю на з'їзді виступив М. Г. Жулинський, колективну доповідь С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнка, Л. П. Гнатюк «Мовотворчість Тараса Шевченка в слов'янській рецепції XIX–XXI ст.» виголосила Л. П. Гнатюк.

На з'їзді традиційно діяла книжкова виставка. Кожна країна представляла нову слов'янську літературу з мовознавства,

літературознавства, фольклору, етнографії, історії слов'янської за останні п'ять років. Виставка української делегації засвідчила справді вагомі і дуже солідні здобутки вітчизняної лінгвістики, серед яких — шостий том «Етимологічного словника української мови», збірник «Акцентологія. Етимологія. Семантика: До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Складенка», «Білорусько-український словник» Г. П. Півторака, О. І. Скопченка (за ред. Г. П. Півторака), перші три томи нового тлумачного «Словника української мови» (науковий керівник проекту — В. А. Широков), авторські монографії та багато інших видань. За правилами форуму, всі книги після закриття з'їзду передано в бібліотеки Білорусі.

Важливим заходом на з'їзді була презентація нових слов'янських видань, зокрема п'ятого тому етнолінгвістичного словника «Славянские древности» (М., 2012), праць «Білоруська мовознавча слов'янська на з'їздах слов'ян» (Мінськ, 2013), «Основы славянской филологии». — Т. 1. Историко-этнографическая и этнолингвистическая проблематика. — Т. 2. Лингвистическая проблематика (Ополе, 2011), «České vědomí Bělorusi» (Прага, 2013) І. Марвана і В. Ленделової та ін.

Результати роботи XV Міжнародного з'їзду слов'янських мовознавців сприятимуть подальшому розвитку слов'янської у слов'янських і неслов'янських країнах. Наступний, XVI, Міжнародний з'їзд слов'янських мовознавців відбудеться 2018 р. у столиці Сербії Белграді.

Л. ДАНИЛЕНКО

ДИСЕРТАЦІЙНІ РОБОТИ З МОВОЗНАВСТВА (тематика досліджень)

У 2012 році бюро Наукової ради з проблем «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» при Відділенні літератури, мови і мистецтвознавства НАН України працювало у такому складі (голова ради — проф. В. М. Брідин, заступник голови ради — проф. Н. Г. Озерова, учений секретар — проф. В. В. Чумак). До складу бюро ради входили також керівники дев'яти проблемних секцій (загального та слов'янського мовознавства — чл.-кор. НАН України О. Б. Ткаченко, російського мовознавства — проф. Н. Г. Озерова, романо-германського мовознавства — докт. філ. н. В. П. Пономаренко, граматики — проф. К. Г. Городенська, діалектології та ономастики — проф. В. В. Лучик, комп'ютерної лінгвістики — академік НАН України В. А. Широков, лексикології та лексикографії — проф. О. О. Тараненко, стилістики — чл.-кор. НАН України С. Я. Єрмоленко, фразеології та фразеографії проф. Ю. Ф. Прадід). Протягом поточного року затверджено такі теми дисертаційних досліджень:

1. Семантичні поля в ідеографічному моделюванні російського лексикону.
2. Номінація об'єктів надання послуг у російськомовному прагматиконі Криму: лінгвопрагматичний та лінгвокультурологічний аспекти.
3. Лінгвокультурні типи українського художнього дискурсу ХХІ століття.
4. Динамічні процеси в сучасній польській фразеології з анімалістичним компонентом.
5. Синтаксичні особливості текстів сучасної польськомовної преси в Україні.
6. Національно-культурна специфіка вербалізації гендерного чинника в сучасному художньому дискурсі (на матеріалі української, англійської та турецької мов).
7. Вербалізація емоцій в англomовному дискурсі: лінгвокомунікативний аспект.
8. Вербалізація інтенсивності ознаки в публіцистичному дискурсі.
9. Лінгвістична концепція Івана Франка (за матеріалами періодичних видань кінця ХІХ — початку ХХ століть).
10. Російське міське мовлення в полілінгвокультурному просторі Одеси.
11. Номінація груп осіб у російській мові: семантичний, функціональний і когнітивний аспекти.
12. Вербальні і невербальні вияви інтерперсональної комунікації в українській, англійській і польській мовах.
13. Мовні засоби творення іміджу політичного лідера (на матеріалі українського, російського та англійського дискурсу).
14. Принципи класифікації частин мови в європейському мовознавстві ХІХ–ХХ століть.
15. Етимологізація запозичень у різноструктурних мовах: лінгвістотіографічний аспект.
16. Вербалізація концепту «чоловік» у сучасній українській прозі.
17. Висловлення зі значенням відмови в українському художньому діалогічному дискурсі.
18. Зооніми в сучасній російській мові: структура, семантика, функції.
19. Функціонально-семантичні параметри опитива в українській та англійській мовах.
20. Семантико-синтаксична структура речень з процесуальними суб'єктивними дієсловами вторинної номінації (на матеріалі української та англійської мов).
21. Структурно-семантичні властивості фразеологізмів із компонентом «назва квітки» (на матеріалі англійської, французької та української мов).
22. Македонсько-українські мовні паралелі: лексикографічний аспект.
23. Концептосфера кохання в сучасному поетичному дискурсі: лінгвокультурологічний та асоціативно-образний аспекти.
24. Українська тлумачна лексикографія: історія та сучасна практика.
25. Українська фразеографія другої половини ХХ — початку ХХІ ст.
26. Структурно-семантична та ідеографічна характеристика англійських фразеологічних одиниць на позначення ментальних властивостей людини.
27. Народні флоромени у болгарській мовній картині світу.
28. Мовна особистість учителя-словесника в умовах українсько-російського білінгвізму.
29. Культурологічна інформація в художніх та наукових текстах О.М. Сомова (лінгвокогнітивний аспект).
30. Мотиваційно-моделююча роль термічної семантики у структурі внутрішньої форми фразеологізмів.
31. Німецькі фразеологізми з комічною конотацією як елемент національно-мовної картини світу.

32. Вербалізація концепту «любов» в ідіостилі Т. Г. Шевченка, Дж.-Г. Байрона та Г. Гейне (лінгвокультурологічний аспект).
33. Розвиток словникового складу англійської мови XIX ст. (на матеріалі творів Шарлотти та Емілії Бронте).
34. Комунікативні стратегії в політичному дискурсі (на матеріалі виступів політичних діячів).
35. Жаргонізми в російському художньому дискурсі кінця XX – початку XXI ст.
36. Особливості кодування і декодування синтаксичної структури мовлення в осіб з діагнозом афазії.
37. Соціолінгвістичні аспекти мовного ландшафту Закарпаття.
38. Прагматичні функції мовних формул в Євангеліях (на матеріалі давньогрецького, латинського та українського текстів).
39. Концепт «Київ» у російській поезії.
40. Евфемізми в мові української містичної прози початку XXI століття.
41. Жанрово-комунікативні особливості дискурсу менеджменту персоналу в економічній сфері.
42. Французьке перекладознавство XVII століття: історія, теорія, дискурс.
43. Категорія часу в когнітивно-дискурсивному просторі неблизькоспоріднених мов (на матеріалі української та англійської мов).
44. Морфологічні опозиції в різноструктурних мовах: лінгвоісторіографічний аспект.
45. Сільськогосподарська лексика української мови XVI–XVIII ст.
46. Мікротопонімія Уманщини XVII–XIX ст.
47. Лексика на позначення стихійних явищ в українській мові XIV–XVIII ст.
48. Концепт «сім'я» в китайській, англійській та українській мовах.
49. Форми звертання в німецькій мові на тлі соціально-економічних і політичних зрушень другої половини XX – початку XXI ст.
50. Структурно-семантичні та стилістичні аспекти афіксальної варіантності слова (на матеріалі української, російської, англійської та французької мов).
51. Мовні засоби вираження оцінки в літературно-критичних текстах: культурологічний та дискурсивний аспекти.
52. Метафоричне представлення концепту «Україна» в російських ЗМІ.
53. Лексико-семантичне поле «патріот» в українській художній публіцистиці.
54. Діахронна семасіологія: історія і сучасний стан.

Учений секретар Наукової ради

«Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України
В. В. Чумак